

NASIMXON RAHMONOV
QOSIMJON SODIQOV

O'ZBEK TILI TARIXI

ЎЗБЕКISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O'RTA MAXSUS
TA'LIM VAZIRLIGI

NASIMXON RAHMONOV, QOSIMJON SODIQOV

O'ZBEK TILI TARIXI

5220100 — *Filologiya (O'zbek filologiyasi) fakultetlari
talabalari uchun darslik*

379273

O'ZBEKISTON FAYLASUFLARI MILLIY
JAMIYATI NASHRIYOTI
TOSHKENT — 2009

Mas'ul muharrir:

akademik **Alibek Rustamov**

Taqrizchilar:

filologiya fanlari nomzodi,
dotsent **Ziyodulla Hamidov**,
filologiya fanlari nomzodi,
dotsent **Jumaali Shabanov**

Mazkur darslik qadimgi turkiy tilning shakllanishi va taraqqiyoti bosqichlarini, tilning etnik jarayon bilan bog'liq jihatlarini va qadimgi turkiylarning yozuv xususiyatlarini, qadimgi turkiy tilning fonetik qurilishini, leksik qatlamini, morfologik tuzilishini, sintaktik-stilistik xususiyatlarini o'z ichiga oladi. Shuningdek, turkiy tillar tarixini davrlashtirishga oid yangicha qarashlar ham mazkur darslikdan o'rin olgan. Turkiy xalqlar bir necha asrlar davomida istifoda etgan turkiy-run, eski uyg'ur, moniy kabi qator yozuvlarning tarixiy taraqqiyoti, qadimgi turkiy tilning manbalari ham turkologiyaning keyingi yutuqlari asosida tahlil qilingan.

Mazkur darslik, birinchi navbatda, filologiya fakultetlarining talabalariga, shuningdek, tilshunos turkologlarga mo'ljallangan.

81. 20'zb

Q33

Rahmonov, Nasimxon.

O'zbek tili tarixi: filologiya fakultetlari talabalari uchun darslik/ N. Rahmonov, Q. Sodiqov; O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi. — T.: O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti, 2009. — 224 b.

I. Sodiqov, Qosimjon

BBK 81.20'zb-03

ISBN 978-9943-319-73-8

KIRISH

Tayanch tushunchalar: umumxalq tili, yozma adabiy tilning yuzaga kelish tarixi, yozma yodgorliklar — adabiy tilning ilk namunalari sifatida; qadimgi turkiy yozma adabiy til.

“O‘zbek tili tarixi” deb nomlangan mazkur darslik avvalgi o‘quv dasturlaridagi “Qadimgi turkiy til”ni qamrab oladi. Qadimgi turkiy til tilshunoslikning bir sohasi va o‘quv predmeti sifatida O‘zbekistonda o‘tgan asrning 80-yillarida paydo bo‘ldi. Boshqa turkiy tilli respublikalarda esa ancha yillar oldin — 60-yillarda boshlangan edi. Ayni paytda qadimgi turkiy til turkologiyaning asosiy obyekti va manbalaridan biri sifatida ham turkologlarning e‘tiborini XIX asrdan beri jalb qilib keladi.

Qadimgi turkiy til oliy o‘quv yurtlarida o‘qitila boshlagach, islomiyatgacha bo‘lgan turkiy yozma yodgorliklarni, shu davr tarixi va madaniyatini o‘rganish birmuncha jonlandi. Bu predmet o‘zbek tilshunosligining muhim yutuqlaridan biri bo‘ldi. “O‘zbek tilining tarixiy grammatikasi”, “O‘zbek adabiy tili tarixi” kabi fanlar ham qadimgi turkiy tilga tayanadi.

Qadimgi turkiy til alohida fan sifatida o‘qitila boshlagach, 1982-yili akademik G‘anijon Abdurahmonov va akademik Alibek Rustamovning “Qadimgi turkiy til” qo‘llanmasi nashr etilib, uzoq yillar davomida oliy o‘quv yurtlari filologiya fakultetlarda o‘qitildi va yaxshi samara berdi.

O‘tgan yillar davomida umumturkologiya qadimgi turkiy yodgorliklar sohasida yangi yutuqlarni qo‘lga kiritdi, yangi yozuv yodgorliklari topildi va topilmoqda. Ilgari fanga ma‘lum bo‘lgan yozma yodgorliklar qadimgi turkiy tilning mahsuli sifatida ilmiy istifodaga kiritildi. Bu o‘rinda “Oltin yorug‘” (IX asr) sutrasi, moniylik va buddaviylik oqimidagi yozma yodgorliklarning qadimgi turkiydan hozirgi o‘zbek tiliga qilingan tabdili nashrlarini eslash kifoya. Bulardan tashqari, O‘zbekiston hududidan miloddan oldingi davrlarga va milodiy VII—VIII asrlarga oid turkiy-run yozuvidagi yodgorliklar topildi va tahlil etildi¹. Shu bilan birga, Janubiy Sibir va O‘zbekiston tuprog‘idan

¹ Н. Рахмонов. Новые находки Ферганы. — “Ош—3000”, том 3, Бишкек, 2000 г. ; Н. Рахмонов. Тюркские письма Ферганской долины. — Ж-л. “Туркология” (Казахстан), 2002, 3; N. Rahmonov, B. Matboboyev. O‘zbekistonning ko‘hna turkiy-run yozuvlari. —Toshkent, “Fan”, 2006, 16—19, 22—30, 36—40-betlar.

topilib, ilgari tahlil etilgan turkiy-run yozuvlari qaytadan deshifrovka qilindi¹.

Qadimgi turkiy tilning manbalaridan Kul tiginga bag'ishlangan yodgorlikning qiyosiy nashri va til xususiyatlariga bag'ishlangan asar ham aynan O'zbekistonda yaratildi². Shuningdek, jahon turkologiyasida, xususan, Rossiya turkologiya maktabi vakillaridan I. Kizlasov turkiy-run yozma yodgorliklari yuzasidan yangicha qarashlarini ilgari surdi va turkiy-run yodgorliklari deshifrovkasi bo'yicha mavjud an'anaviy qarashlardan tamomila farqli ilmiy kuzatishlarini e'lon qildi. Shuningdek, qadimgi turkiy til xususiyatlari haqidagi yangi qarashlar shakllandi³ va hokazo. Turkologiyada mana shu singari erishilgan yutuqlar "O'zbek tili tarixi" darsligini qaytadan yozish ehtiyojini paydo qildi.

Qadimgi turkiy til turkiy qabilalarning, ular barpo qilgan davlatning, ular yashagan jamiyatning taraqqiyoti bilan uzviy bog'liqdir. Shuning uchun qadimgi turkiy til bir qator fanlar bilan tutash holda rivojlanib bordi.

Qadimgi turkiy til, birinchi navbatda, tarix, xususan, etnik tarix bilan tutashadi. Turkiy qabilalar o'rtasidagi farqlar, asosan, ularning tillari orqali aniqlanadi. Demak, qabilalar tarixini yoritishda til muhim omildir. Shu bilan birga, qadimgi turkiy til paleografiya bilan ham aloqador. Qadimgi turkiy yozuvning kelib chiqishi, alifbolarning turli-tumanligi, boshqa yozuvlarning turkiy-run yozuviga ta'siri kabi masalalarni paleografiya o'rganadi. Ikkinchidan, qadimgi turkiy til shu davr adabiyoti bilan tutashdir. Qadimgi turkiy yodgorliklar ham turkiy xalqlarning ilk yozma adabiyotining, ham qadimgi turkiy tilning manbaidir. Uchinchidan, qadimgi turkiy til tarixiy geografiya bilan ham tutashdir. Qadimgi turkiy yodgorliklar turli hududlarga tarqalgach, yozuvda ba'zi farqlar paydo bo'ldi, qabilalarning tarixiy taraqqiyotida farqlar yuz berdi.

¹ Н. Рахмонов. Некоторые суждения о тюркской рунологии. — Ж-л. "Туркология" (Казахстан), 2004, 1; N. Rahmonov, B. Matboboyev. Yuqoridagi asar, 45–52-betlar.

² Q. Sodiqov. Ko'k turk bitig'lari: matn va uning tarixiy talqini. — Toshkent, 2004; Q. Sodiqov. Turkiy yozma yodgorliklar tili: adabiy tilning shakllanishi va tiklanishi, Toshkent, 2006.

³ Oltun yorug'. So'zboshi, izohlar va qadimgi turkiydan o'zbekchaga tabdil muallifi Nasimxon Rahmon. — Toshkent, "Fan", 2009.

Qadimgi turkiy til falsafa bilan ham tutashdir. Qadimgi turkiy qavmlarning diniy tasavvurlari, dunyoqarashi tangrichilik ta'limotida mujassamlashgan. Bu ta'limotning izlari qadimgi turkiy yodgorliklarda saqlanib qolgan. Kul tigin ulug' bitigining birinchi misrasida aytilishicha, qadimgi turkiylar Tangri(osmon)ni — ota, yerni — ona deb bilganlar. Bundan tashqari, yenisey yodgorliklarida samoviy jismlarni xuddi sharqdagi ossuriylar, bobilliklar, kan'onliklar, amoriylar, pariziylar va b. xalqlar kabi xudolar kabi tasavvur qilganlarini uchratamiz. Qadimgi turkiy tilning qadimgi turkiy qabilalar falsafiy qarashlari bilan tutashligi mahsuli sifatida tilga bir qator mifologik nomlar kirib keldi, qadimgi turkiy tilda samoviy jismlarga mifologik mazmun yuklatildi. Inson o'zini atrof-muhit, tabiat bilan bir deb bilganini, o'zi bilan tabiat o'rtasiga chegara qo'ya bilmaganini qadimgi turkiy yodgorliklardagi tangrichilik ta'limoti asosida bilamiz.

XI asr boshlaridan boshlab ijtimoiy-siyosiy hayotda o'zgarishlar boshlanadi. Bu esa madaniy hayotga ham o'zining ijobiy ta'sirini o'tkazdi. Qoraxoniylar sulolasining madaniy hayotda o'ynagan roli tilga ham ta'sirini o'tkazdi. Turkiy til ilgarigi an'anasini tikladi. Shu bois qadimgi turkiy til an'anasi bu davrdagi tilda davom etdi. Bu XIII asrning oxirlariga qadar davom etdi. Muhimi shundaki, bu davrning ilk bosqichlarida, xususan, qoraxoniylar davrida yaratilgan yozma yodgorliklar tili qadimgi turkiylar davrida yaratilgan yozma yodgorliklar tiliga juda yaqin, ularda qadimgi yozma til an'alarining davomini ko'rish mumkin. Birgina misol: Mahmud Koshg'ariyning "Devonu lug'atit-turk" asarida keltirilgan turkiy og'zaki ijod namunalari ham til, ham badiiy jihatdan ancha burungi davrlarga borib taqaladi. Bu haqda o'z davrida Abdurauf Fitrat ham aytib o'tgan edi. Shuning singari omillarni inobatga olib, Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig", Mahmud Koshg'ariyning "Devonu lug'atit-turk", Adib Ahmad Yugnakiyning "Hibatu-l-haqoyiq" asarlari eng qadimgi yozma manbalar qatorida o'rganiluvchi maqsadga muvofiq, deb bildik.

Xullas, qadimgi turkiy til Markaziy Osiyo, Yevroosiyo, Yevropa hududlarida qadimdan amalda bo'lib keldi. Shuni ta'kidlash kerakki, qadimgi turkiy til faqat turkiy yozma yodgorliklar yaratilgan davrdan — milodiy V asrdan amalda bo'lib qolmagan. Yozma adabiy til paydo bo'lgunga qadar qadimgi turkiy til og'zaki shaklda mavjud edi. Og'zaki til — qadimgi turkiy dialektlarning yig'indisini o'zida mujassamlantiradi.

Boshqacha aytganda, dialektlar ogʻzaki tilning koʻrinishlaridir. Shuning uchun “ogʻzaki til” termini shartli maʼno ifodalaydi.

Fan dasturiga koʻra “Oʻzbek tili tarixi” darslari nazariy va amaliy soatlarga taqsimlangan. Qoʻllanmani yozishda bunga katta eʼtibor qaratildi.

Mazkur darslikning quyidagi qismlari **Nasimxon Rahmonov** tomonidan yozildi: “Kirish”, birinchi boʻlim, ikkinchi boʻlimning “Qadimgi turkiy-run yozuvlari” qismi, toʻrtinchi boʻlim, oltinchi boʻlim; quyidagi qismlar **Qosimjon Sodiqov** tomonidan yozildi: ikkinchi boʻlimning “Uygʻur yozuvi” qismi, uchinchi boʻlim, beshinchi boʻlim. “Ilova”da berilgan matnlardan namunalar har ikkala muallif tomonidan tuzildi.

Mazkur darslik ilk bor yaratilyapti, shuning uchun ayrim kamchiliklar boʻlishi tabiiy. Mualliflar darslik yuzasidan bildirilgan tanqidiy mulohazalarni, takliflarni mamnuniyat bilan qabul qiladilar.

BIRINCHI BO'LIM

QADIMGI TURKIY TILNING SHAKLLANISHI VA TARAQQIYOTI

Tayanch tushunchalar: adabiy til, turkiy qavmlar tili, xalqning yozuvi va san'ati, turkiy-run yozma yodgorliklar, skif tili, semantik guruh, "shoh skiflar" tili, amazonkalarning tili, turkiycha model, ming yillik, tuman kunlik yozuv, koyne, umumxalq tili, dialektal xususiyatlar, turkiy tillarning davrlashtirilishi, oltoy nazariyasi, qiyosiy-tarixiy tadqiqotlar, ideografik paradigma, ural-oltoy nazariyasi, skif tili so'z yasallish modeli, ilk turkcha davr, to'ba tili.

Qadimgi turkiy tilning manbalari

Qadimgi turkiy til turkiy qavmlarning o'zlari kabi ko'hna zamonlardan buyon mavjuddir (biz tilning og'zaki shaklini nazarda tutaymiz, tilning bu shaklini adabiy til deb atash to'g'ri emas). Yevropa olimlaridan ba'zilari qadimgi turkiy urug'larning paydo bo'lgan davrini miloddan oldingi o'ninchi ming yillikka olib borib bog'laydilar. Demak, turkiy og'zaki til ham shu davrga borib taqaladi. Ammo bu degani — ilk yozuv yodgorliklari (miloddan oldingi IV–V asrlar) paydo bo'lmasdan oldin ham qadimgi *turkiy adabiy til* mavjud edi, degan qarash to'g'ri emas. Bunday taxminlarning ilmiy asoslari yetarli emas. Adabiy til faqat yozma matnlarda aks etadi, yozuv paydo bo'lgunga qadar og'zaki yetib kelgan voqealar adabiy tilning mezonlarini aslo belgilay olmaydi.

Til xalqning etnik jarayoni bilan baravar yuradi. Miloddan oldingi uchinchi ming yilliklarda o'g'uz qiyofasidagi qavmlar Oltoy tog'larida, Orol dengizi bo'ylarida yashagani to'g'risida ham arxeologik topilmalar ma'lumot beradi. Shuningdek, Markaziy Osiyoning sharqiy qismida miloddan oldingi III ming yillikning boshlari — II ming yillikda turkiy qavmlar yashagani va Chin sulolasi ularni shimolga quvib yuborgani to'g'risida ham qadimgi Xitoy yilnomalarida ma'lumotlar berilgan.

Ilk o'rta va o'rta asrlardagi tarixiy asarlar turkiy qavmlarning tili va etnik tarixi to'g'risida yanada aniqroq ma'lumotlar beradi. XIII asrda yashagan muarrix Rashididdin Fazlulloh Hamadoniylar "Jome'ut-tavorix" asarida turkiy qavmlar yashagan hududlar to'g'risida quyidagicha yozadi: "Qadimdan bugungacha (ya'ni XIII asr boshlarigacha — N. R.) turkiy deb nom olgan xalqlar cho'l hududlarida, tog'larda, Dashti Qipchoq

o'rmonlarida, rus cherkas, boshqird, talas (hozirgi Sayramdan boshlab Angor daryosigacha — N. R.), Turkiston va Uyg'uriston viloyatlarida, nayman xalqi istiqomat qiladigan viloyatlardagi daryolar bo'ylarida va tog'larda, masalan, Ko'k Irtish, Qoraqurum, Oltoy tog'larida, Urxun daryosi bo'ylarida, qirg'izlar va Qamjigit (ya'ni Kama daryosi bo'ylarida — N. R.) viloyatlarida, Mo'g'ulistonda ... istiqomat qilib kelganlar"¹.

Turkiy qavmlar tarixiga oid manbalarda ularning tili to'g'risida batafsil ma'lumotlar berilmasa ham, ba'zi ishoratlar bor. "Darvoqe, tillar xalqning yozuv va san'at paydo bo'lgungacha yaratgan eng qadimgi yodgorliklari hisoblanadi. Tillar xalqlarning kelib chiqishi, qarindoshligi va joylashuvi to'g'risida eng yaxshi guvohlik beradi... . Olimlar uel, slavyan, fin, turkiy, fors, arman, gruzin va boshqa tillar yuzasidan tadqiqotlar olib borishlari kerak, toki bu tillar o'rtasidagi uyg'unlik yaxshiroq aniqlanib yuzaga chiqsin. Ayni paytda xalqlarning kelib chiqishini aniqlashda ham bu usul juda foydalidir"². Mahmud Koshg'ariyning "Devonu lug'atit-turk" asarida turkiy tilning mavqei to'g'risida aytgan gaplari ham yuqorida aytilgan fikrlarni yana bir bor tasdiqlaydi: "Ishonchli bir buxorolik olimdan va nisoburlik boshqa bir ishonchli olimdan shunday eshitgan edim, ular bu so'zni payg'ambarga nisbat berib aytgan edilar: payg'ambar qiyomatning belgilari, oxirzamon fitnalari va o'g'uz turklarining xuruji haqida gapirganda, shunday degan edi: turk tilini o'rganing, chunki ularning hukmronligi uzoq davom etadi"³.

Turkiy tilning Sharqdagi tillar orasida qadimdan mavqeini belgilovchi bu dalil albatta e'tiborga loyiq. E'tiborga loyiq tomoni shundaki, Sharqdagi boshqa tillarga nisbatan turkiy qavmlarga va ularning tillariga alohida diqqat qaratilgan. Buning boisi esa turkiy tilning keng hududga tarqalgani edi. Shuning uchun ham bunday e'tiborli tilda badiiy asarlar, yilnomalar va boshqa bitiklar yaratilmasligi mumkin emas. Quyidagi chet manbalar qadimgi turkiy tilning VII asrgacha — turkiy-run yozma yodgorliklar yaratilgunga qadar davrdagi mavqei to'g'risida ishonchli xulosalarga olib kelishi shubhasizdir.

1. Miloddan oldingi va milodning boshlaridagi turkiy madaniyat va turkiy qavmlarning ijtimoiy, siyosiy va etnik tarixiga oid manbalarning

¹ Рашид-ад-дин. Сборник летописей. — том 1, М. —Л.: 1952, 73–74-betlar.

² Ж. Гуймабаев. Становление и развитие алтайской теории и алтаистики. — Туркистан, 2006, 46-bet.

³ Mahmud Koshg'ariy. Devonu lug'atit-turk. 1 jild, Toshkent, O'zbekiston Fanlar Akademiyasi nashriyoti, 1960, 43–44-betlar.

aksariyati Xitoy yilnomalaridan o‘rin olgan. Shuni qayd etish kerakki, xitoyliklar turkiy qavmlar haqidagi ma’lumotlarni bir tizim holida, mil. ol. III asrdan — Chin sulolasidan boshlab yilnomalarga kiritib boshlaganlar. Ungacha esa turkiy qavmlar tarixi yo‘l-yo‘lakay, biron munosabat bilan kiritilgan, xolos. Bunga sabab shuki, turkiy qavmlarning mustahkam, markazlashgan davlatlari parchalanib, yo‘q bo‘lib ketgan, shu bois tarix sahnasida jiddiy rol o‘ynay olmagan edilar. Faqat mil. ol. III asrga kelib, turkiy qavmlar Markaziy Osiyoda mustahkam ildiz otib, qudratli davlat barpo qildilar. Shubhasiz, bu vaziyat ham turkiy tilning mavqeiga ta’sir etmay qolmadi. “Shimoliy sulolalar tarixi”da qayd etilishicha, turkiy qavmlarning xat yozish usuli g‘uz (ya’ni o‘g‘uz)larnikiga o‘xshar ekan.¹ Yilnoma muallifi turkiy til to‘g‘risida to‘xtalmay, faqat turkiy yozuv to‘g‘risida ma’lumot berish bilan cheklangan. Buning sababi — turkiy qavmlarning tilida yilnoma mualliflari biron o‘zgachalikni ko‘rmaganlar.

Rus olimi N. V. Kyunerning qadimgi xitoy yilnomalaridagi turkiy qavmlar tarixiga oid qilgan ishlari ko‘p masalalarga oydinlik kiritdi. U XIX asrda yashagan mashhur muarrix N. Y. Bichurinining uch jildidan iborat “O‘rta Osiyoda qadimgi davrlarda istiqomat qilgan xalqlar to‘g‘risida ma’lumotlar” (bu kitob rus tilida chop etilgan: Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. — М. — Л.: 1950—I t. — II t., 1953—III t.) kitobini qaytadan ko‘zdan kechirib chiqdi va Chin yilnomalaridagi “bo‘zqir” xalqlari, ya’ni turkiy qavmlar to‘g‘risida N. Bichurinining kitobidagi ma’lumotlarni boshqa manbalar bilan qiyosladi. Xususan, N.V. Kyuner turkiy qavmlarning etnik va lisoniy jarayoniga aniqliklar kiritdi.

N. Y. Bichurinining kitobi mil. ol. II — mil. IX asrga oid davrni o‘z ichiga oladi. Kitobda miloddan oldingi turkiy qavmlar tili to‘g‘risida ba’zi ishoralar bor. Jumladan, O‘rta Osiyoni mil. ol. II asrda bir necha yil kezib chiqqan Chjon Tsyen Xan imperatori U-Diga ko‘rgan—kechirganlarini bayon qilar ekan, “Davandan boshlab g‘arbda Anshigacha turli tillarda gapirishadi, lekin rasm-odatlarida o‘xshashlik bor, gaplashganlarida bir-birlarini tushunadilar”, deydi². Chjon Tsyen Davanning g‘arb tomoni deb ko‘rsatganda, Samarqand va Buxorogacha

¹ Shimoliy sulolalar tarixi, 99 jild (xitoychadan uyg‘urchaga tarjima). — Urumchi, 2002-yil, 536-bet.

² Н. Я. Бичурин. Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. — М. — Л. 1950, т. 11, 161-bet.

bo'lgan joylarni nazarda tutgan. "Bir-birini tushunadigan til" — qadimgi turkiy tilning turli lahjalari ekanini N. Y. Bichurinning kitobiga izohlarni tuzgan A. N. Bernshtam va S. P. Tolstov aytgan. Chjon Tsyanning sayohati va O'rta Osiyo davlatlari to'g'risidagi ma'lumotlari "Shi szi" yilnomasining "Davan haqidagi qissa" deb nomlangan 123-bobida bayon qilingan.

Bundan tashqari, mil. ol. III asrdan boshlab Chin muarrixlari yilnomalarda xitoycha yozuvda bir necha turkiycha so'zlarni o'z ohangida — turkiycha talaffuzda berishga urinib ko'rganlar. Ammo boshqa xalqning tilidagi so'zni xitoycha yozuv bilan shu xalqning tili talaffuzida berish murakkab bo'lsa ham, Xitoy muarrixlari yozib qoldirgan turkiycha so'zlarni tiklash mumkin. Buning namunasi sifatida Bichurinning kitobida keltirilgan kishi nomlarini, turkiy urug'lar, unvonlar, shahar nomlarini misol tarzida keltirish mumkin: *Gudulu—Qutlug'*, *Tumin—Bo'min*, *bayigu—bayirqu* va h. (mazkur darslikning "Ilk turkcha davr" bo'limida Xitoy yilnomalaridagi qadimgi turkiy tilga oid ma'lumotlar to'g'risida so'z yuritiladi).

Bulardan tashqari, qadimgi Xitoy yilnomalaridan qadimgi turkiy qavmlar tiliga oid boshqa ma'lumotlarni ham topish mumkin.

2. Qadimgi turkiy tilga oid ikkinchi yirik chet manbalardan yana biri — yunon muarrixlarining asarlaridir. Bular orasida Gerodot (mil. ol. V asrda yashagan)ning "Tarix" asarida skiflar tiliga oid keltirilgan ma'lumotlarni, ayrim so'zlarni tayanch material sifatida olamiz. Albatta, bu o'rinda skiflarning etnik jarayoniga to'xtalmasdan (chunki bu keng mavzudir) skiflar tili to'g'risida Gerodot keltirgan ma'lumotlar bilan cheklanamiz.

Shuni e'tirof etish kerakki, skif tilida biron yozma yodgorlik saqlanmagan. Ammo Gerodotning "Tarix"ida keltirilgan skifcha so'zlarga tayangan holda, skif tilini rekonstruksiya qilish mumkin va shunday urinishlar turkologiyada bor. Skif tilini rekonstruksiya qilish natijasida "skifcha so'z yasaliş moduli" qadimgi turkiy til so'z yasaliş tizimi bilan bir ekani dalillangan¹.

Gerodotning kitobida besh yuzdan ortiq skif tiliga oid so'zlar uchraydi. Shu so'zlardan yuztasi tahlil qilinganda, o'sha davrdagi qadimgi turkiy til "skifcha so'z yasaliş modeli"ga mansub *är* komponenti bilan boshlangani ma'lum bo'ladi. Skif tilidagi va qadimgi turkiy tildagi *är* komponentli so'zlar bir semantik guruhni tashkil qilgani oydinlashadi.

¹ 3. Гасанов. Царские скифы. — Нью Йорк, 2002, 395-bet.

Qadimgi turkiy tilda *är/ör* komponenti bilan boshlangan turkiy soʻzlar shomonlik, sehrgarlik, oʻsimlik olami va boshqa qator kasb-korga oid tushunchalarni ifodalaydi. Masalan: skif. *örpä* (kichik), qadimgi turk. *kür* (jasur, bahodir), skif. *Arpaqsay* (ovchilar, chorvadorlar homiysi, lashkarboshi), qadimgi turk. *aran* (chorva saqlanadigan joy).

Skif tilida baʼzi soʻzlar koʻp maʼnoli ham boʻlgan. Masalan, *qol* “bronza” va “qoʻl” maʼnolarida qoʻllangan. Bu soʻzdan “skifcha soʻz yasaliş modeli” asosida oʻndan ortiq soʻz hosil boʻlgan: *qaliq* (osmon), *qalamaq* (alanga qoplamoq), *qorumaq* (qoʻriqlamoq), *qul* (asir), *qolandi* (alangalandi).

Gerodotning “Tarix”idan Qolaqsayga oid matnlarni yunonchadan qadimgi turkiychaga tarjima qilish asosida yuqoridagi soʻzlar aniqlangan¹.

Shuningdek, Gerodot skiflar tilining koʻrinishlariga oid keltirgan dalillari ham diqqatga sazovor. Gerodot skif qavmi toʻgʻrisida soʻz yuritar ekan, nihoyatda sinchkovlik bilan bu qavmning etnik va til xususiyatlariga aniqlik kiritishga harakat qilgan edi.

Gerodot skif qavmlarini jamiki tafsilotlari bilan quyidagicha tasnif qiladi: 1. “Shoh skiflar”. 2. “Shoh skiflar” zulmidan ozod boʻlgan skif qavmlari. 3. Tugʻilishidan kal boʻlgan skif qavmlari (Gerodotning aytishicha, ularning tili alohida boʻlgan, ammo skiflarga xos kiyinadilar). 4. Koʻchmanchi skiflar. 5. Dehqon skiflar. 6. Qoʻshchi (yer haydovchi) skiflar. 7. Ellin skiflari.

Gerodot udumlari va tillari skiflarga yaqin boʻlgan qavmlar toʻgʻrisida ham birma-bir toʻxtalar ekan, Gelon xalqini quyidagicha taʼriflaydi: “Gelon aholisi azaldan ellin boʻlgan edilar... Aytishlaricha, ularning bir qismi skif tilida, bir qismi ellincha gapirganlar”.

Koʻrinadiki, Gerodot skif tilining ellinlar, yaʼni yunon tilidan keskin farq qilganini koʻrsatgan. Shuningdek, Gerodot “shoh skiflar” toʻgʻrisida maʼlumot berganda, ularning Oʻrta Osiyodan kelib chiqqanini (Gerodot bergan geografik hududni bugungi kunga tatbiq qiladigan boʻlsak,, “shoh skiflar” hozirgi Oʻzbekiston hududidan kelib chiqqani maʼlum boʻladi) va boshqa skif qabilalari ustidan hukmronlik qilishlarini aytadi. “Shoh skiflar” ham Gerodot yuqorida koʻrsatgan skif tilida gapirgani aniq. Uningcha, “yomon skiflar tili” ham boʻlgan. Bu tilda skiflar bilan amazonkalarning bolalari — savromatlar soʻzlashganlar. Gap bu oʻrinda “shoh skiflar” tilidan maʼlum darajada farq qiladigan til toʻgʻrisida bormoqda. Gerodotning koʻrsatishicha, amazonkalarning

¹ 3. Гасанов. Yuqoridagi asar, 397-bet.

tili skiflar tilidan tamomila farq qilgan. Amazonkalarni ellinlar asir qilib kemada olib ketayotganlarida, amazonkalar ularni o'ldirganlar. Amazonkalar kema boshqarishni bilmaganlari uchun suv oqimi bo'yicha Skifiyaga kelib qolganlar¹. Gerodot "yomon skiflar tili" to'g'risida gapirganda, savromatlar skif tilini yaxshi o'zlashtira olmaganlarini nazarda tutgan edi.

Skiflar tili yuzasidan XIX asrdan buyon munozaralar bo'lib keladi. Munozaralarda skif tilini bir guruh olimlar turk-mo'g'ul tillari guruhiga mansub deb qaradilar, bu g'oya tarafdorlari — R. Latam, Minns, Treydlardir. Ba'zi olimlar esa skif tilini ham, ularning kelib chiqishini ham hind-eron xalqlariga bog'ladilar. Bu g'oya tarafdorlari V. M. Miller, M. Fasmer, Y. Xarmatt, V. Abayevlardir. Ularning dalillari shundan iboratki, skifcha ismlarning lingvistik tahlili — til atributsiyasi uchun muhim shart. Bu — muhim, ammo yetarli bo'lmagan dalildir. Tarixiy shaxslarning ismlari — til egalarining lingvistik identifikatsiyasi uchun yetarli omil emas. Asos sifatida mif va afsonalarda uchraydigan ismlar ham jalb qilinsa, maqsadga muvofiqdir. Bular — Targ'itay va uning o'g'illari Lipaqsay/Alpoqsay, Arpaqsay, Qulaqsay kabi ismlardir. Bu ismlar turkiycha model asosiga qurilgani to'g'risidagi qarashlar o'zini oqlaydi².

Jahon skifologiyasining muhim muammolaridan biri, xususan, skif tilining qadimgi turkiy til asoslaridan biri ekani to'g'risida yuqorida bayon qilingan dalillar hali rivojlantiriladi.

2. Qadimgi turkiy til to'g'risida ma'lumot beruvchi yana bir manba arab va fors tillaridagi asarlardir. Bu manbalarda qadimgi turkiy tilning holati va taraqqiyoti, asosan, turkiy qavmlar tarixiga bog'liq holda bayon qilinadi. Rashiddinning "Jome'ut-tavorix" asari ana shunday muhim manbalardan biridir. Rashiddin turkiy qabilalar tarixi to'g'risida alohida-alohida so'z yuritir ekan, etnik jarayon va til munosabatini asosiy omil sifatida qaraydi. Jumladan, u turkiy qavmlardan **qalach** urug'i to'g'risida to'xtalib, bu urug' xalaj deb ham aytiladi, deya ma'lumot beradi. **Qalach/ xalaj** o'g'uz qabilasining bir urug'idir. Keyinchalik bu urug' tilini yo'qotdi va afg'on xalqi bilan birlashib ketdi. Xalaj urug'idan bazilarigina o'z tilini — turkiy tilni saqlab qolgan¹⁰.

¹ Batafsil ma'lumot olish uchun qarang: Геродот. История. — Научно-издательский центр "Ладомир", М.: 1993, 214–215-betlar.

² Qarang: Z. Gasanov. Ko'rsatilgan asar, 140–147-betlar.

¹⁰ Рашид-ад-дин. Собрание летописей. — М. — Л.: 1952.

Arab va fors manbalarida ko'proq qadimgi turkiylarning geografiyasi, migratsiyasi va etnik jarayoniga ko'proq e'tibor qaratilgan. Ayniqsa, Ibn Fadlanning 921–922-yillarda Volga bo'ylariga qilgan safariga oid asari bu jihatdan ahamiyatlidir. U Volga bo'ylari va Xorazm o'lkasiga qilgan sayohatlarini yozar ekan, turkiy qavmlar zich yashaydigan hududlarga alohida e'tibor qaratadi. Ibn Fadlanning o'g'uzlar va Volga bulg'orlari haqida bergan ma'lumotlari diqqatga sazovordir. Ibn Fadlan noturkiy xalq vakili sifatida ma'lum vaziyat, qabila va qabilalarning hayotiga oid ma'lum tushunchalarni aniq berish maqsadida umumturkiy leksikadan ham, lotin va yunon so'zlaridan ham foydalanadi. Masalan, yunon va lotin tillarida mavjud bo'lgan *pontica*, arab tilidagi *halandj* (archagul) kabi so'zlardan istifoda etadi; *Pontica* ning bulg'or tilidagi shakli *bunduq* bo'lib, aslida O'rta yer dengizi mamlakatlarida o'sadigan yong'oq turidir. Volga bo'yi bulg'orlari tiliga O'rta Yer dengizi mintaqasidagi xalqlar tillari orqali kirib kelgani shuni ko'rsatadiki, leksik qatlam murakkablasha boshlagan,¹ ya'ni IX–X asrlardagi turkiy tillardagi sanskrit, xitoy, tibet tillaridagi leksik qatlam qatoriga sharq tillari leksik qatlami kirib kela boshlagan.

Turkiy tillarning qadimgi yoki ilk o'rta asrlardagi holatiga oid matnlar arab va fors manbalarida yo'qligi sababli, bu davrdagi O'rta Osiyo va Sharqiy Turkistondan boshqa o'lkalarda yashagan turkiy qavmlarning tillari taraqqiyotini arab va fors tillaridagi ma'lum asarlarda saqlanib qolgan so'zlarga tayangan holdagina belgilash mumkin. O'rta Osiyo va Sharqiy Turkiston hududlaridagina qadimgi turkiy tilning uzluksizligi to'g'risida so'z yuritish mumkin.

Asl manbalar. Qadimgi turkiy tilning holati, taraqqiyoti to'g'risida asl manbalar eng ishonchli va to'laqonli ma'lumotlarni beradi. Qadimgi turkiy-run yozuvi yodgorliklarini, moniy va eski uyg'ur-turk yozuvidagi yodgorliklarni, Qoraxoniylar sulolasi davrida yaratilgan yozma yodgorliklarni asl manba sifatida ko'rsatish mumkin.

Mazkur turkiy yozma yodgorliklar hududiy jihatdan va maqsadiga ko'ra turlichadir. Ammo hamma yodgorliklarning til xususiyatlarini birlashtirib turadigan bitta omil shuki, XIII asrgacha qadimgi turkiy yozma yodgorliklar tili ayni paytda mahalliy dialektlar ham bo'lib, adabiy til sifatida foydalanilgan.

¹ И. Г. Добродомов. Булгарские и бургасские слова в мусульманских средневековых сведениях о Поволжье. — Тезисы докладов XXIX сессии Постоянной международной Алтаистической конференции (PIAK), том II, М.: 1986, 49–50-бетлар.

Qadimgi turkiy yozma yodgorliklar — adabiy tilning taraqqiyotini koʻrsatib turadigan asosiy manbalardir. Ana shu yodgorliklarga tayangan holda, qadimgi turkiy adabiy til murakkab jarayonni bosib oʻtganini eʼtiborga olish lozim. Qadimgi turkiy adabiy tilning taraqqiyotida xalq ogʻzaki ijodi tili va tarjima asarlari tili ham katta rol oʻynagan. Qadimgi turkiy adabiy tilning mazkur manbalari bu davrdagi til xususiyatlarining xilma-xilligini koʻrsatadi. Shu bois qadimgi turkiy adabiy til tushunchasi faqat turkiy-run yozma yodgorliklari tili bilan chegaralanib qolmaydi, balki qoraxoniylar davri soʻngigacha boʻlgan adabiy tilni ham oʻz ichiga oladi. Bu davr adabiy tilida koʻzga yaqqol tashlanadigan alomatlar shundan iboratki, budda va moniylik sheʼrlari tili urxun yodgorliklaridan farq qildi, budda va moniylik sheʼrlari orqali qadimgi turkiy adabiy til xalq ogʻzaki ijodi asarlari tiliga yaqinlashdi, “Oltin yorugʻ” dostoni oʻgʻuz, qorluq va boshqa baʼzi dialektlarni oʻzida mujassamlantirdi (xususan leksikada), ayni paytda grammatik shakllardagi anʼanaviylik bilan birga, eski oʻzbek tiliga oid qoʻshimchalar paydo boʻldi (xususan, kelishiklarda).

Qadimgi turkiy adabiy tilning qadimiyligi, xususan, miloddan oldingi davrlardagi holati toʻgʻrisida yozma manbalarda unchalik koʻp maʼlumotlar yoʻq. Xitoy yilnomalarida baʼzi maʼlumotlar berilgan. Turkiy til va yozuvning qadimiyligi toʻgʻrisida Xitoy manbalarida berilgan maʼlumotlarni turkiy-run yodgorliklaridagi maʼlumotlar toʻldiradi. Baʼzi turkiy-run yodgorliklariga murojaat etamiz:

759-yili uygʻur xoqonligi hukmdori Eletmish bilga xoqon vafot etdi. Oʻsha yili uning sharafiga bitigtosh oʻrnatildi. Mazkur yodgorlikda quyidagi parcha diqqatga sazovor: *Bing yilliq tūmān kūnlīk bitīgīmīn, bālgūmīn bunda yasi tashqa yaratdim, tolqu tashqa toqutdum* — Ming yillik, tuman kunlik yozuvimni, belgimni bu yerda yozib, toshga oʻydirdim, qalin toshga yozdirdim¹.

Mazkur yodgorlik bilan bir davrda yaratilgan Moyun chur bitigtoshida ham ayni shu tarixiy maʼlumot takrorlanadi: *Bing yilliq tūmān kūnlīk bitīgīmīn, bālgūmīn anta yasi tashqa yaratitdim* (Mch, 21) — Ming yillik, tuman kunlik yozuvimni, belgimni bu yerda yassi toshga yozdirdim.

Turkiy-run yozuvida bitilgan yana baʼzi qadimgi turkiy yodgorliklarda “ming yillik yozuv” toʻgʻrisida aytiladi. Bu maʼlumotlarning takror-takror qoʻllangani shundan dalolat beradiki, qadimgi turkiy til va yozuv

¹ История и культура Центральной Азии. — М.: 1983, 120-bet.

“ming yilu tuman kun” ilgari amalda bo‘lgan edi, deganidir. Demak, turkiy-run yozuvi miloddan oldingi asrlarda shakllangan edi, degan bugungi qarashlar VII—VIII asrlardagi bitigtosh mualliflariga ilmiy haqiqat sifatida ma’lum bo‘lgan edi. Shuning uchun har ikki yodnomadan yuqorida keltirilgan ma’lumotlar qadimgi turkiy til tarixi to‘g‘risida asl manba sifatida qaraladi. Bu ma’lumotlar ayni paytda Xitoy yilnomalarida, yunon manbalarida, boshqa chet manbalarda bayon qilingan qadimgi turkiy til va yozuv to‘g‘risidagi ma’lumotlarni tasdiqlaydi.

Yozuv va til to‘g‘risida so‘z ketganda, ma’lum yozuv shaklining ko‘plab xalqlarga tez suratda tarqilishi nazarda tutilmaydi. Umumxalq tili, ya’ni dialektlararo muloqot vositasi yozma shaklni oladi. Mazkur til bir yoki bir necha dialektlar asosida shakllanganmi yoki yo‘qmi — bu unchalik ahamiyatli emas. Qadimgi turkiy yodgorliklar o‘zgarmagan, asl holatini saqlagani va barcha turkiy qabilalar uchun yagona bo‘lgani uchun, adabiy til xususiyatini o‘zida gavdalantiradi. Adabiy tilning fonetik tuzilishi, grammatik qurilishi va leksik tarkibi ayni shu yodgorliklarda mujassamlashgan.

Qadimgi turkiy-run yodgorliklari adabiy tilni o‘zida ifodalar ekan, qadimgi turkiy tildagi bu jarayonga nisbatan *koyne* terminini qo‘llash maqsadga muvofiqdir. *Koyne* (yunoncha *koine dialektos* so‘zidan bo‘lib, “umumxalq tili” ma’nosini bildiradi) — bir yoki bir necha dialekt asosida kelib chiqqan, mamlakat aholisining turli guruhlar o‘rtasidagi dialektlararo muloqot vositasi bo‘lib xizmat qiladigan tildir. Demak, qadimgi turkiy tilda *koyne* — leksik qatlam, fonetik tizim, so‘z yasalishi turlari, morfologik shakllar va sintaktik konstruksiyalardagi umumiy jihatlarni qamrab oladi. Tildagi bu hodisani ma’lum bir mamlakat hududida amal qiladigan qonunlar majmuiga yoki aqidalar yo‘farmonga qiyoslash mumkin. Qonunlar, aqida va farmonlar o‘zgarmagani va hamma uchun bir mezonga ega bo‘lgani singari, *koyne* ham o‘zgarmasdir. Agar *koyne*da o‘zgarish yuz beradigan bo‘lsa, bu tashqi omillar natijasida majburan qilingan bo‘ladi. Bu holat ham xuddi qonunlarga o‘zgartish kiritishga o‘xshaydi. “Oltin yorug‘”, “Xuastuanift”, moniylik va buddaviylik she’rlari tilida tashqi omillar ta’sirida yuz bergan o‘zgarishni kuzatish mumkin. Asar tilida turli dialektlarga xos so‘zlarning baravar qo‘llanishi shunday xulosaga olib keladi. Masalan, *kisi* (odam) so‘zi bilan birga o‘g‘uz va qipchoq shevalaridagi *jalanguq* (odam, cho‘ri), *açun* (olam), *yirtinçü* (olam) va hokazo leksik qatlam.

Umuman, qadimgi turkiy yodgorliklarda dialektal so‘zlarning o‘rin olgani va umumxalq tili leksikasiga aylantirilgani *koyne*ning

qonuniyatlaridan biridir. Yozma matn, shubhasiz, dialektal xususiyatlarni umumxalq tiliga aylantirgan. Dialektal soʻzlar yozma matnda mustahakamlangach, alohida dialekt doirasidan chiqib, butun avlod tomonidan oʻzgarishsiz holda qoʻllanishga oʻtgan.

Turkiy tillar tarixini davrlashtirish. Oltoy nazariyasi

Turkiy tillarni davrlashtirish toʻgʻrisida soʻz ketganda, turkologlar turkiy tillarning ildizini Oltoy davridan boshlaydilar va turkiy tillarning manshai aynan oltoy davriga borib taqalishini aytadilar¹. Oltoy davridagi turkiy tillarning xususiyatlarini koʻrsatadigan yozma matnlar boʻlmagani uchun mavjud turkiy hamda ularga qardosh tillarga tayangan holda xulosalar chiqarilgan va hozirda ham shunday. Shuningdek, turkiy tillar, jumladan, oʻzbek tili tarixini fonetik oʻzgarishlarga asoslangan holda davrlashtirish ham bor. Jumladan, S. Y. Malov xuddi shunday davrlashtirish tarafdori va u aynan qadimgi turkiy yozma yodgorliklar mavjud boʻlgan davrdan boshlaydi. S. Y. Malovning davrlashtirishi quyidagicha:

1-bosqich. Turkiy tillarning **d** lashish davri. Bu bosqichda soʻz oxiri va oʻrtasidagi hozirgi **j** tovushi **d** tarzida talaffuz qilinadi. Bu til xususiyatlarini turkiy-run va eski uygʻur-turk yozuvidagi yodgorliklar oʻzida ifoda etadi.

2-bosqich. Oʻtuvchi davr. Bu davrda birinchi bosqichdagi **d** tovushi **j** ga oʻtadi: qadin > qajin, adaq > ajaq, kedin > kejin va h.

3-bosqich. Til butunlay **j** lashishga oʻtgan bosqich. Bu bosqichda adabiy tilga gʻarbiy (oʻgʻuz) guruhi tillarining taʼsiri kuchayadi.

Koʻrinib turibdiki, S. Y. Malov qadimgi turkiy tilni davrlashtirishni yozma yodgorliklar maʼlum boʻlgan davrlardan boshlaydi. Shuningdek, A. N. Samoylovich, A. K. Borovkov, A. M. Shcherbak va O. Usmonov kabi olimlarning oʻzbek va turkiy tillarni davrlashtirishi orasida farqlar kuzatiladi. Bu farqlar asosan, VI–VIII asrgacha boʻlgan turkiy tillarga munosabatda koʻrinadi. VI asrgacha turkiy tildagi yozma yodgorliklarning yoʻqligi masalani qiyinlashtirgan va qarashlar ham turlicha. Turkologlar urxun-yenisey, eski uygʻur-turk yozuvi yodgorliklari tilini oʻzbek tilining alohida davri deb qarasarlar, baʼzilar bu davr yodgorliklari tilining oʻzbek tiliga aloqasi yoʻq deb hisoblaydilar¹. Qadimgi turkiy til va oʻzbek tili

¹ Bu haqda qarang: H. A. Баскаков. Введение в изучение тюркских языков. —М.: “Высшая школа”, 1969, 147–148-betlar; Ahmed Jaferoglu. Türk dili tarihi, Istanbul, 1984, 51-bet.

fonetikasi hamda leksikasidagi umumiylik borligi bugungi kunda o'z isbotini topgan.

Turkiy tillarni davrlashtirish borasida A. N. Baskakovning tasnifi ma'lum darajada turkiy tillar taraqqiyotini qamrab olishga urinish bo'lgan edi. U turkiy tillar tarixini quyidagicha davrlashtiradi: 1 Oltoy davri. 2. Xun davri (miloddan ol. V asrdan milodiy V asrgacha). 3. Qadimgi turk davri (V–X asrlar). 4 O'rta turk davri (X–XV asrlar). 5. Yangi turk davri (XV–XX asrlargacha). 6. Eng yangi davr (XX asr boshlaridan bugungacha).

Albatta, N. A. Baskakovning mazkur davrlashtirishi XIX asrdan boshlab M. A. Kastren, V. V. Bartold, V. V. Radlov, P. M. Melioranskiy, B. Y. Vladimirov, G. Ramstedt, V. Kotvich, K. Gryonbek, A. Jafaro'g'li kabi bir qator jahon turkologlarining qarashlari bilan hamohang. Yuqoridagi olimlar ham turkiy tillar tarixida olti davrni qayd etgan. Shuningdek, Osiyo xalqlari tarixiga oid asarlar va turk-mo'g'ul va tungus–manchjur tillari sohasida qiyosiy-tarixiy tadqiqotlar ham yuqoridagidek olti bosqichni davrlashtirish uchun asos bo'lgan.

Biz yuqorida skif tili ham qadimgi turkiy tilning ibtidosi va skiflar etnik jihatdan turkiy qavmlardan ekanini Gerodotning “Tarix” kitobidagi ma'lumotlarga va bir qator Yevropa olimlarining qarashlariga tayangan holda aytgan edik. Skifologiyaning bugungi yutuqlari shunday deb aytishga imkon beradi. Skif tilini rekonstruksiya qilish natijasida skif tilining fonetik tizimi va lug'at tarkibi turkiy tillarniki bilan bir, degan fikrning mustahkamlanishiga olib keladi. Qolaversa, xalqlar yoki qabilalarning tarixiy taraqqiyoti bilan ularning tili o'rtasida doimo muvofiqlik va mutanosiblik bo'lib kelgani uchun ko'hna turk davrini miloddan oldingi V asrgacha deb emas, balki milodiy V asrgacha deb belgilash maqsadga muvofiqdir. Buning ustiga, turkiy tillarni davrlashtirishda siyosiy-ijtimoiy jarayonlarni asos qilib olishdan voz kechgan holda, qoraxoniylar sulolasi davrida yaratilgan asarlarni qadimgi turkiy til sifatida qarash o'rinlidir. XI–XII asrlardagi turkiy yodgorliklar tili, xususan, “Qutadg'u bilig”, “Devonu lug'atit-turk”, “Hibat ul-haqoyiq” leksikasi, fonetik tizimi, so'z yasalishi, grammatik qurilishi qadimgi turkiy yodgorliklar tilidan keskin farq qilmasligi bugungi kunda ayondir. Ana shularni hisobga olib, turkiy tillar tarixini quyidagicha davrlashtirish ma'qul:

¹ Bu haqda qarang: Qozoqboy Mahmudov. O'zbek tilining tarixiy fonetikasi. — “Ijod” nashriyot uyi, Toshkent, 2006, 24–25-betlar.

1. Oltoy davri. 2. Skif davri (qadimgi davrlardan mil. ol. V asrgacha). 3. Xun davri (mil. ol. V asrdan mil. V asrgacha). 4. Qadimgi turk davri (VI–XI asrlar). 5. Oʻrta turk davri (XII–XV asrlar). 5. Yangi turk davri (X–XX asrlargacha). 6. Eng yangi davr (XX asr boshlaridan bugungacha).

Oltoy davriga oid lingvistik omillarning yoʻqligi masalani biroz murakkablashtirayotganday tuyuladi. Matnlar yoʻq boʻlgani holda, turkiy tillar ibtidosini oltoy davridan boshlash qanchalik maqsadga muvofiq degan savol tugʻilishi tabiiy. Bunday paytda hozirgi turkiy tillarning va qarindosh deb hisoblanadigan tillarning fonetik, leksik va grammatik tizimiga asoslanish turkologiyada qabul qilingan. Ana shu mezon asosida turkologlar oltoy davridagi turkiy tillar uchun umumiy xususiyatlar sifatida quyidagi omillarni asos qilib oladilar:

1. Unlilar garmoniyasining borligi.
2. Grammatik rodning yoʻqligi.
3. Artiklning yoʻqligi.
4. Tilning agglutinativ qurilishga egaligi.
5. Sifat va son ot oldida aniqlovchi vazifasida kelganda oʻzgarmasligi.
6. Egalik qoʻshimchalarning mavjudligi.
7. Predloglar oʻrnida koʻmakchilarning qoʻllanishi.
8. Aniqlovchining aniqlanmish oldida kelishi.
9. Ot turkumidagi soʻzlarning birlikda sondan keyin kelishi.
10. Ot turkumidagi soʻzlarning birlikda sondan keyin kelishi.
11. Qiyoslash oborotda chiqish kelishigining qoʻllanishi.
12. Bogʻlovchili konstruksiyalar oʻrnida sifatdosh va ravishdosh oborotlarning ishlatilishi va h.

Bugungi oltoy tillari oilasiga kiruvchi tillarni qiyosiy-tarixiy, tizimli-ideografik va tipologik jihatdan oʻrganish shunday natijaga olib keladiki, ayrim turkiy tillar bilan moʻgʻul va tungus-manchjur tillari leksik tarkibida, soʻz semantikasi va strukturasida umumiy geografik va etno-ijtimoiy jihatlar aks etadi. Ayniqsa, bir boʻgʻinli oʻzaklarda bu holatlar aniq koʻzga tashlanadi. Masalan, quyidagi kategoriyalarga eʼtibor beraylik: 1. Maʼlum obektlarning, hodisalarning jami maʼnosini bildiradigan soʻzlar: *Bö//Bu* oʻzagi aksariyat turkiy tillarda “butun, toʻliq, tugallangan” maʼnolarini bildiradi: *Bü+t(ün)* — “butun, yaxlit” (oʻzb.); *bo+d(un)* — qabilalar uyushmasi (qadim. turk.); *bö+t(lök)* — “mohiyat, biron narsaning magʻzi”; *bo+j(pa)* — “doira, doirasimon” (tat., boshq.); *bü+t(aj)* — “zich, yaxlit, uzluksiz” (yoqut); *bu+t(en)* — “toʻgʻrilangan” (moʻgʻul.); *bu+t(un)* — “butun” (tungus, manch.); *bu+t(er)* — “tugatmoq”

(tungus, manch); *bi+k* “juda, g’oyat, tugal” (boshq.); *be+d* (*uk*) — “har narsaning kattasi, ulug’i” (DLT).

Mazkur guruhdagi o’zakdosh so’zlarning ma’no umumiyligiga xos jihatlarni “Tabiat: o’simliklar dunyosi” guruhiga mansub bir bo’g’inli so’z o’zaklari ham tasdiqlaydi: *bo+r(çak)* — “no’xat va dukkakli o’simliklar oilasidan boshqa o’simliklar” (tat. , boshq.); *pu+r(çak)* — “bir dona no’xat” (chuvash.); *buu+r(tsak)* — “no’xat” (mo’g’ul.); *bo+r(ço)* — “dukkakli o’simliklar” (tungus, manch.); *bool+ (jirghn)* — “meva” (qalm. , mo’g’. , xalx.); *bo+r(tek)* — “don”, *pjo+p(çjo)* — “don” (chuvash.); *bu+p(duka)* — “un, non, don” (tungus. , manch.) va h.

Bulardan tashqari, yana boshqa kategoriyalarga mansub *bö* o’zakli so’zlar borki, oltoy tillari oilasiga kiruvchi turkiy tillarda ma’nodoshdir¹.

Yuqorida keltirilgan misoldan ma’lum bo’ladiki, oltoy tillarida tarkibiy-semantik yadroning umumiyligi birgina leksema orqali tasdiqlanmoqda. Oltoy tillariga kiruvchi turkiy tillarning qarindoshligi, ba’zi turkologlar aytganiday, tillarning yaqinlashuvi tufayli yuz bermadi, balki oltoy tillarining etnik jarayoni tufayli yuz berdi. Yevroosiyaning etnik jarayoni va shunga bog’liq ravishda til taraqqiyoti shunday xulosaga olib keldi.

Leksemalarni ideografik paradigma doirasida qarash lozimligini ham yuqoridagi *Bö* — o’zakdosh so’zlari ko’rsatadi. Oltoy tillari nazariyasi ilk bor ilgari surilganda ham, o’zakdosh so’zlar asos qilib olingan edi. Bu nazariyaning birinchi asoschisi qadimgi turkiy yodgorliklarni Sibirdan topgan shvetsiyalik ofitser I. Stralenbergdir. Oltoy tillarini alohida til oilasi sifatida qarashni ham I. Stralenberg o’rtaga tashladi. U turkiy tillarning qarindoshligi masalasida so’z yuritganda, bugungi singari “oltoy tillari” degan terminni qo’llamadi, balki turkiy tillarni “ural-oltoy tillari” degan nom ostida birlashtirdi. U bir qiyosiy jadval tuzib, o’ttiz beshta so’zning 32 turkiy tilda qanday ifodalanishini ko’rsatib berdi.

Jadvalda bahs mavzusi bo’lgan 32 til dastlab olti guruhga bo’lingan. (Stralenberg “tatar” terminini “turkiy” tillar va xalqlar ma’nosida qo’llagan). Bular quyidagilardir:

¹ Qarang: A. Шайхулов. Алтайская цивилизация и отражение картины мира в тюркских, монгольских, тунгусо-манчжурских языках (на материале односложных корневых основ). — “Второй международный тюркологический конгресс. Современная тюркология: теория, практика и перспектива. раздел I, Туркестан(Казахстан) — 2006, 178–180-betlar.

1. Fin-ugor (Stralenbergning fikricha, uyg'ur, lekin bu to'g'ri emas): mojar, fin, vogul, cheremis, permyak, votyak, ostyak xalqlari va ularning tillari.

2. Turk-tatar: yoqut, chuvash xalqlari va ularning tillari.

3. Samodiy xalqi va tili.

4. Mo'g'ul-manchjur: qalmiq, manchjur, tangut xalqlari va ularning tillari.

5. Tungus: tungus, qamasin, arin, koryak, kuril xalqlari va ularning tillari.

6. Qora dengiz va Xazar dengizi orasida istiqomat qilgan xalqlar hamda ularning tillari.

I. Stralenberg yuqoridagi jadvalda asosiy e'tiborni chuvash, tatar, boshqird, yoqut, turkman, qoraqalpoq, barabin-tatarlarga qaratgan. U turkologiyada qiyosiy-tarixiy usulni boshlovchilardan biri bo'ldi va tilning qadimgi etnik tarixni o'rganishda muhim omil ekanini ko'rsatib berdi.

Shuningdek, I. Stralenberg o'rta tashlagan ural-oltoy nazariyasi keyingi davrdagi turkologlar tomonidan rivojlantirildi. XIX asrda yashagan turkologlar orasida M. Kastrenning qarashlari diqqatga sazovor. U ural-oltoy tillarini besh guruhga bo'ldi: 1. Fin-ugor. 2. Samodiy. 3. Turk-tatar. 4. Mo'g'ul. 5. Tungus.

Ural-oltoy tillari nazariyasi ba'zi turkologlar tomonidan e'tirof etilgan. Turli oilaga mansub tillarni qiyosiy-tarixiy o'rganish rivojlanib borishi natijasida doimo qarindosh tillar doirasi kengayib borgan, qadimda bu tillarning qarindosh bo'lganini isbotlashga harakat bo'lgan. Turkologlar boshqa qarindosh tillarni izlashga intilar ekanlar, bu hodisa mutlaqo tabiiydir. Oltoyshunoslik tarixida bunday izlanishlar muvaffaqiyat bilan tugagani ma'lum. Masalan, 1915-yili fin tilshunosi Y. Stela, samodiy tillari fin tiliga qarindoshdir, degan g'oyani ilgari surdi. Keyingi tadqiqotlar Y. Stelaning fikrini tasdiqladi va samodiy tillari materiallaridan komparativ tilshunoslikdan foydalanilmoqda.

Ural-oltoy tillari nazariyasini ilgari surib, qo'llab-quvvatlagan turkologlarning qarashlari o'rinnidir. Aslida ural-oltoy tillari Shimoliy Osiyo tillaridan ajralib chiqqan. M. Ryasyanening fikricha, Shimoliy Osiyo tillarining ural-oltoy tarmog'i ilk tosh davrida — miloddan oldingi o'ninchi ming yillikda mavjud edi. Miloddan oldingi oltinchi ming yillikda oltoy tillari tarmog'i o'z navbatida Shimoliy Osiyo tillaridan ajralib chiqdi. Miloddan oldingi ikkinchi ming yillikda esa turkiy tillar oltoy tillari tarkibidan mustaqil til oilasi sifatida paydo bo'ldi. Xullas,

M. Ryasyanening mazkur nazariyasi ham yuqoridagiday ma'lum mezonlarga asoslangan.

XIX–XX asrlarda jahon turkologlari, jumladan, O. N. Byotlingk, B. Y. Vladimirsov, V. Tomson, G. Ramstedt, O. Donner, I. Budens va boshqalar oltoy nazariyasini qo'llab-quvvatladilar. Bular orasida mo'g'ulshunos B. Y. Vladimirsovning kuzatishlari diqqatga sazovor. U mo'g'ul tilining oltoy tillari tarixida tutgan o'rnini belgilab, oltoy tillari nazariyasini qo'llab-quvvatladi: "Mo'g'ul tili turkiy va tungus tillari bilan birga yagona ildizga ega bo'lib, shartli ravishda ularni oltoy tillari deb aytish mumkin. Qadimgi oltoy tili ma'lum emas, ammo oltoy tillari — mo'g'ul, turkiy, tungus tillari ma'lum bo'lib, bu tillar oltoy tilining taraqqiyoti jarayonida hosil bo'lgan"¹. Venger olimi Y. Nemet, V. Poppe ham B. Vladimirsovga hamohang fikrlarni ilgari suradilar. Har ikki olimning fikricha ham, qandaydir qadimgi til bo'lgan va u tilning umumiy fonetik, leksik va grammatik xususiyatlari hozirgi turkiy tillarda hamda mo'g'ul va tungus-manchjur tillarida saqlangan ekan.²

Oltoy tillari oilasiga kiruvchi tillarning, shuningdek, yapon tilining o'zaro genetik aloqasi masalasi XX asr oxirlarida yana ham aniqlashtirildi va bu nazariya o'z ilmiy isbotini topdi³.

Oltoy tillarining tarixiy taraqqiyotini ko'rsatuvchi yozma matnlar yo'q ekanini yuqorida aytib o'tdik. Shunday bo'lsa-da, fonetik moslik, leksikada va qo'shimchalardagi uyg'unlik bu oilaga kiruvchi tillarning qarindoshligini isbotlovchi dalillardir. Masalan, **b—m** mosligi: **motan**: (koreys. "hamma") — **mute**: (oltoy. "hamma, butun") — **bodun**: (qadim. turk. "xalq, jamiki turkiy urug'lar").

Oltoy tillari bilan qadimgi aloqalarini saqlagan ba'zi turkiy tillarda, jumladan, yoqut, xakas, boshqird, tungus, manchjur tillarida s-t-ç tovushlari mosligi ham oltoy davridagi qarindosh tillarning saqlanib qolgan xususiyatlaridandir: masalan, hozirgi o'zbek tilidagi "o'ttiz" so'zi quyidagicha shaklda qo'llanadi: gusin (manch.) — guçin (mo'g'ul.) — gutin (tungus.).

Xullas, turkiy tillar davrlashtirilganda, turkiy qavmlar va ularning

¹ Б. Я. Владимирцов. Сравнительная грамматика монгольского письменного языка и халхасского наречия. — Л.: 1929, 45-bet.

² Bu haqda qarang: Н. А. Баскаков. Введение в изучение тюркских языков. — М.:1968, 148-bet.

³ С. А. Старостин. Алтайская проблема и происхождения японского языка. — М.: 1991, 3–4-betlar.

tillari xronologik chegaralariga muvofiqligi inobatga olingan. Oltoy guruhiga kiruvchi tillarni davrlashtirishda qiyosiy-tarixiy usul eng maqbulidir.

Skif tili soʻz yasaliş modelining qadimgi turkiy til soʻz yasaliş modeliga mosligini avval koʻrib oʻtgan edik. Xun davridagi turkiy tilning xususiyatlarini aniqlashda ham, xuddi skif tili kabi, maʼlum bir chet manbalarga tayaniladi.

Ilk turkcha davr

“Ilk turkcha davr” degan termin Yevropa turkologiyasida “prototurkcha” degan termin bilan ham ataladi. Koʻchmanchi turk urugʻ va qabilalari tarixi bilan yaqindan tanishish shuni koʻrsatadiki, urugʻ va qabilalarning taraqqiyoti ular tilining lahjalarga boʻlinishiga olib kelgan. Qadimgi turklarning hayot tarzi, eʼtiqodi, turli qabilalar orasida bu boradagi farqlar, shubhasiz, qadimgi turkiy til lahjalariga ham taʼsir etgan. Qadimgi turklarning hayot tarzi yagona turkiy tilning, ayni paytda yagona yozuvning paydo boʻlishini shart qilib qoʻymagan. Qolaversa, bunga ehtiyoj ham yoʻq edi. Chunki turkiy qavmlarning bir qismi koʻchmanchilik hayotini boshdan kechirganlari uchun, bir qator etnik birlashmalar paydo boʻldi va tabiiyki, ularning tillarida ham farqlar yuzaga keldi.

Ilk turkiy til taraqqiyotida ikki bosqichni kuzatish mumkin. Birinchi bosqichni turkiy tilning boshlangʻich davri deb qarasa boʻladi. Tilning umumiy taraqqiyoti qonuniyatlari nuqtai nazari boʻyicha tahlil qilinganda, ilk davrdagi turkiy til urugʻ tillarining bir-biriga taʼsiri ostida rivojlanib bordi. Oʻsha zamonda begona qavmlarning turkiylashuvi, shuningdek, yana boshqa bir qator sabablar taʼsiri bilan yuzaga kelgan turk urugʻ va qabilalari sharqqa ham, gʻarbga ham yoyilib bordi. Mahmud Koshgʻariy “Devonu lugʻatit-turk” asarida koʻrsatgan qabila va urugʻlarning geografik hududi, ularning tillari oʻrtasidagi farqlar ham shundan dalolat beradi. Ilk turkiy til ham bir qator dialektlardan iborat boʻlganini Koshgʻariyning bergan maʼlumotlari, dalillari tasdiqlaydi. Ilk turkiy tilni bugungi adabiy tilga qiyoslab tasavvur qilish mumkin.

Ilk turkiy tilning xususiyati toʻgʻrisidagi tasavvurlarni urxun yodgorliklari ham maʼlum darajada toʻldiradi. N. Poppe soʻz boshidagi undoshlar ifodasiga koʻra, ilk turkiy til uchun quyidagicha tovush tizimini ishlab chiqdi.

Oltoy-bobo tili	*p	*b	*t	*d	*q	*gh	*k	*g	*z	*c	*y	*n	n*	*ç	*s
Mo'g'ul tili	o	b	t	d	k	gh	k	g	d	c	y		n	ç	s
Qadimgi turkiy til	o	*b	*t		q		*k				*y			*ç	*s

So'z o'rtasi va oxiridagi undosh tovushlar tizimi qanday bo'lgani to'g'risida aniq fikrlar yo'q bo'lsa-da, ilk turkiy tilning **R** va **L** tovushli til bo'lganini e'tirof etish mumkin.

Yuqoridagi jadvaldan shu narsa ayon bo'ladiki, urxun yozuvlarining til xususiyatlarini tashigan va milodiy I asrga qadar davom etib kelgan ilk turkcha til taraqqiyoti tarixi jihatidan oltoy bobo tiliga solishtirilganda, dastlab ikki davrni bosib o'tgan. Birinchi davrda **k** va **g**, **q** va **gh**, **t** va **d**, **n** va **ng**, **z** va **c** tovushlari hali alohida-alohida bo'lib ajralmagan, ya'ni mustaqil fonema sifatida yo'q edi. Urxun yodgorliklarida buning qoldiqlarini ko'rish mumkin.

Ikkinchi bosqichda **r** tovushidan **z**, **l** tovushidan **sh** tovushi paydo bo'lganini turkologlar, xususan, N. Poppe e'tirof etadi. Bu vaziyatdan turkologlar qadimiy xususiyatlarini saqlagan hozirgi turkiy tillarni aniqlashda foydalanadilar. Jumladan, chuvash tilini **r** va **l** xususiyatga ega til guruhiga, yoqut tilini esa **z** va **sh** xususiyatga ega turkiy tillar guruhiga kiritadilar.

Ba'zi turkologlar, jumladan, Yu. Nemet har ikkala turkiy tilning baravar taraqqiy qilgani to'g'risidagi fikrni o'rta qashlagan edi. Bundan ko'rinadiki, ilk turkiy tilning xususiyatlari, alohida belgilari to'g'risida bulardan boshqa omillar, xususan, bir qator qavmlarning tillari aniqlashtirilishi, ular yashagan hududlari tayin etilishi ham kerakki, ana shunda ilk turkiy til to'g'risidagi tasavvurlar yana ham oydinlashadi. Bu omillar yozma til to'g'risidagi ma'lumotlar yoki o'sha tildan ba'zi elementlar yo'q davrlarga tegishlidir.

Ikkinchi davr — ma'lum bir yozma yodgorliklarda ilk turkiy tilning ma'lum biron tizimiga oid ma'lumotlar, lisoniy elementlar saqlanib qolgan davrdir. Biz bu davrni miloddan oldingi V asrda Markaziy Osiyoda istiqomat qilgan qadimgi turkiylar davridan boshlaymiz va ularning tilini ham shartli ravishda ko'hna turkiy til deb nomlaymiz. Bu davr turkiylari shumer yozuvlarida xurritlar yoki kurritlar deb eslanadi. Ular miloddan

oldingi uchinchi ming yillikning oʻrtalarida Xitoyning shimolini, Moʻgʻulistonni, Jungariyani bosib olib davlat qurgan edilar. Birinchi ming yillik oxirida Oʻrta Osiyo, xususan, Sirdaryo etaklari, Orol dengizi boʻylariga yetib keldilar. Eng qadimgi Xitoy manbalarida xitoylarning qoʻshnisi boʻlgan Shan xun, Xuan yun, Xuang nu kabi nomlar bilan qayd etilgan qavmlar ham ana shu koʻhna turkiylar edilar.¹ Bu qavmlar haqida nisbatan jiddiy va izchil maʼlumotlar miloddan oldingi VIII asrdan boshlab uchraydi.

Koʻhna turkiylarning tili masalasida koʻp bahslar bor. Yuqorida ularning etnik jihatdan kelib chiqishi turkiy qavmlardan ekanini aytdik. Ularning tili toʻgʻrisida turkologlar soʻz yuritganlarida, bugungi venger va chuvash tillaridagi baʼzi soʻzlar koʻhna turkiy til leksikasi uchun asos boʻla oladi, deb aytadilar. Shuningdek, ayrim turkologlarning fikrlariga koʻra, ularning sharqdagi qoʻshnilari syanbiylar tiliga ham koʻhna turkiy til asos boʻlgan edi.

Koʻhna turkiylarning boshqa turkiy qavmlar bilan etnik birligi ular tilining turkiycha ekanini belgilovchi yagona omil emas. Birinchi navbatda, Xitoy tarixiy manbalarida saqlanib qolgan qadimgi turkiy soʻzlar orqali ham ularning tili toʻgʻrisida maʼlum bir xulosaga kelish mumkin.

Koʻhna turkiylar tilida bir qator soʻzlar harbiy sohaga va davlat tuzilishiga oid soʻzlardir. Bu soʻzlar xitoy tilidagi manbalarga oʻtib saqlanib qolgani uchun, koʻhna turkiy tildagi soʻzlarning fonetik qiyofasi oʻzgarishga uchragan. Xitoy tilining monosillabik til boʻlgani bunga sababdir. Masalan, koʻhna turkiylarda *toki* unvoni boʻlgan. Olmon olimi de Grott gunlardagi bu unvonni turkiy tillardagi *togri/dogri* soʻzi bilan bogʻlaydi. Zero, xitoy tilidagi “nien” ishorati bilan ifoda etilgan soʻzlarning maʼnosi “hokim, odil, yaxshi” maʼnosini ifodalab, azaldan eng sharaflı unvonlardan biri boʻlgan. K. Shiratorining aytishicha, Osmon oʻgʻillariga (yaʼni podshohlarga) nisbatan shu soʻz ishlatilgan. K. Shiratorining yana takidlashicha, bu unvon *tu-si* shaklida ham boʻlgan va qadimgi turklarning nizomlari “toʻgʻri, odil” boʻlganidan dalolatdir.

Yunon manbalarida eng qadimgi turkiycha soʻz boʻlgan *asqhu* soʻzi ham bor. Bu soʻz “sut bilan aralashtirib ichilgan yegulik” maʼnosini bildiradi. Bundan boshqa baʼzi soʻzlar ham borki, koʻhna turkiycha soʻzlar qadimgi turkiy tilga yetib kelgunga qadar fonetik jihatdan keskin

¹ Н. Аристов. Заметки об этническом составе тюркских племен и народностей. — Живая старина, вып. III—IV, 1896, 290-bet.

o'zgarishlarga uchramaganini, ilk turkiy tildagi so'zlar biron tarixiy voqea munosabati bilan qo'llanganini ko'rish mumkin.¹

Ko'hna turkiylarning kimligi va tili to'g'risida Yevropa olimlari XX asr boshidan buyon turli nazariyalarni aytib keladilar. Bu nazariyalarning eng ko'p tarqalgani — ko'hna turklarning turk qavmlaridan ekani va tili turkiycha bo'lgani to'g'risidagi qarashlardir. Bu nazariyalarni qo'llab-quvvatlagan olimlar quyidagilardir: Abel-Remyuze, Y. Klaprot, A. Semyonov, V. Ripper, Koskinen, K. Shiratori, S. Pritchak, Altxeym, J. Kloson.

Turkologlarning kuzatishlari shuni ko'rsatadiki, qadimgi turkiycha ism va unvonlardan bir yuz saksontasi miloddan oldingi V asrdan oldingi xitoy yozma yodgorliklarida saqlanib qolgan. Shuningdek, xitoyshunos olimlardan ba'zilar, Chin manbalarida yuzlab ko'hna turkiy so'zlar bor, deb e'tirof etadilar. Bu so'zlar qatorida "Xan shu" yilnomasida turkologlarga yaxshi ma'lum o'nta xitoycha ideogrammadan iborat ko'hna turkiy tildagi bir bayt ham bor. Bu baytni xitoyshunoslar turlicha o'qiganlar. Bunga sabab shuki, xitoy yozuvida *l* va *r* undoshlari uchun bitta belgi ishlatiladi, ya'ni ular farqlanmaydi, *ö* va *ü* unlilari ham uchramaydi. Shu bois ko'hna turkiy tildagi yigirmaga yaqin so'zni har xil o'qish bilan birga, turlicha talqin ham qiladilar. Yuqoridagi Xitoy yilnomasidagi ko'hna turkiy tildagi baytning boshlanishida *çeng-li* ku-tu Shan-yu jumlasini uchraydi. "Xan shu" yilnomasida bu jumladagi so'zlar quyidagicha ma'no ifodalaydi: *çeng-li* — "osmon" ma'nosida, ku-tu — "o'g'il" ma'nosida, Shan-yu — "keng, buyuk" deganidir. Bu jumlaning mazmuni "Osmon o'g'li buyukdir" deganidir. Mazkur jumla Chin xoqonlarining unvoni sifatida ishlatilgan.

Mazkur jumladagi birinchi so'z qadimgi turkiy tildagi "osmon va xudo" ma'nosida qo'llangan *tängri* ning fonetik o'zgargan shakli ekani turkologlar tomonidan e'tirof etilgan. Faqat J. Dyorfer *tängri* so'zi tarkibidagi *ngr* undoshlar birikmasi sababli buning turkiycha so'z ekaniga shubha bildiradi. Uningcha, bu so'z *tanrı* bo'lishi kerak, ya'ni bugungi turkiy tillardagi til orqa *ng* ko'hna turkiychada ham, qadimgi turkiychada ham yo'q. J. Dyorfer turkmanchada *tangrı*, yoqutchada *tanara*, chuvashchada *türi* shaklida qo'llanishini asos qilib oladi.

Ammo shuni e'tiborga olish kerakki, qadimgi turkiy tildagi *ng* va *k* undoshlari bilan kelgan unlilar yoqut tilida til orqa unlilariga aylangan.

¹ Ahmed Jaferoglu. Türk dili tarihi. - Istanbul, 1984, 75-bet.

Qadimgi turkiy tilda
öküz
inäk
säkiz

yoqut tilida:
oghuz
inäk
aghiz va h.

Yoqut tilidagi mazkur til orqa unli va undoshlarini e'tiborga olib, *ng* undoshi ishtirok etgan *tängri* so'zi ham ko'hna turkiy tilda qoidaga aylangan *tangara* shaklida bo'lganini taxmin qilish mumkin.

Chuvash tilida *turi* shakli bu til tarixidagi biror xususiyat bilan bog'liq emas. Qadimgi turkiy tilda *ä* unlisi ishtirok etgan bir qator so'zlarda hozirgi chuvash tilida til orqa *a* unlisi qo'llanadi. Masalan:

Qadimgi turkiy tilda:
älig (qo'l)
är (er)
äblän— (oilali bo'l-)
äk— (ek-)

Chuvash tilida:
ali, ak
ar
avlan-
ak-

Qadimgi turkiy tildagi *tängri* so'zining chuvash tilida *turi* shakliga kelib qolishi keyingi taraqqiyot mahsuli bo'lib, sonor tovushlarning (*ng*) turkiy tillarda turg'un emasligi va til orqa undoshlarining ham o'zgarishga moyilligi bilan bog'liq hodisadir: *tängri* > *tagri* > *turi*.

Turk, ozarbayjon tilida *tanri* va turkman tilida *tangri* shakliga kelgunga qadar o'g'uz guruhidagi turkiy tillarda mazkur til orqa unlisining qo'llanishi ham *ng* undoshi ta'sirida yuz bergan bo'lishi mumkin. Sonor tovush *ng* til orqa undoshi bo'lgani uchun qadimgi turkiydagi til oldi *ä* unlisini til orqa *a* ga aylantirgan.

Miloddan oldingi asrlardan boshlab Chin muarrixlari o'z asarlarida bir necha turkiycha so'zlarni xitoycha yozuvda berishga urinib ko'rganlar. Ammo xitoycha yozuv bilan boshqa xalqning yozuvini o'z ohangida berish qiyin bo'lsa ham, xitoy muarrixlari yozib qoldirgan turkiycha so'zlarni tiklash mumkin. Xitoycha yozuv, dunyodagi fonetik yozuvlar singari, ma'lum tovush ifodasi ma'lum bir belgi bilan ifodalangan yozuv emas. Biron buyum nomini xitoycha yozuv bilan yozmoqchi bo'lsak, o'sha buyumning shaklini chizish lozim bo'ladi. Shunga ko'ra, xitoycha yozuvning alifbosi boshqa fonetik yozuvdagi harflar miqdoridan juda ko'p — bir necha ming shakllardan iborat. Buning ustiga, turkiy-run va eski uyg'ur-turk yozuvidagi *q, gh, h, r* harflari ishtirok etgan so'zlarni turkiycha ohangda xitoycha yozuvda va xitoycha talaffuzda berish mumkin emas.

Shuning uchun qadimgi davrdagi xitoy muarrixlari turkiycha soʻzlarni xitoycha yozuv bilan berishda qiyinchiliklarga duch kelgan boʻlsalar-da, turkiycha talaffuzni imkon qadar saqlashga harakat qilganlar.

Koʻhna turkiylar davridagi toʻba tili ham turkiy tillarga mansubligi toʻgʻrisida jahon turkologlari fikrlarini bildirganlar. Toʻba tiliga oid unvonlar, atoqli otlar “Chin-shu” nomli xitoy yilnomasida saqlanib qolgan. Toʻba tilidagi ayrim unvonlar esa atoqli otlardan kelib chiqqan. Toʻba tilidagi baʼzi atoqli otlarni K. Shiratori, P. Pelliot, P. Boodberg tahlil qilganlar. Toʻba tilidagi atoqli ot va unvonlar yuzasidan L. Bazen olib borgan tadqiqotlar diqqatga sazovordir¹. Quyida nomlari zikr etilgan turkologlar toʻba tilida aniqlagan atoqli va turdosh otlardan namunalar keltiramiz².

Xitoycha nomlanishi	Toʻba tilida	Qadimgi turkiy yoki eski oʻzbek yo boshqa turkiy tilda nomlanishi	Maʼnosi
1.Kapo-çene Ka-pak-çin	kapakçin	qapuççi	darvozabon
2.Pi-te-çen< pyi- (yoki byi-) – tik-çin	bitigçin	bitigçi	bituvchi, kotib
3.Hsien-çen< qam-çin	qam-çin	cam-çin	otliq pochталon, uloqchi

¹ Bu haqda qarang: Talat Tekin. Hunlarin dili. - Ankara, 1993, 24-b.

² Misollar Talat Tekinning yuqoridagi kitobidan olindi.

4.hu-lo-çen< quo-lak-çin	kurlagçin< kur-la-g-çin	kur, kurla	hukmdorni qurol bilan himoya qiluvchi kamar
5. ho-la-çen<qat-lat-çin	hat-laq-çin	atliq, atlaq	otliq, suvori
6.to-po-çen< tä-päk-çin	ta:pakçin	ta:pan	piyoda, yayov, tovon
7. a:çen<a-çin	açsin	alçin	To'ba saroyidagi oshxona qismi; bakovul
8. hu-lo	kural	kural	qurol
9. kih-wan-çen< kiet-miwançin	kelmerçin	kelemurçi (mo'g'ul.)	tarjimon
10.muh-kuh-lu	mukur, mukuri	muqur,muquliq (mo'g'ul.)	dumaloq
11. teu-lu, tou-lu< deu-luo	törü, törä	törü, törö	qonunga itoat etmoq
12. qutu	qut	qut	baxt, saodat
13. yanghu	alçi	alçi	ayyor, yolg'onchi

Jadvaldan ko'rinib turibdiki, keltirilgan so'zlardan ikkitasigina mo'g'ulchadir. Bu ham qadimgi turkiy tildan keyingi davrga aloqador, qadimgi turkiy tilda saqlanmagan.

Yuqorida aytganimizdek, ko'hna turkiy tildan bir jumla ham saqlanib qolgan. Mavjud saqlanib qolgan so'z va jumalarga asoslanib, turkologlar ilk turkiy til *z/sh* tilga aloqador, deb bilgan edilar. Jumladan, Yu. Nemetning qarashi shunday. U qiz, okuz kabi so'zlardagi *z* tovushiga asoslanib, ko'hna turkiylar davridagi ilk turkiy til *z* guruh turkiy tillarga kiradi, deb hisoblaydi.

Yuqorida ko'hna turkiy tilda bir jumla "Chin-shu" yilnomasida

saqlanib qolgani to'g'risida aytgan edik. Endi o'sha jumlani ko'rib chiqamiz.

Chin sulolasi tarixi to'g'risidagi "Chin-shu" yilnomasida mil. ol. 329-yilda Po Yangda yuzaga kelgan bir voqea sababi bilan o'nta xitoycha belgidan iborat ko'hna turkiy tildagi bir jumla aniqlangan. Bu turkiycha jumla XX asr boshidan beri jahon turkologlarining e'tiborini jalb qilib keladi. K. Shiratori, L. Bazen va A. fon Gaben kabi Yevropa olimlari bu turkiycha jumla ustida ish olib borib, jumlaning turkiy tilda ekanini isbotlashga harakat qildilar. Mazkur jumlaning xitoycha matnini turkolog va xitoyshunoslar turlicha o'qigan bo'lsalar ham, hammalari bu jumlaning turkiycha ekanini e'tirof etganlar. Quyida o'sha jumlani keltiramiz:

Siu-ki ti-li-kang puh-koh ku-tu-tang

Mazkur jumla budda ruhoniysi Fo Tu Tengning bashoratidir.¹

Endi jumlani so'zma-so'z tahlil qilamiz.

Siu -ki xo tilida "qo'shin, lashkar" ma'nosini, *ti-li-kang* "chiqmoq" ma'nosini bildiradi; *puh-koh* Liu Yaoning unvonidir; *ku-tu-tang* "qo'lga tushiradi, tutib oladi, ushlab oladi" demakdir. Xullas, bu jumlaning mazmuni quyidagicha: "lashkar jang qilmoq uchun yo'lga chiqadi, Liu Yaoni qo'lga tushiradi".

Mazkur jumla tarkibidagi so'zlarni K. Shiratori, Ramstedt, L. . Bazen, A. Gaben turkiycha ekanini quyidagicha tahlil qiladi:

Shiratori		Ramstedt		Bazen	
ko'hna turkiy	ma'nosi	ko'hna turkiy	ma'nosi	ko'hna turk	ma'nosi
Siu-ki	jang	Siu-ki=suka	jang qiladigan lashkar	Sio-g	qo'shin
ti-li-kang	chiqarmoq chi chiqmoq	ti-li-kang= taliqing// taliqang ²	chiqing	taqti	hujum

¹ "Chin-shu" yilnomasida bu jumla quyidagi voqea munosabati bilan keltirilgan: ko'hna turkiylarning Xo qabilasidan bo'lgan Shi lo boshqa ko'hna turk yo'lboshchisi Liu Yaoning raqibi edi. Liu Yao mil. ol. 329-yili lashkari bilan poytaxt Lo Yangni qurshab oldi. Shi Lo Liu Yao bilan jang qilmoqchi bo'ldi, ammo qo'l ostidagi qo'mondonlarining birontasi buni ma'qullamadi. Shi Lo rohib va folbin Fo Tu Tengga maslahat soldi. Fo Tu Teng doira shaklidagi bir qo'ng'iroqni chalib, undan chiqqan ovoza ko'ra, xo tilida yuqoridagi jumlani bashorat qildi.

² Ramstedt *taliqang* so'zidagi *l* qadimgi turkiy tilda *sh ga* aylanib, *tashiqing* (chiqing) shakliga kelgan, deb izohlaydi.

puh-koh	taxt, hukm- dor taxti	puh-koh= bügü ¹	dono	Id-	yubormoq
ku-tu-tang	tutmoq, olmoq, ushlab olmoq	kü-	ta'kid yukla- masi	qang	buyruq mayli qo'shim- chasi
		tu-tang	tutmoq	bokuking	lashkarbo- shini
				tuk tang ²	tuting

Mazkur ko'hna turkiy tildagi jumla yuzasidan A. fon Gaben ham o'tgan asrning 50-yillarida o'z fikrlarini bayon qilgan. U dastlabki ikki belgini, boshqa turkologlardan farqli ravishda särig //çärig (qo'shin) deb o'qigan. Qolgan so'zlarning o'qilishida ham A. Gabenning o'qish tamoyillarida farq bor.

Xullas, ilk turkiy til oltoy bobo tilidan uzluksiz ravishda davom etib kelganini yuqoridagi xitoy manbalaridan keltirilgan so'zlar ham tasdiqlab turibdi. Ilk turkiy tilning tarqalish hududlari ham nihoyatda kengdir — Markaziy Osiyoning sharqiy qismi, Janubiy Sibir O'rta Osiyo va bugungi turkiy qavmlar istiqomat qiladigan hududlarda mazkur til amalda bo'lgan.

Shu o'rinda ilk turkiy til bilan aloqdor deb hisoblanayotgan etrusk tili haqida. Etrusk tilini qadimiy va zamonaviy tillarga solishtirib, bu tilning ildizlarini ochishga urinishlar ko'p bo'lgan. Etrusk tili qaysi til guruhiga kirishi haqidagi masala nihoyasiga yetmagan. Buning sababi shuki, etrusk yozuvi deshifrovkasi ustida ish olib borgan mutaxassislar ko'p qiyinchiliklarga duch keladilar. Bu qiyinchiliklar asosan, quyidagilarda ko'rinadi:

1. Ko'pincha so'z qayerda boshlanib qayerda tugashini yozuv matnidani bilib bo'lmaydi. Bir necha harflar guruhini ko'rib turamiz, ammo bu harflar bir so'zmi yoki ikkita qisqa bo'g'inli so'zdan iboratmi yoki jumlam — bila olish qiyin. Bu jihatdan etrusk yozuvi ham turkiy-run yozuvlari xususiyatlariga o'xshaydi. Ammo turkiy-run yozuvidan farq qiladigan tomoni shuki, alifbo boshqa xalq yozuvidan o'zlashtirilgan va etrusk tili fonetikasi talablariga javob bermaydi. Etrusklar ba'zi tovushlarni ifodalash uchun goh bir harfni, goh boshqa harfni ishlataverganlar. Kotiblar yozuvni bir tizim holiga keltirishni

¹ *bügü* mo'g'ul tilidagi böge (shomon) so'zidir.

² *tuktang* so'zida metateza hodisasi yuz bergan bo'lib, asli *tutqang* dir.

o'ylamaganlar. Masalan, *p* tovushini ifodalash uchun ishlatilgan harf ayni paytda *b*, *bh* ni, *c* tovushini ifodalash uchun ishlatilgan harf *k*, *g*, *q*, *tz*, *tch* tovushlarini ham ifodalagan.

2. Etrusklar tarixiga oid ma'lumotlar, asosan, miloddan oldingi birinchi asrlarga mansubdir. Ular semit yozuvidan konsonant yozuv tizimini o'zlashtirganlar. Masalan, finikiy tilida *malkat* (malika) *mlkt* shaklida yozilgan. Ammo bu so'z *malkat* ekanini anglash kerak bo'lgan. Etrusk yozuvning bu xususiyatlari ham turkiy-run yozuviga o'xshaydi.

Etruskologiyani Yevropada fan sifatida o'rganish boshlanganda, asosiy masala — etrusklar va ularning tili qanday kelib chiqqan, degan masala edi. Milodiy 1 asrda yashagan imperator Klavdiy bu masalaga oid 20 jildlik kitob yozgan. Uning kitoblari Aleksandr kutubxonasidan joy olgan, ammo hammasi yonib tamom bo'lgan. O'sha davrdan etruskologiya sohasida tarixchi Dionisiyning etrusklar va etrusk tili haqida aytgan gaplaridan boshqa biron sahifa material saqlanib qolmagan. Uning kuzatishicha, etrusklarning tili, udumlari va odatlari biron xalqda takrorlanmas ekan.

XV asrdan boshlab etruskologiya fan sifatida shakllandi. Asosiy e'tibor etrusk tilining paydo bo'lishiga qaratildi. Etrusk tilining kelib chiqishini semit, kelt, slavyan, ugor-fin, arman, alban, shumer tillariga bog'ladilar. Ammo hamma izlanishlar hanuzgacha muvaffaqiyatli bo'lib chiqmadi. Hozirgi paytda etrusk tili miloddan oldingi ikkinchi ming yillikda Italiyada istiqomat qilgan xalqning tili bo'lgan edi, degan qarashlar hukmronidir. Etrusk tili morfologiyasini o'rgangan olimlar bu tildagi fe'l zamonlari, mayllari alban tiliga yaqinligini aytmoqdalar. Ammo mashhur etruskologlarning aytishlaricha, etrusk yozuvlarining deshifrovkasi ham, leksik tarkibi va morfologik tuzilishi, sintaktik qurilishini o'rganish masalasi hal bo'lmagan. Shu bois ilk turkiy til bilan etrusk tilini, etrusk yozuvlari bilan turkiy-run yozuvlarini qiyosiy aspektida o'rganish ularning qarindoshligi masalasini yo rad qilishi yoki tasdiqlashi mumkin.

Qadimgi turkiy adabiy til xususiyatlari

Qadimgi turkiy tilning adabiy til sifatida shakllanganini qadimgi turkiy yozma yodgorliklarning leksik qatlami ko'rsatib turadi. Qadimgi turkiy yodgorliklarni ilk bor tadqiq etgan V. V. Radlov yozuv xususiyatlariga, fonetik va morfologik xususiyatlarga asoslangan holda, bu davrda uchta dialekt qadimgi turkiy adabiy tilni shakllantirganini aytgan edi. Bu dialektlar quyidagilardir: 1) qadimgi shimoliy dialekt (turk—sir dialekti,

bu “oq turklar yoki gʻarbiy turklar” degan maʼnoni bildirib, hozirgi Oʻrta Osiyoda istiqomat qilgan turkiy qavmlarni bildiradi); 2) qadimgi janubiy dialekt (uygʻur tili); 3) aralash dialekt (buni “aralash til” deb ham aytish mumkin).

Qadimgi shimoliy dialekt (yaʼni turk–sir dialekti) Kul tigin, Bilga xoqon, Toʻnyuquq yodgorliklarida, Ungin, Xoyto Tamir va koʻplab Yenisey yodgorliklarida, Qorabalsagʻun yodgorligida, shuningdek, Sharqiy Turkiston yodgorliklarida, Turfondan topilgan qogʻoz parchalaridagi matnlarda kuzatiladi. Har bir dialektning fonetik, morfologik xususiyatlari mavjud va shu xususiyatlari orqali dialektal farqlar aniqlanadi. Masalan, shimoliy dialektning asosiy fonetik xususiyatlari quyidagilardan iborat: 1) anlautda: jarangsiz undoshlar *k, q, t, s, sh, ç*; ; jarangli lab undoshi *b*; sonor *n, m*; til oʻrta cirgʻaluvchi *j*; 2) inlautda: anlautda uchraydigan hamma undoshlar — *g, d, z* jaranglidir va *h*. Xullas, fonetik xususiyatlardagi oʻzgarishlar qaysi dialektga mansublikni koʻrsatib turadi. Shimoliy dialektning xususiyatlaridan yana biri kishilik olmoshlarida *m* ning *b* ga oʻzgarishidir: man — ban, ming — bing.

“Oltin yorugʻ”, turkiy tillarni davrlashtirish nazariyasiga koʻra, qadimgi turk davri (V–VIII asrlar)ga mansub. Shuningdek, yozma yodgorliklar tili, xususan, turk-uygʻur yozuvidagi yozma yodgorliklarning tili nuqtai nazaridan ham “Oltin yorugʻ” qadimgi turkiy yozma adabiy til shakllangan davrga aloqador. “Oltin yorugʻ”dan tashqari, turk-uygʻur yozuvidagi moniylik oqimiga oid qator yozma yodgorliklar, huquqqa oid hujjatlar, buddaviylikka mansub “Maytri smit” va boshqa janrlardagi yozma yodgorliklarning til xususiyatlari ham qadimgi turk davridagi yozma adabiy til xususiyatlarini oʻzida gavdalandiradi. Bu davrdagi adabiy til, xususan, turk-uygʻur yozuvini yaratgan qavmlar tili Qoraxoniylar davridagi (XI–XII asrlar) adabiy tilning shakllanishiga ham taʼsir koʻrsatdi.

Albatta, turkiy qavmlar oʻrnashgan hududlardagi qadimgi turkiy adabiy tilni bu davr uchun yagona til deb xulosa chiqarish bir yoqlamalikka olib kelishi, yaʼni VII–X asrlarda turkiy qavmlar yashagan hududda amal qilgan adabiy til oʻzgarmagan degan xulosaga olib kelishi mumkin edi. Mashhur turkolog Amir Najip “bir necha adabiy tillar” toʻgʻrisidagi qarashlarini ilgari surganda¹, haqli edi. Bir necha adabiy

¹ А. Н. Нажи́п. Исследования по истории тюркских языков XI–XIV вв. — М.: Главная редакция Восточной литературы, 1989, 3-бет.

tillarning shakllanishiga asosiy sabablardan biri — turkiy qavmlarning Markaziy Osiyodan tortib g'arbga tomon turli hududlarga qadimdan yoyilib ketganidir. Agar Oltoy davridagi turkiy tillarni adabiy tilning ibtidosi deb qaraydigan bo'lsak, "bir necha turli adabiy tillar" turkiy qavmlar hayotida faqat o'rta asrlarda emas, balki azaldan muhim rol o'ynaganini ko'rish mumkin. Bu tillarning eng qadimgi davrlardan amal qilganini fonetik qonuniyatlar va hodisalar ham ko'rsatadi. Jumladan, rotatsizm ($r - z$) va lambdaizm ($l - sh$) hodisasiga turkologlar alohida e'tibor qaratib, Oltoy davrining asosiy xususiyatlaridan biri sifatida e'tirof etadilar. Ammo bu qarashlarning aksi ham bor. Masalan, XX asr boshlarida venger olimi Z. Gombots z ni Oltoy davrida birlamchi, r ni esa keyingi hodisa, deb, sh — birlamchi, l esa ikkilamchi hodisa deb qaragan edi¹.

Biz bu o'rinda Oltoy nazariyasi to'g'risidagi qarashlarni tahlil qilmoqchi emasmiz, balki qadimgi turkiy adabiy tillarning shakllanishi to'g'risida to'xtalib, Oltoy davridan boshlab bir necha turkiy tillar amalda bo'lganini ko'rsatmoqchimiz, xolos. Albatta, qadimgi turkiy tillarga tarixiy nuqtai nazardan yondoshilsa, birinchi navbatda, ularning amal qilish doirasiga e'tibor qaratish kerak bo'ladi.

Qadimgi turkiy adabiy til Markaziy Osiyoning turli hududlarida amal qilish jarayonida mahalliy dialektlarning ta'siri ostida o'zgarishga uchragani tabiiy hol. Shuning uchun ham ayrim turkologlar (masalan, Amir Najib) turli hududlardagi turkiy tillarga nisbatan "adabiy dialekt" terminini qo'llaganlar. U yoki bu guruhdagi yozma yodgorliklarga nisbatan "adabiy dialekt" "adabiy til" tushunchasi o'rnini bosadi². Bu qarash faqat o'rta asrlardagi yozma yodgorliklarga nisbatan emas, balki qadimgi turk davridagi yodgorliklarga nisbatan ham qo'llanishi mumkin. Masalan, urxun yodgorliklari tili bilan yenisey yodgorliklari tili o'rtasidagi (xususan, tovush tuzilishidagi), Urxun-Yenisey yodgorliklari bilan turk-uyg'ur yozma yodgorliklari tili o'rtasidagi (tovush, morfologik tuzilishi, leksika) farqlar shunday fikrga undaydi. Bu farqlar tahlilida yozuv turlari va xususiyatlarini nazarda tutish lozim. Shubhasiz, bu dalillar bitta til emas, balki qadimgi turkiy tillar bo'lgani va Markaziy Osiyoning katta hududidan g'arbgacha yoyilganini dalillashga xizmat qiladi.

"Oltin yorug'" tilida VII–VIII asrdagi qadimgi turkiy til xususiyatlari

¹ Bu haqda qarang: Ж. Туймабаев. Становление и развитие алтайской теории и алтаистики. — Туркестан, 2006, 66–67-betlar.

² A. Najib. Yuqoridagi asar, 3-bet.

ham saqlangan. Bu xususiyat, avvalo, har ikkala guruhdagi yozma yodgorliklar tilining *d* guruh tillariga mansubligida ko‘rinadi. Masalan: *ädgü* (ezgu, yaxshi), *ädgüti* (yaxshilab), *qodup* (qo‘yib), *qodi* (quyi), *adaq* (oyoq), *qod-* (qo‘y-), *yadilmamish* (yoyilmagan) va h. Yoki Oltoy davridagi *r* dan *z* ga o‘tgan holat ham “Oltin yorug‘”da uchraydi: *közünti* (ko‘rindi), *közünür azun* (hozirgi olam), *közünür öd* (hozirgi zamon). Xullas, “Oltin yorug‘”ning qadimgi turkiy tillarga xos umumiy tovush xususiyatlariga va tovush o‘zgarish qonuniyatlariga to‘xtalmay¹, uning tili *d* guruh tillariga mansub ekanligini qayd etish bilan cheklanamiz. Mahmud Koshg‘ariyning “Devonu lug‘atit-turk”ida turkiy qabilalar tilidagi tovush o‘zgarishlariga bog‘liq holda guruhlanish berilgan² bo‘lib, “bir necha turkiy adabiy til” tushunchasini asoslashda uning tasnifi ham muhim dalil bo‘lishi mumkin. Buning ustiga, V–VIII asrlardagi leksik qatlam, grammatik shakllar va unlilar tizimi ham “Oltin yorug‘”da davom etgan.

Barcha davrdagi adabiy til singari, IX–X asrlardagi turkiy til adabiy til mezonlari asosida shakllangan, buni yuqoridagi til xususiyatlari ham ko‘rsatadi. Adabiy til — tarixiy kategoriya, bu davrdagi adabiy til o‘zgarishsiz hamma davrda bitta vazifani bajara olmaydi, chunki “jamiyatning taraqqiyot darajasi, xalqning umumiy madaniy saviyasi, shuningdek, adabiy tilning shakllanish darajasi”³ birday bo‘lmagan. Adabiy tilning mazkur mezonlari bevosita qadimgi turkiy tillarga ham taalluqlidir. IX asrga kelganda ijtimoiy-madaniy hayot, qadimgi turkiy jamiyatdagi dunyoqarash VII–VIII asrdagiga nisbatan keskin o‘zgardi. Buning natijasida adabiy tilda ham keskin o‘zgarishlar yuz berdi. Bir so‘z bilan aytganda, “Oltun yorug‘” IX–X asrdagi turkiy adabiy tilning muhim xususiyati — polivalentlik, ya’ni shu davrdagi xalqning hamma ehtiyojlarini qondirishi bilan adabiy til vazifasini bajaradi. Bu davrdagi til orfoepik, orfografik, grammatik va lug‘aviy jihatdan ma’lum o‘lchovga ega.

Adabiy tilning amal qilish doirasi davrlar o‘tishi bilan o‘zgarмай qolmaydi. Faqat ijtimoiy-siyosiy, madaniy muhit sabab bo‘lib qolmay,

¹ Qadimgi turkiy tildagi boshqa fonetik o‘zgarishlar haqida qarang: H. A. Баскаков. Введение в изучение тюркских языков. — М.: “Высшая школа”, 1969, 160-bet.

² Koshg‘ariy Mahmud. Devonu lug‘atit-turk. — Toshkent, I jild, O‘zbekiston Fanlar akademiyasi nashriyoti, 1960, 68-bet.

³ Лингвистический энциклопедический словарь. — М.: 1990, 270-bet.

etnik jarayonlar ham adabiy tilning o'zgarishiga sabab bo'ladi. Jumladan, IX–X asrdagi qadimgi turkiy adabiy til VII–VIII asrdagi turkiy tilning fonetik va morfologik mezonlari asosida shakllandi, ya'ni adabiy til taraqqiyotida uzluksizlik davom etdi. Tilning sintaktik qurilishi, turkiy tillarning lug'at tarkibidagi keskin o'zgarishlar "Oltin yorug'"ning IX–X asrdagi adabiy til namunasi sifatidagi vazifasini belgilab berdi. Bu vazifa — turkiy qavmlar orasida ma'lum aqida va g'oyalarni targ'ib qilishdan iborat bo'ldi. Ammo "Oltin yorug'"ning sintaktik qurilishidagi o'ziga xoslik — bir gap doirasida bir necha oborotlarning qo'llangani va qabilalar tillaridan bu davrdagi adabiy tilga ko'plab so'zlar kirib kelgani ikki davr tillari o'rtasida keskin farqlar borligini ko'rsatadi.

"Oltin yorug'" IX–X asrdagi qadimgi turkiy tilning alohida, o'ziga xos ko'rinishi bo'lib, Sharqiy Turkiston va uning atroflaridagi qavmlar uchun yozma adabiy til sifatida amal qila boshladi. Bu o'rinda Amir Najip turkiy adabiy tillarning mustaqilligi g'oyasi to'g'risidagi fikrni o'rta tashlaganda, u haq ekani ayon bo'ladi.

Yuqorida "Oltin yorug'" leksikasi bu hududdagi adabiy tilning asosiy belgilaridan biri ekanini aytdik. Leksik qatlamdagi o'zgarishlar shuni dalillaydiki, "Oltin yorug'" leksikasi o'g'uz, chigil, qipchoq lahjalari asosida shakllangan, bu qavmlar "Oltin yorug'" yaratilgan davrda Markaziy Osiyo hayotida katta rol o'ynagan edi. "Oltin yorug'"da chigil¹ lahjasiga oid so'zlar o'g'uz lahjasiga xos leksik qatlamdan miqdor bo'yicha

¹ Chigillar "Devonu lug'atit-turk"da muhim rol o'ynagani to'g'risida ma'lumotlar berilgan. Koshg'ariyning ko'rsatishicha, "chigil — uch xil turkiy qabilalar nomi: 1) Barsag'an quyisidagi Quyas shaharchasida yashovchi ko'chmanchilar; 2) Tiroz yaqinidagi shaharchada yashovchilar ham chigil deb ataladilar. Shunday atash asoslidir, chunki Zulqarnayn arg'ular shahriga yetganda, qattiq yomg'ir yog'ib, yerlar loy, botqoq bo'lib ketgan va Iskanday yurolmay qiynalgan. U xafa bo'lib, forsicha "in chi gil ast" — bu qanday loy, bundan qutulolmaymiz, deb g'azablangan. So'ng u yerda bir bino qurishga buyurdi, so'ng bu kunlarda chigil deb ataluvchi qo'rg'on barpo qildi. U yerda yashovchi turkiy qabilalar ham shu nom bilan (chigiliy) deb ataladilar. Shundan so'ng bu nom har yoqqa tarqaldi. O'g'uzlar shahri u yerga yopishgan edi va ular chigillar bilan har vaqt urishar edilar, hatto oralaridagi xusumat bugungacha saqlanib kelmoqda. O'g'uzlar chigillardek kiyinib, ularning urf-odatlarini qiluvchi turklarni ham chigil deb ataydilar, ya'ni ular Jayxundan yuqori Chingacha bo'lgan yerlarda yashovchi turkiy qabilalarning hammasini ham chigil deb ataydilar, bu xatodir; 3) Qashqarda bir qancha qishloqlarda yashovchi turkiy qabilalar ham chigil deb ataladi. Bular ham bir yerdan tarqalgandirlar" (Devonu lug'atit-turk, I jild, 374-bet)

keyin turadi: *adin* (boshqa), *azun* (dunyo), *yarliq* (yorliq, amr), *ong* (o'ng taraf), *qum* (qum), *tägin*— (etish-), *ud* (sigir), *ulush* (qishloq) va hohazo. Shuningdek, qipchoq lahjasiga oid qatlam ham sezilarli darajada mavjud. Lahjaga oid leksik qatlamning mavjudligi og'zaki koynening ta'siri bilan belgilanadi. Koyné “qanday gapirish lozimligi to'g'risida yo'l-yo'riq beradigan mukammal mezon. U qonunlar to'plami yoki diniy aqidalar majmui singari mezon turi bo'lib, o'zicha o'zgarmaydi... Agar koyneda o'zgarish yuz beradigan bo'lsa, tashqaridan mezonga aloqasi bo'lmagan qandaydir kuch unga ta'sir etishi mumkin. Mezonda bu singari o'zgarishni keltirib chiqaradigan sabablar madaniyatning hamma sohalarida bir-biriga o'xshashdir... Qonunlar to'plami ham qanchalik mukammal ishlangan bo'lmasin, u har doim amalda qo'llangan paytda faoliyatda ma'lum erkinlikka yo'l qo'yadi”¹.

Qadimgi turkiy va mo'g'ul tillari munosabati

Qadimgi turkiy til to'g'risida so'z ketganda, albatta qadimgi mo'g'ul tili to'g'risida ham so'z yuritiladi. Rus va Yevropa turkologiyasida “turk-mo'g'ul” termini bir tushuncha sifatida ishlatiladi. Qadimgi turkiy tilning ibtidosi oltoy tillaridan, mo'g'ul tili esa o'z manbaini qadimgi turkiy tildan boshlaydi.

Oltoy tili turk-mo'g'ul va tungus-manchjur tillariga ajralgandan keyin, mo'g'ul tili qadimgi turkiy tilning bir tarmog'i sifatida shakllandi. Shuni ta'kidlash kerakki, mo'g'ul tili mustaqil til sifatida oltoy davrida boshqa oltoy tillaridan ajralib chiqmagan edi. Bu jarayonni deyarli barcha turkologlar e'tirof etadilar. Aslida mo'g'ul tilining shakllanishini qitaniylardan boshlash maqsadga muvofiqdir. Qitaniylar urxun yodnomalarida o'g'uz qavmlarining dushmani sifatida bir necha marta eslanadi. Qitaniylar musulmon manbalarida qora xitoylar deb ham yuritiladi.

Rashididdin Fazlulluoh Hamadoniy turkiy xalqlar qadimda dunyoning ko'p qismini egallagani to'g'risida yozganda, mo'g'ullar turkiylardan ajralib chiqqanini ko'rsatadi. Ammo mo'g'ullarning turkiylardan qachon ajralib chiqqanini aniq ko'rsatmasa ham, ularning tili va shevalarini shunday ifoda etadi: “Zamonlar o'tgan sari bu xalqlar (turklar va ulardan ajralgan mo'g'ullar — N. R.) ko'p urug'larga bo'linib

¹ Г. Пауль. Принципы истории языка. — М.: изд. “Иностранной литературы”, 1960, 474–475-betlar.

ketdi, hamma davrda har bir urug'dan (yangi) urug'lar kelib chiqdi, har biri ma'lum sabablarga ko'ra o'z ismi va laqabiga ega bo'ldi... [Turklarning] tashqi qiyofasi, *tili va shevalari* (ta'kid bizniki — N. R.) bir-biriga yaqin bo'lsa ham, shunga muvofiq fe'l-atvoridagi farqlar, [ular egallagan] har bir viloyat iqlimining tabiiy xususiyatlari, har bir turkiy xalqning tashqi qiyofasi va tilida ma'lum darajada asosiy farqlar kuzatiladi. Shunga qaramay, oxirgi vaqtlargacha hech kim [turkiy xalqlarning] ko'plab shoxobchalari ro'yxatini yozma shaklda bir tizim holiga keltirmadi"¹.

Til va shevalardagi Rashididdin ko'rsatgan yaqinlik shu jihatdan ahamiyatli, ular mo'g'ul qavmlari tilining turkiy qavmlar tiliga yaqinligini ta'kidlamoqda. Mana shu dalilning o'ziyoq mo'g'ul tili qadimgi turkiy tilning bir dialekti bo'lganini tasdiqlaydi.

Turk-mo'g'ul tili miloddan oldingi V asrda Markaziy Osiyo qavmlari uchun yagona til edi. Ma'lum bir turkiy til bu davrdan boshlab turkiy qavmlar o'rtasida asosiy aloqa vositasi bo'lganligi to'g'risida ham fikrlar bor. Jumladan, V. V. Bartold chuvash tili yuzasidan olib borilgan tadqiqotlarga tayangan holda, "bu davrda (ya'ni mil. ol. V asrda — N. R.) turkiy guruhga mansub tillarning muhim belgilari hali shakllanmagan edi", deb aytadi. Bu fikri bilan V. Bartold turk-mo'g'ul tillarining umumiyligiga ishora qiladi. Shu xulosalariga tayanib, u chuvash tili Markaziy Osiyo sharqidagi ko'hna turkiylar tili bilan genetik tomondan bog'liq, deb ta'kidlaydi va bu qarashlarini venger tilidagi qadimgi turkiy til elementlari bilan chuvash tilidagi o'xshashliklarni qiyoslagan holda ilgari suradi². Ko'plab venger va nemis turkolog olimlari — K. Shiratori, B. Munkasi, A. fon Gaben, Yu. Nemet, L. Bazen kabilarning ishlarida chuvash va venger tillaridagi qadimgi turkiy til elementlari tadqiq etilgan³. Qolaversa, hozirgi har bir turkiy tilda shubhasiz, qadimgi turkiy til elementlari (leksikada, grammatik shakllarda, sintaktik qurilishda) bor. Masalan, hozirgi turk tilida sifatdosh (-mish, -duk, -dük) shakllarining qo'llanishi bunga bir misoldir. Ammo turkologlar venger va chuvash tillarini qadimgi turkiy tilga qiyoslaganlarining sababi — chuvash tilining boshqa turkiy tillarga qaraganda qadimiy, Markaziy Osiyoning sharqida keng hududda asosiy aloqa vositasi bo'lganini dalillash edi.

¹ Рашид-ад-дин. Сборник летописей. М. — Л.: 1952, 75-bet.

² В. В. Бартольд. Сочинения, т. V. — М.: 1968, 542-bet.

³ Bu olimlarning tadqiqotlari haqida qarang: Н. Баскаков. Yuqoridagi asar, 154-bet.

Chuvash tilining, shu bilan birga yoqut tilining ham, geografik joylashuvi bu tillarni boshqa tillardan ajralgan, asl holatini saqlagan holda rivojlanishiga sabab bo'lgan. Yoqutlar uzoq shimolga ketib, turkiy qavmlar hayotidan uzilgan. Chuvash tili esa Itil (Volga) bo'ylarida saqlanib qoldi. Volga bo'ylariga O'rta Osiyodan turkiy qavmlar ko'chib o'tdi. Shuning uchun chuvash tili o'rta asrlarda hozirgiga nisbatan keng tarqalgan edi, deb aytish mumkin.

Chuvash tilining ilk o'rta asrlarda o'ziga xos til bo'lganini hamda keng hududga tarqalganini arab geograf va sayyohlari ham tasdiqlaydi. Ular Janubiy Rus yerlaridagi bajnoqlardan tortib Xitoy chegarasigacha bo'lgan hududlardagi turkiy qavmlar tillari o'rtasidagi o'xshashlikni aytadilar. Shu bilan birga, bulg'orlar (ya'ni chuvashlar — N. R.) va xazarlar boshqa turkiy qavmlarga notanish bo'lgan alohida tilda gaplashganlar, deb aytadilar. Xazarlarning geografik joylashuvini aytar ekanlar, Itil daryosining o'rta oqimida yashaganlar, deb ko'rsatadilar. Darvoqe, chuvashlar va xazarlar tilida Itil degan so'z "daryo" ma'nosini bildiradi. Ana shu Itil nomidan kelib chiqib, turkologlar, chuvash tilida xazarlar ham gaplashganlar, deb hisoblaydilar. Bugungi chuvash tili chuvashlar va xazarlardan qolgan tildir. Ayni paytda qadimgi turkiy tilning ko'hna turkiy til davridagi shaklini tasavvur qilishga, qadimgi turkiy tilning ko'hna turk davridan boshlab Markaziy Osiyoda o'ynagan rolini va imkoniyatlarini ko'rsatadigan til chuvash tilidir.

Demak, chuvashlar sharqiy ko'hna turkiylarning avlodi ekanini e'tiborga olsak, mo'g'ullar hali bu davrda mustaqil qavm sifatida shakllanmagani ma'lum bo'ladi. Shuningdek, mo'g'ul tili ham ilk o'rta asrlarda qadimgi turkiy tildan ajralib chiqmagan edi. Xususan, turk xoqonligining poytaxti Mo'g'uliston hududida bo'lgani, barcha mo'g'ul qabilalari ham turk xoqonligi hududida yashagani uchun mo'g'ul tili qadimgi turkiy til tarkibidan turk xoqonligi davrida ajralib chiqa boshlagan deb aytish mumkin.

Yana qadimda Mo'g'uliston hududida yashagan ba'zi qabilalar borki, ularning tili to'g'risida ham, kelib chiqishi to'g'risida ham turli fikrlar bor. Gap syanbiylar to'g'risida ketmoqda. Syanbiylar tarix sahnasida milodning I asrida paydo bo'lgan. Syanbiylarning tili ham, kelib chiqishi ham qadimgi turkiylardan, degan fikrlarga ko'pchilik turkologlar shubha bilan qarab kelganlar. Mashhur turkolog P. Peloning xabar berishicha, xitoycha adabiyotlar orasida syanbiycha-xitoycha lug'atlar saqlanar ekan. P. Pelo bu lug'atni o'rganish jarayonida syanbiy tili turkiy tillar oilasiga kiradi, degan xulosaga keldi. Shu bilan birga, P. Pelo xitoycha

adabiyotlarga asoslanib, urxun yodnomalarida eslangan qitaniy tili lugʻati borligini ham eslaydi. Bu lugʻatlar shuni dalillaydiki, ilgari tungus xalqiga mansub deb qaralgan syanbiylarning, shuningdek, qitaniylarning tili ham hali milodning boshlarida moʻgʻul tili sifatida ajralib chiqmagan edi. Moʻgʻul tili leksik qatlami hali bu davrda yoʻq edi. Mazkur lugʻatlar moʻgʻullar turkiy qavmlardan ajralib chiqmasdan oldin yaratilgani uchun syanbiycha-xitoycha va qitaniycha-xitoycha lugʻatga asoslangan holda har ikki qavm moʻgʻul tilida soʻzlashgan degan fikr kelib chiqmaydi, balki qadimgi turkiy tilda soʻzlashgani ayon boʻladi.

Maʼlum bir tilning, jumladan, moʻgʻul tilining koʻhna turk davrida alohida til sifatida ajralib chiqqani toʻgʻrisidagi qarashlarga shunday munosabat bildirish mumkin: koʻhna turk davriga yoki qadimgi turk davriga oid moʻgʻul tilidagi yozuv yodgorliklari topilsagina, bu tilning turk-moʻgʻul tillari guruhidan alohida til sifatida ajralib chiqqani toʻgʻrisida soʻz yuritish mumkin. Ammo moʻgʻullar qadimgi turkiy-run yozuvidan foydalanganlar. Turkiy qavmlardan ajralib chiqqanlaridan keyin ularning yozuvi boʻlmagan. Faqat Chingizxon Oʻrta Osiyoni ishgʻol qilgandan keyin moʻgʻul yozuvi eski turk-uygʻur yozuvi asosida shakllandi. Ayni paytda moʻgʻul tilining oʻziga xos leksik qatlami maʼlum emas. Jonli tillardagi leksik qatlam esa turk-moʻgʻul tillarining barchasiga tegishlidir. P. Pelo aytgan lugʻatlarning sanasi nomaʼlum, chamasi, turk xoqonligi davridan keyin moʻgʻul tili mustaqil til sifatida ajralib chiqqan davrga aloqador. Agar tarixga nazar tashlasak, Markaziy Osiyo va Janubiy Sibirdan oʻgʻuzlar Oʻrta Osiyoga ketgandan keyin moʻgʻul tilining taʼsiri kuchaygan. Moʻgʻul tili grammatikasi qadimgi turkiy tilnikidan keskin farq qilmaydi. Qadimgi turkiy tildagi feʼl zamonlari koʻrsatkichlarini moʻgʻul tilidagi feʼlning zamon koʻrsatkichlari bilan solishtirishning oʻziyoq shundan dalolat beradi:

qadimgi turkiy tilda: -ir, -ar, -r — moʻgʻul tilida: -r

qadimgi turkiy tilda: -ib, -iban — moʻgʻul tilida: -ba.

Qadimgi turkiy til bilan moʻgʻul tilining leksik paralleligi ham shundan dalolat beradiki, moʻgʻul tilining VII—VIII asrdagi taraqqiyoti qadimgi turkiy til bilan bir bosqichda boʻlgan edi. Masalan, qadimgi turkiy tildagi adaq/ajaq (oyoq)va moʻgʻul tilidagi adaq (oxir) soʻzlarining maʼno jihatidan yaqinligini qiyoslash kifoya: Törtünç çush bashinta süngüşhdümüz, türk bodun adaq qamhatdi (Ktu, 47) — Toʻrtinchi marta Chush boshida jang qildik, turk xalqi oyoqdan qoldi. Qadimgi turkiy tildagi yodgorliklarda adaq soʻzining “oxir” maʼnosi keyinroq — XI asrdan keyin paydo boʻlganini dalillar tasdiqlaydi: adaq soʻzining moʻgʻul

tilidagi “oxir” ma’nosi “O’g’uznoma”da uchraydi: *Muzdaj degan taghnung adaqiqa kaldi* — (U) Muzday degan tog’ning etagiga keldi.

Hozirgi qozoq tilida ham *adaq* so’zining mo’g’ul tilidagi “oxir” ma’nosi saqlangan.

Xullas, mo’g’ul tilini qadimgi turkiy tildan kelib chiqqan va qadimgi turkiy tilning xususiyatlarini o’zida saqlagan til sifatida qarash maqsadga muvofiqdir. Zotan, “qadimgi turkiy til mo’g’ul tiliga qaraganda taraqqiyotning ancha oldingi bosqichiga ko’tarilgan edi”¹. V. V. Bartoldning ana shu gapiyoq mo’g’ul tilining Turk xoqonligi davrida qadimgi turkiy tildan to’liq ajralib chiqmaganini ko’rsatadi. Qadimgi turkiy yodgorliklarda tilga olingan *otuz tatar*, *toquz tatar* qabilalari mo’g’ul qavmidan (V. Tomson) ekanini e’tiborga olsak, VII–VIII asrlarda mo’g’ullarning mavqei turk xoqonligida baland bo’lmagan. Bundan shunday xulosaga kelish mumkinki, mo’g’ul tili Markaziy Osiyoning sharqiy qismida katta hududga tarqala olmagan. Shu bilan birga, mo’g’ul tili XIII asrgacha yozuvsiz til bo’lgani uchun hali bir tizim holiga kelmagan til edi, deb qarash mumkin.

Bo’lim yuzasidan savol va topshiriqlar

1. *Qadimgi turkiy tilning qaysi manbalari mavjud?*
2. *Skif tilining so’z yasaliş modeli bilan qadimgi turkiy tilning so’z yasaliş modeliga misollar keltiring.*
3. *Qadimgi turkiy tilning asl manbalari to’g’risida qisqacha ma’lumot bering.*
4. *Qadimgi turkiy adabiy tilning taraqqiyotida rol o’ynagan omillar to’g’risida qisqacha so’zlab bering.*
5. *Koyne nima? Qadimgi turkiy tildagi koynega ta’rif berib, misollar keltiring.*
6. *Qadimgi turkiy tilni davrlashtirishni izohlab bering.*
7. *Oltoy davridagi turkiy tillar uchun umumiy xususiyatlarni tavsiflab bering.*
8. *Qadimgi turkiy adabiy til qaysi dialektlar asosida shakllangan?*
9. *“Oltin yorug’”ning qadimgi turkiy adabiy til taraqqiyotidagi o’rni to’g’risida so’zlab bering.*
10. *Qadimgi turkiy til bilan mo’g’ul tilining umumiy va juz’iy xususiyatlari to’g’risida qisqa so’zlab bering.*

¹ В. В. Бартольд. Том V, 578-bet.

IKKINCHI BO'LIM

QADIMGI TURKIY YOZUVLAR

Tayanch tushunchalar: yozuv tarixi; yozuv, fonetik yozuv, yozuv va imlo; qadimgi turkiy yozuvlar: ko'k turk, uyg'ur, sug'd, moniy, brahma, shuryoniy, arab yozuvlari; turkiy yozma yodgorliklar; ko'k turk, uyg'ur, arab yozuvidagi turkiy yodgorliklar.

TURKIY-RUN YOZUVI

Qadimgi turkiy yozuvlarning kelib chiqishi to'g'risida so'z yuritishdan oldin umuman yozuvlarning paydo bo'lishi va taraqqiyoti to'g'risidagi umumiy jarayonga e'tibor qaratamiz. Zotan, turkiy yozuvlar ham dunyo yozuvlari taraqqiyoti qonuniyatlaridan chetda emas.

Yozuvning dastlabki bosqichi sifatida rasmlı yozuv e'tirof etiladi. Rasmlı yozuvga ibtidoiy san'at asos bo'lgan. Yozuvning bu turi faqat olamni anglash ifodasi sifatida emas, balki insoniyatning badiiy ehtiyojini qondirish uchun yoki sehr-jodu maqsadlarida qo'llangan. Yozuvning bu turi qachon paydo bo'lgani to'g'risida aniq dalillar yo'q bo'lsa-da, arxeologlar "ibtidoiy san'atning ilk izlari sifatida so'nggi tosh davriga mansub"ligini aytadilar. Neolit davrida esa ma'lum darajada ishlangan alifbo paydo bo'ldi.

Yozuv qanday paydo bo'lgan, degan savolga olimlar turlicha javob beradilar. XX asrning birinchi yarmida yozuvning paydo bo'lishi to'g'risida N. Y. Marr va I. I. Meshchaninov ilk bor o'z qarashlarini ilgari surdilar. Ularning nazariyasi bo'yicha, tilning ikki turi bo'lgan: birinchisi — tovush tili, ikkinchisi yozuv tilidir. Ilk yozuv hatto tovush tilidan yoki boshqacha aytganda "imo-ishoralar" tilidan oldin paydo bo'lgan. Ular yana shuni ta'kidlaydilarki, ilk yozuv magik (ya'ni sehr-jodu) vazifani bajargan¹. Chex tilshunosi Ch. Loukotka ham bu fikrni qo'llab-quvvatlaydi². Shuningdek, g'arb tilshunosligida ham N. Y. Marr bilan I. I. Meshchaninovlarnikiga yaqin fikrlar paydo bo'ldi. Jumladan, G. Malleri Amerika hindulari tilida ko'pgina belgilar imo-ishoralar tilidan kelib chiqqanini isbotladi. Shu tariqa yozuv "tushuncha — so'z — yozuv belgisi" ko'rinishidagi yangi qo'shimcha aloqalarni yaratadi.

Chjon Chjen-Min ham jamiki xitoy ierogliflari imo-ishoralar tilidan kelib chiqqanini dalillashga urindi. Shuningdek, ieroglifik yozuvning

¹ Bu haqda qarang: В. А. Истрин. Развитие письма. — М.: 1961, 43-bet.

² Ч. Лоукотка. Развитие письма. — М.: 1950, 24-bet.

dastlabki namunalaridan bo'lgan xitoy yozuvida bitta element bilan yozilgan xat uchramaydi. Xitoy yozuvidagi hozirda mavjud bo'lgan belgilar rasmlı yozuv bilan baravar ravishda paydo bo'lgan. Shuning uchun xitoy yozuvidagi hamma ieroglifik belgilarni imo-ishoralarga bog'lash uchun asos yo'q. Bunga qo'shimcha dalil sifatida Misr va shumer yozuvlarini keltirish mumkin. Bu har ikki yozuvdagi belgilarga imo-ishoralar aslo ta'sir etmagani o'z isbotini topgan. Bu yozuvlarda buyumlar tasviri asosiy o'rin egallaydi. Dastlabki mukammal yozuvlar sifatida ana shu ikki ideografik yozuvni ko'rsatish mumkin. Bu yozuvlarning paydo bo'lishi to'g'risida ham g'arbda turli qarashlar bor. Jumladan, Misr yozuviga Mesopotamiya, ya'ni shumer yozuvi ta'sir etgan degan qarashlar mavjud. Ammo ko'pchilik olimlar, Misr yozuvi mustaqil ravishda rivojlangan, deb qaraydilar.

Misr yozuvidagi belgilarning eng diqqatga sazovor tomoni, yuqorida aytib o'tganimizdek, buyumlar tasviri asosiy o'rin egallaydi. Yozuvdagi ana shu rasmlar o'ninchi ming yillikdan — yozuv paydo bo'lgan davrdan boshlab milodiy III–IV asrgacha davom etib kelgan *monumental yozuv*da saqlangan. Kundalik turmushda qo'llana borgan sari, shuningdek, kitobchilikda belgilar tez yozilishi natijasida ilk davrdagi rasmlı alomatlarini yo'qotgan va harfli yozuvga yaqinlashgan. Rasmlı monumental yozuv va kursiv yozuv hozirgi yozuvimizdagi bosma va qo'lyozma shakllarga o'xshab ketadi. Misr yozuvi belgilari miqdori taxminan besh yuzta atrofida bo'lgan.

Qadimgi yunonlar Misr yozuvini muqaddas deb qaraganlar. Jumladan, Gerodot (mil. ol. V asr) Misr yozuvi belgilarini “muqaddas belgilar” deb ta'riflagan edi.

Misr yozuvi ikki usulda — gorizontal holda o'ngdan chapga yoki vertikal holatda yuqoridan pastga, ustunlar ham o'ngdan chapga qarata yozilgan.

Shumer mixxatlari Evfrat va Tigr daryolari oralig'ida miloddan oldingi to'rtinchi-uchinchi ming yilliklarda paydo bo'ldi. Bu yozuv turi Misr yozuvidan shakl tomondan farq qilishi bilan bigra, yozuv bitilgan materillarda ham farq bo'lgan edi. Misr yozuvi papiruslarga, shumer mixxatlari esa loy “taxtacha”larga bitilgan. Mixxatlar, shumerlardan tashqari, Urartuda (Armanistonda, mil. ol. I ming yillikda), xetlarda (mil. ol. II ming yillikda Kichik Osiyoda), akkadlarda va boshqa bir qator xalqlarda ishlatilgan. Mixxatlar Sharqda keng hududga tarqalgani uchun bu yozuv turini “Qadimgi Sharqning lotin yozuvi” deb ham ataydilar.

Keyingi yillarda shunday fikrlar paydo bo'ldiki, yozuvning ilk shakllari

— biz so‘nggi paleolit davriga oid deb qarayotgan belgilar o‘z shaklini tabiatdan, tabiatda paydo bo‘lgan jonzotlardan, samoviy jismlardan olgan, shuningdek, ko‘p belgilar ham imo-ishoralar tilidan kelib chiqqan ekan. Yozuvning bu bosqichi formulasi quyidagicha: belgi+nom+belgining talqini+so‘z-tushuncha¹. Bu ham yozuvning paydo bo‘lishi va taraqqiyotidagi muhim g‘oya bo‘la oladi.

Umuman, yozuvning ma‘lum belgilari paydo bo‘lishining biron sababi bor, sababsiz belgilar paydo bo‘la olmaydi. Yozuvlarning kelib chiqishini bitta manbaga bog‘lab bo‘lmaydi. Ayrim olimlar aytganlariday, rasm—rusmlar, “shomonlar”ning xatti-harakatlari ham ayrim belgilarning paydo bo‘lishiga sabab bo‘lgani ehtimoldan xoli emas. Har bir xalqning yozuvi paydo bo‘lish sabablarini, avvalo, ichki omillardan, keyin tashqi omillardan qidirish maqsadga muvofiqdir.

Turkiy-run yozuvining topilish tarixi

Turkiy-run yozuvlari ham yuqorida biz qisqacha tavsif etgan Sharq yozuvlarining tarixiy yo‘lini bosib o‘tgan. Turkiy-run yozuvlari ilk bor topilgan paytdanoq bular yuzasidan ilk munozaralar boshlangan edi.

1721-yili D. Messerschmidt boshchiligidagi ekspeditsiya Xakasiyaga — qadimdan sivilizatsiyalashgan yurtga keldi. Shundan boshlab dunyo ilmiy jamoatchiligiga “jumboqli yozuv” to‘g‘risidagi xabar tarqaldi. Messerschmidt dan so‘ng G. I. Spasskiy Oltoyda (1818-y.), G. N. Potanin Tuvadan (1879-y.) run yozuvlarini topdilar. Turkiy-run yozuvlari dastlab topilgan va hali hech kim o‘qiy olmagan paytda Germaniyaning qadimiy yozuvlariga tashqi tomondan o‘xshash bo‘lgani uchun, bu yozuvlar run (sirli) yozuvlari deb nom olgan edi. Ammo qadimgi turkiy yozuvning run yozuvlari bilan qarindoshligi tasdiqlanmadi, nom esa saqlanib qolaverdi. 1889-yili N. M. Yadrinsev Mo‘g‘ulistondan Kultiginga bag‘ishlangan yodgorlikni topdi. Kultigin bitigtoshining tepasida bitilgan xitoycha yozuvdan ma‘lum bo‘ldiki, bitigtosh Turk xoqonligining lashkarboshisi Kul tiginga bag‘ishlangan ekan. Kul tigin to‘g‘risida Tan yilnomalarida ma‘lumotlar berilgan va bu yilnomalar sharqshunoslarga yaxshi tanish edi. N. M. Yadrinsev topilmasidan keyin *urxun yozuvi* termini paydo bo‘ldi. Bitigtoshlar Urxun daryosiga yaqin joydan topilgan uchun shu nom berildi. I. R. Aspelin 1889-yili *Inscription de l’Ienisse* (1889-y.) albomini nashr ettirgandan keyin *yenisey yozuvi* degan termin

¹ Олжас Сулейменов. Язык письма. —Алматы—Рим, 1998, 40—41-betlar.

paydo bo'ldi. U *Inscription de I" Orkhon* (1892-y.) albomini chop ettirgach, urxun yozuvlariga e'tibor kuchaydi va Osiyo run yozuvlari umumlashtirilib, *urxun-yenisey yozuvi* degan bitta nom bilan ataladigan bo'ldi. Yozuvga nisbatan geografik terminning qo'llanganiga sabab shuki, toshga o'yib yozilgan mazkur matnlar qaysi xalq tomonidan qaysi tilda yaratilganini bir necha avlod aniqlay olmay keldi.

Shuni alohida ta'kidlash kerakki, yaqin yuz yetmish yil davomida dunyoning ko'p arxeologlari, tilshunoslari, tarixchi olimlari bu yozuvning "run" (sirli) emasligi borasida ko'p mehnat qildilar. D. G. Messershmidt dunyoga yenisey yozuvlarini kashf qildi, N. M. Yadrinsev run yozuvlari deshifrovkasi uchun sharoit yaratib berdi, V. Tomson yozuv belgilari va tilini aniqladi, V. V. Radlov matn mazmunini tushuntirib berdi, S. Y. Malov runologiya sohasida filologlar maktabiga asos soldi va h. XVIII asrda D. Messershmidt uchta yenisey yodgorligini aniqlagan bo'lsa, XX asr oxiriga kelib yenisey yozuvidagi Janubiy Sibir yodgorliklari miqdori uch yuztadan ortdi va har yili arxeologlarning mehnatlari tufayli yangi yozuv yodgorliklari qo'lga kiritilmoqda. Turkiy qavmlar yashagan o'lkalarda turkiy-run yozuvining yangi namunalari topilmoqda.

O'rta Osiyodagi turkiy-run yozuvlari topilishining o'ziga xos tarixi bor. Bu yozuvlar Turkistonda, garchi o'tgan asrning o'rtalarida topilgan bo'lsa ham, mazkur yodgorliklarni o'rganish XIX asrning oxirida shu o'lkada boshlangan edi. O'sha paytda Turkistonda havaskor arxeologlar to'garagi tashkil bo'ldi. Avliyootadan topilgan birinchi qadimgi turkiy yozuvdagi bitigtosh ana shu to'garak a'zolari tomonidan o'rganilgan edi. Bu to'garakning faoliyati ancha samarali bo'lganini qayd etish darkor.

1925-yil 23-sentabrda "Правда Востока" gazetasida "Eski yodgorliklar bor edi" nomli maqola e'lon qilindi. Maqola muallifi mazkur gazetaning tahririyati edi. Maqolada O'rta Osiyo madaniy yodgorliklarini saqlash komitetining ekspeditsiya natijalari e'lon qilindi. Maqolada arxitektor M. M. Loginov va professor Denike Avliyootadan topilgan yodgorlik to'g'risida batafsil ma'lumot berdilar. Bu yodgorlik aslida Avliyoota uyezdi boshlig'i V. A. Kallaur tomonidan topilgan edi. O'zbekiston matbuotining o'sha davrda mazkur qadimiy yodgorliklarga murojaat etgani va munosabat bildirgani muhim voqea edi.

1932-yil Talas vodiysining Aleksandr tog' tizmalari yon bag'ridan — Achchiqtoshdan bir taxtacha topildi. Bu taxtachani M. Y. Masson topdi. Taxtachaning to'rtala tomoniga ham o'tkir asbob bilan ingichka qilib yozuv bitilgan ekan. Taxtacha archa yog'ochidan qilingan. Bu

taxtacha hozirda Rossiya Davlat Ermitajida saqlanadi.

XX asrning 30-yillari turkiy-run yozuvlari sohasida ancha samarali natijalar qo'lga kiritilgan davr bo'ldi. O'sh atroflarida M. Masson va S. Y. Malov olib borgan arxeologik qazuvlar ko'pgina turkiy-run yozuvlarini jamoatchilikka ma'lum qildi. Bu qazuvlar natijasini, xususan, turkiy-run yozuvlarini S. Y. Malov bilan M. Masson Toshkentda bir kitobcha holida nashr etdilar.

Ayni paytda shu yillar akademik A. Freyman Mug' tog'idagi g'ordan so'g'd yozuvi bitilgan 23 taxtacha topdi. Albatta, O'rta Osiyo, xususan, O'zbekistondan turkiy-run va so'g'd yozuvi yodgorliklari topilgandan keyin, turkolog va sharqshunoslar bu yozuvlarga befarq qolmadilar.

Urxun-yenisey bitigtoshlarini nashrga tayyorlash ishlari XIX asr oxirlarida boshlangan edi. V. Tomson, V. Radlovning bu sohadagi xizmatlarini alohida ta'kidlash darkor. Bu yozuvning manbai to'g'risidagi fikr-mulohazalar XIX asr oxirida — Urxun bitigtoshlari ilk bor deshifrovka qilinayotganda boshlangan edi.

V. Tomson o'sha davrdayoq turkiy-run yozuvlari o'rtasidagi farqlarga, xususan, Yenisey va Urxun daryolari bo'ylaridan topilgan yozuvlar alifbosidagi farqlarga e'tibor berdi. Hozirgi paytda turkologiyada turkiy-run yozuvlarining bir-biriga bog'liq bo'lmagan, mustaqil holda rivoj topgani to'g'risidagi qarashlarning zamini aslida V. Tomsonning nazariyasi asosida paydo bo'lgan, desak xato bo'lmaydi. Hozirgi paytga kelib turkiy-run alifbosining mustaqil rivojlangani to'g'risidagi qarashlar manbashunoslik oldiga jiddiy vazifalarni qo'ydi. Turkologiyada hukmron bo'lib kelgan turkiy-run yozuvlariga hududiy yondashuv o'z o'rnini alifbo xususiyatlariga tayangan holda tasnif qilish va turkiy-run yozuvlarini shu tamoyillar asosida o'rganishga bo'shatib berdi.

V. Tomson ham, V. Radlov ham yirik urxun bitigtoshlarini, xususan, Kul tigin, Bilga xoqon, To'nyuquq bitigtoshlarini nashrga tayyorlaganlarida, ancha mas'uliyat bilan yondashganlar. Ularning faoliyati turkologiyaning nafaqat Rossiyada, balki dunyo miqyosida mustahkam fan sifatida qaror topishiga zamin yaratdi. Ayniqsa, turkologiyada paleografiyaning yordamchi fan sifatida shakllanishiga urxun-yenisey yozuvlarining genezisi to'g'risidagi qarashlar turtki bo'lgan edi.

Keyinchalik turkologiyaning rivojiga S. Y. Malovning "Памятники древнетюркской письменности" (M.—Л.: 1951), "Енисейская письменность тюрков" (M.—Л.:1952), "Памятники древнетюркской письменности Монголии и Киргизии" (M.—Л.: 1959) kitoblari

katta hissa bo'lib qo'shilganini alohida takidlash darkor. S. Y. Malov bu kitoblarida faqat bitigtoshlarning deshifrovkasi va til xususiyatlariga e'tibor berib qolmasdan, turkiy-run yozuvlari paleografiyasiga ham diqqat qaratdi. Uning nashrlari hanzugacha o'z qimmatini yo'qotgani yo'q.

Turkiy-run alifbosining ildizlari

Yevropada bu alifboning kelib chiqishi to'g'risida ilk bor fransuz turkologi O. Donner so'z yuritgan edi. O. Donner urxun alifbosi bilan boshqa alifbolar, xususan, yenisey alifbosi o'rtasidagi tashqi o'xshashlik to'g'risida o'z qarashlarini ilgari surib, yunon, Kichik Osiyo yozuvlari alifbosi o'rtasidagi genetik aloqalarni aniqlashga harakat qildi.¹ Tomson esa O. Donnerning fikriga quyidagicha munosabat bildirgan edi: "Unutmaslik kerakki, yozuvlarimizning davri bilan o'sha yozuvlarning davri orasida ming va undan ortiq yillar bor. Bu tur o'xshashliklarning odatda somon olovi singari yaltiroq, ammo o'tkinchi bo'lganini ham qabul etmoq kerak. Bunday ishoratlar chinakam boshqa yo'llar bilan aniqlangandan keyin boshqa alifbolar bilan qilinadigan qiyoslash yozuvning ildizini topish uchun asos bo'la oladi. Buning ustiga, yenisey yozuvlarini hozircha bir chetga qo'yib, avvalo faqat Urxun yozuvlari bilan mashg'ul bo'lish juda to'g'ridir. Zero, Yenisey yozuvlari alohida qiyinchiliklar paydo qilmoqda va ko'p shubhalarga sabab bo'lmoqdaki, bu yozuvga hozir to'xalganimizda ham aslo yechilmasligini e'tirof etaman"².

Ba'zilar turkiy-run alifbosi ildizini eski german-run yozuvlaridan qidirganlarida, bu yozuv Shimoliy Sibir orqali Yevropadan kelgan, degan fikrni bildirdilar. Ammo Yevropaning run yozuvlari bilan turkiy-run yozuvlari o'rtasidagi bog'lanishlar ham o'z isbotini topmadi. V. Tomson esa turkiy-run yozuvining kelib chiqishini Eron imperiyasi hududida qo'llangan oromiy alifbosi bilan bog'laydi. Birinchi navbatda, turkiy-run yozuvining o'ngdan chapga qarata yozilgani, ikkinchidan, harflarning shakliy o'xshashligi va harflarning tovush ifodasidagi birlik ham shu fikrga asos bo'lgan.³ V. Tomson turkiy-run yozuvining paydo bo'lgan davrini VI asr o'talariga olib kelib bog'laydi. Albatta, V. Tomson bu

¹ O. Donner. Inskript. De l'Orkhon. S. XLIII.

² Vilh. Thomsen. Orhon ve Yenisey yazitlarining cozumui ilk bildiri. Ceviren Vedat Koken, Ankara, 1993, 5-b.

³ Vilh. Thomsen. Orhon ve Yenisey yazitlarining cozumui ilk bildiri..., 50-53-betlar.

fikrni XIX asr oxirida qoʻlga kiritilgan bir qism turkiy-run yozuvlariga va Markaziy Osiyo tarixi gʻira-shira yoritilgan tarixiy asarlarga tayangan holda aytgan edi. XX asrda, ayniqsa, XX asrning ikkinchi yarmida turkologiyada erishilgan yutuqlar yangicha qarashlarni ilgari surdi. V. Tomsonning yenisey yozuviga nisbatan ilk qarashi, yaʼni yenisey yozuvi oldin paydo boʻlgan degan fikri XX asrda urxun va yenisey alifbosini mustaqil paydo boʻlgan alifbolar sifatida qarashga asos boʻldi.

Yevropa run yozuvlari ham XVIII asrda kashf qilindi. 1799-yili Nad-Sent-Mikloshda “nomaʼlum” yozuv belgilari oʻyib bitilgan idishlar xazinasi topildi. Shuningdek, yuz yildan keyin — 1899-yili Don daryosi boʻyidagi Mayatsk shahridan toshlarga bitilgan yozuv topildi. Shu munosabat bilan Yevropa run yozuvlari alohida yoʻnalish sifatida eʼtirof etildi. Yuqorida aytilgan Achchiqtosh (Talas vodiysida) yozuvi ham shu yillari — 1896-yili topilgan edi.

Shunday qilib, Yevropa, Janubiy Sibir, Markaziy va Oʻrta Osiyo hududlaridan topilgan “nomaʼlum” yozuvlarga nisbatan “run” yozuvi degan termin qoʻllana boshlandi. XX asr davomida Vengriya, Bolgariya, Ruminiya, Rossiyaning Yevropa qismidan, Shimoliy Kavkazdan, Oʻrta Osiyodan topilgan koʻplab run yozuvlarini ham turkologlar urxun-yenisey yozuvi tizimida oʻqishga harakat qildilar. Bu oʻlkalardan topilgan run yozuvlarini turkiy yozuvi sifatida qarab talqin qilishga Nad-Sent-Mikloshdan topilgan turkiy-run yozuvi asos qilib olindi. Ammo yuqorida nomlari aytilgan mamlakatlardan topilgan run yozuvlari turkiy yozuv, yaʼni urxun-yenisey yozuvi tizimidagi yozuv ekani toʻgʻrisida bir qarorga kelish uchun hozir ishlar olib borilmoqda.

Turkiy-run yozuvlarini guruhlashda faqat hududiy chegaralashning oʻzi kifoya qilmaydi. XX asr soʻngida olib borilgan paleografik tadqiqotlar shuni koʻrsatdiki, Yevroosiyo hududida mustaqil uch turdagi shartli ravishda runiy deb nomlanadigan alifbo mavjud boʻlgan edi. Bular quyidagilardir: 1. Tis (Nad-Sent-Miklosh) yozuvi alifbosi. 2. Yevroosiyo guruhi (Don, Kuban, Achchiqtosh, Isfara, Janubiy Yenisey) alifbosi. 3. Osiyo guruhi alifbosi (enisey, urxun, talas alifbosi).

Har bir guruhdagi turkiy-run yozuvining alifbosida keskin farqlar bor. Yevroosiyo va Tis yozuvi alifbolari aniqlangan va deshifrovka qilingan deb boʻlmaydi. Har ikki guruh yozuvi alifbosining shu paytgacha qilingan deshifrovkasiga oid urinishlar muvaffaqiyatsiz boʻlgan edi. Shu bois har ikki guruhdagi yozuv alifbosiga yangicha tamoyillar orqali yondashuv kerak boʻladi. Bu tamoyillarni ishlab chiqish va turkiy-run yozuvlari ustida olib boriladigan tadqiqotlarga

tatbiq qilish uchun quyidagilarni bilish lozim:

Turkiy-run yozuvlari filologlarning ham, tarixchilarning ham o'rganish obyektidir. Bu yozuvlar *epigrafikada* — tarix va filologiya o'rtasidagi alohida yordamchi fan sohasida o'rganiladi. Filolog mutaxassislar tadqiqot obyekti uchun epigrafika mutaxassisining natijalarini oladi.

XX asrning oxirlarida *turkiy runologiya* degan alohida soha paydo bo'ldi. Turkiy runologiya — faqat filologiya degani emas, balki alohida fan sohasi bo'lib, ko'proq epigrafikaga, qisman arxeografiyaga aloqador.

Yuqoridagilardan kelib chiqqan holda, runiy epigrafika — yordamchi fan sohasidir, deb e'tirof etishga to'g'ri keladi. Faqat runiy epigrafika tilshunoslar tadqiqoti uchun mustahkam zamin yaratib beradi. Shuning uchun qadimgi turkiy-run yozma yodgorliklari bilan shug'ullanadigan turkologlar epigrafikadan yaxshi xabardor bo'lishi lozim. Epigrafika bilan shug'ullanuvchi mutaxassisda arxeologga xos malaka, filologik bilim asoslari bo'lishi lozim. Bularsiz matnni o'qib tushunish, mahalliy tarixga oid tasavvurlarni aniq va batafsil sharhlash mumkin emas.

Turkiy runologiya bilan shug'ullanuvchi filolog, yuqoridagilardan tashqari, yozma yodgorliklar alifbosining paleografik jihatdan farqlarini ham bilishlari lozim. Biz bu sohani shartli ravishda *runiy paleografiya* deb ataymiz.

Paleografiya zamonlar o'tishi bilan harfiy belgilarning o'zgarishini o'rganish bilan shug'ullanib qolmaydi, balki yozuvning kelib chiqishini, yozuv tarkibining o'zgarishlarini aniqlash, yozuvning zamon va makonda tarqalishi, yozuv materiali va qurollarini, yozuv maktablari, umuman yozuv madaniyatiga oid barcha detallarni tadqiq etish bilan ham shug'ullanadi.

Yuqoridagi uchta guruhga mansub mustaqil turkiy-run alifbo to'g'risida so'z yuritildi. Paleografik tadqiqotlar tufayli yozuvning uchta mustaqil turi aniqlandi. Ammo Farg'ona vodiysidan topilgan turkiy-run yozuvlarining bir qismi Yevroosiyo turkiy-run yozuvi guruhiga kiritilgan (jumladan, Isfara yozuvi), bir qismi Osiyo guruhi turkiy-run yozuviga mansub (Quva yozuvlari). Ba'zi yozuv belgilari (masalan, Pop yozuvi)da Isfara yozuvining paleografik xususiyatlari bor. Shuning uchun O'zbekistondan topilgan turkiy-run yozuvlari alohida — to'rtinchi alifbodagi turkiy-run yozuvlari sifatida qarashni talab etadi. Yana bir diqqatga sazovor tomoni shundaki, Yevroosiyo va Osiyo guruhiga mansub turkiy-run alifbosining ildizlari aynan O'rta Osiyo hududidan boshlanganini ko'rsatadi. Agar turkiy-run yozuvining paleografik xususiyatlariga

e'tibor qaratsak, mazkur yozuvlarning qo'llanishida etnik jarayon asos bo'lgan ko'rinadi.

Runiy paleografiyaning o'rganish obyektlaridan yana biri yozuvning yo'nalishiga qat'iy rioya qilingani va yozma yodgorliklarda tamg'alarining qaysi o'rinda qo'llanganidir. Yenisey yozuv yodgorliklarida tamg'a — toshning quyisida, urxun yodgorliklarida — yuqorisida qo'yilgan. Yenisey yodgorliklarida qatorlar quyidan yuqoriga qarab yozilgan. Mana shu xususiyatlar Turk xoqonligida va undan keyingi qirg'iz (xakas) xoqonligida qoida tusini olgan. Yozma yodgorliklardagi mazkur qoidaga asoslanib, Osiyo va Yevropaning boshqa turkiy-run yozuvlarining qaysi hududda yaratilganini aniqlash mumkin. Shundan keyingina yozuvni deshifrovka qilishga kirishsa bo'ladi.

Ba'zi tamg'alar yozuvsiz, alohida ham qo'llangan. Masalan, Quvadan topilgan xumda tamg'aning o'zi bor, xolos¹.

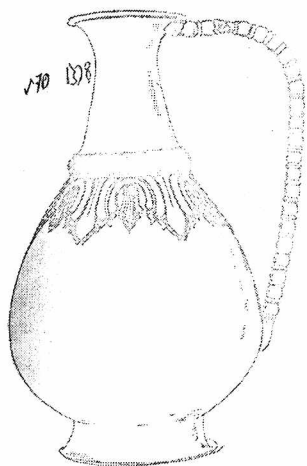
Quyida har bir guruh yozuv alifbosini ko'rib chiqamiz. Turkiy-run yozuvlarining guruhlariga bo'linishi ular o'rtaida genetik aloqa yo'q degani emas. Turkiy-run yozuvi boshqa hududga ko'chib o'tgach, alifboda keskin o'zgarishlar paydo bo'lganini, bu o'zgarishlar ma'lum qavmlardagi madaniy sharoitlar hisobiga bo'lganini nazarda tutish kerak.

Tis (Nad-Sent-Miklosh) guruhi alifbosi

Tis degan nom Vengriyada yozuvlar topilgan joydagi daryoning nomidan olingan. 1799-yili Vengriyaning Torontal hududidagi Nad-Sent-Miklosh qishlog'idan 23 ta oltin xum topildi. Xumlarga yozuvlar bitilgan, naqshlar, ov sahnalari, afsonaviy hayvonlarning suratlari o'yilgan. Idishlardagi ba'zi yozuvlar tirnab bitilgan, ba'zilariga qattiq jism bilan o'yib bitilgan. Xumning naqshlaridan bu yozuvlarni ajratish qiyin. Oltin xumlardagi yozuvlarni Yozef Xaltel birin-ketin izchillikda tavsiflab bergan. Mazkur xazinani ko'p tadqiqotchilar Attila nomi bilan bog'laydilar. Xumga solingan chavandoz suratini ham Attila deb taxmin qiladilar.

Ayrim xumlarda yozuv yo'q, xumlarda tasvirlangan suratlar takrorlangan, xolos. Masalan, Yozef Xaltel birinchi raqamli deb belgilagan xumda yozuv bitilmagan. Qolganlarida yozuv bor. Nad-Sent-Miklosh yozuvining o'ziga xos xususiyati shundan iboratki, yozuvdagi belgilar boshqa guruhdagi yozuvlarda ham bor. Quyida beshinchi xumdagi

¹ N. Rahmonov, B. Matboboev. O'zbekistonning ko'hna turkiy-run yozuvlari. — Toshkent, "Fan", 2006, 23-bet.

1-rasm. Nad-Sent-Mikloshdan
topilgan xum.

yozuvga murojaat etaylik. Yozuv urxun yozuvlari singari an'anaviy tarzda o'ngdan chapga qarab o'qiladi. Mazkur yozuvning o'qilishi quyidagicha:

(A)g(i)n(i)nç (ä)s (i)l(i)gä —
Hadya es(daligi) hukmdorga.

O'ng tomondan birinchi so'zdagi birinchi belgilar Don yozuvida uchraydi. Nad-Sent-Miklosh oltin xumlarining ba'zilariga yunoncha yozuv bitilgan.

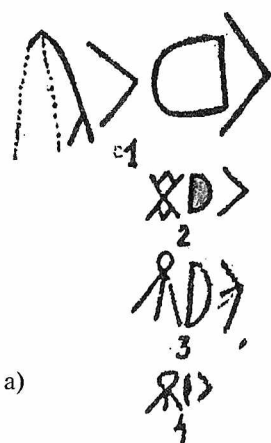
Yana shuni ta'kidlash kerakki, garchi mazkur alifbo guruhi boshqa guruhdagi alifbodan farqlansa-da, ular o'rtasida ma'lum darajada qarindoshlik bor. Nad-Sent-Miklosh xazinasiga bitilgan turkiy-run yozuvi belgilari shundan dalolat beradi. Quyidagi suratda Nad-Sent-Miklosh va

Shimoliy Kavkaz yozuvlaridagi umumiy alifbo aks etgan.

Mazkur yozuv yodgorliklari VII–VIII asrlarga mansub. Nad-Sent-Miklosh yozuvini ba'zi turkologlar "bajnoq yozuvi" deb ham ataydilar. Nad-Sent-Miklosh yozuvlaridagi ba'zi alifbo belgilarini boshqa guruhdagi yozuv alifbosi bilan qiyoslanib o'rganish zarur.

Yevroosiyo guruhi alifbosi

Bu guruhga, birinchi navbatda, Don va Kuban alifbosi va bu alifboda bitilgan turkiy-run yozuvi yodgorliklari kiradi. Don va Kuban yozuvlari urxun-yenisey yozuvidagi 38 alifbo bilan qiyoslanganda, ularda ba'zi farqlar kuzatiladi. Ayni

b)

№	D	K	Y	A	I	№	D	K	Y	A	I
1	>					20	⌘	⌘	⌘	⌘	⌘
2	X					21	⌘	⌘	⌘	⌘	⌘
3	W					22	⌘	⌘	⌘	⌘	⌘
4	Y					23	⌘	⌘	⌘	⌘	⌘
5	⌘					24	⌘	⌘	⌘	⌘	⌘
6	⌘					25	⌘	⌘	⌘	⌘	⌘
7	⌘					26	⌘	⌘	⌘	⌘	⌘
8	⌘					27	⌘	⌘	⌘	⌘	⌘
9	⌘					28	⌘	⌘	⌘	⌘	⌘
10	⌘					29	⌘	⌘	⌘	⌘	⌘
11	⌘					30	⌘	⌘	⌘	⌘	⌘
12	⌘					31	⌘	⌘	⌘	⌘	⌘
13	⌘					32	⌘	⌘	⌘	⌘	⌘
14	⌘					33	⌘	⌘	⌘	⌘	⌘
15	⌘					34	⌘	⌘	⌘	⌘	⌘
16	⌘					35	⌘	⌘	⌘	⌘	⌘
17	⌘					36	⌘	⌘	⌘	⌘	⌘
18	⌘					37	⌘	⌘	⌘	⌘	⌘
19	⌘					38	⌘	⌘	⌘	⌘	⌘

d)

№	D	K	Y	A	I	№	D	K	Y	A	I
39	X	X	X	X	X	54			⌘	⌘	
40	Y					55			⌘		
41						56			⌘		
42						57			⌘		
43						58			⌘		
44						59			⌘		
45						60			⌘		
46						61			⌘		
47						62			⌘		
48						63			⌘		
49						64			⌘		
50						65			⌘		
51						66			⌘		
52						67			⌘		
53						68			⌘		

2-rasm. Yevroosiyo guruhi alifbosining qiyosiy jadvali: don, kuban, yenisey, urxun, talas yozuvlari alifbosi (a, b, d).

paytda Don va Kuban yozuvlari ham solishtirilganda, bir-biridan farqli, mustaqil yozuv ekani ma'lum bo'ladi. Don va Kuban yozuvlarining paleografik xususiyatlari shuni ko'rsatadiki, ular VIII–IX asrlarga mansubdir. Bulardan tashqari, Janubiy Yevropa hududidagi Sarvash va Murfat degan joylardan topilgan yozuvlar ham shu guruhga kiradi.

Jadvaldan ko'rinib turibdiki (2-rasm), Don va Kuban yozuvlari bilan Urxun-Yenisey va Talas yozuvlari o'rtasida katta farqlar ko'zga tashlanadi. Shubhasiz, bu yozuvlar o'rtasida tarixiy-madaniy munosabatlar bo'lgan.

Yevroosiyo guruhiga kiruvchi turkiy-run yozuvlari orasida Achchiqtosh va Isfara yozuvlari ham alohida o'rin tutadi. Shuningdek, Qizilqumdagi To'zbuloq degan joydan topilgan yozuv ham alohida belgilari borligi bilan turkologlarning diqqatini jalb qilgan (3-rasm). Achchiqtosh yozuvini I. Kizlasov IX–X asrda yaratilgan, deb aytadi va ba'zi belgilarning yenisey yozuvlariga qarindoshligi bor, ya'ni manbai birdir, deydi. Ammo To'zbuloq yozuvining yaratilgan davri ham, o'qilishi ham hozirgacha noma'lum. Isfara yozuvining taqdiri (4,5-rasmlar) ham To'zbuloq yozuvini singari noma'lumligicha qolmoqda.

XX asrning 80–90-yillarida Quva, Andijondan topilgan turkiy run yozuvlari turkologlar uchun yangi manbalar sifatida xizmat qiladi. Bu yozuvlarning o'ziga xos xususiyatlari Osiyo va Yevropaning boshqa

3-rasm. To'zbuloq yozuvi

hududlaridagi yozuvlardan, ayniqsa, Isfara yozuvlaridan, ayrim jihatlar bilan farq qiladi. Shu bois O'zbekiston hududidan topilgan turkiy-run yozuvlari alohida guruh sifatida qaralishi lozim.

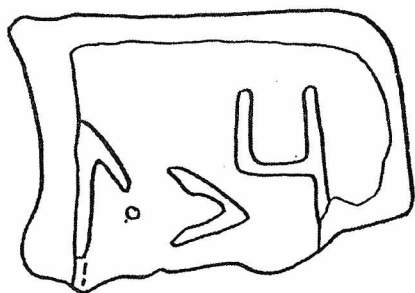
Mazkur yozuvlarning taqdiri noma'lumligiga sabab, bir tomondan, yozuvdagi ayrim belgilarning an'anaviy urxun-yenisey yozuvidagi belgilar orasida uchramasligi bo'lsa, ikkinchi tomondan, noqardosh etnik guruhlarining, xususan, eroniyzabon aholining bu hududlarda yashagani sabab qilib ko'rsatiladi. Achchiqtosh va Isfara yozuvlari tarqalgan hududlardagi turkiy tilli aholi, shubhasiz, eroniyzabon aholi bilan birga yonma-yon istiqomat qilgan edi. Ilk o'rta asrlardagi janubi-sharqiy Yevropa va O'rta Osiyoda kuzatilgan lisoniy muhit janubiy Sibir alifbosi tarqalgan hududda kuzatilmaydi¹.

Albatta, turkiy muhitda eroniyzabon aholining istiqomat qilgani to'g'risidagi qarashlar ilgari bor. Ammo

4-rasm. Isfara yozuvi.

¹ И. Л. Кизласов. Рунические письменности Евразийских степей. — М.: 1994, 175-бет.

5-rasm. Isfara yozuvi

Achchiqtosh va Isfara yozuvlariga eroniy yozuvning ta'sir etgani to'g'risida shubha bildirish unchalik o'rinli emas. Bu yozuv namunalaridagi ayrim belgilarning paydo bo'lish sabablarini turkiy qavmlarning etnomadaniy muhitidan, jumladan, turkiy tamg'alardan qidirish maqsadga muvofiqdir. Ammo eroniy tildagi, jumladan, Turfondan topilgan ayrim o'rta asr

fors tilidagi matnlar urxun yozuvida ham bitilgan. Gap bu o'rinda matn to'g'risida ketmoqda. Turkiy-run alifbosiga boshqa tilli xalqning alifbosi ta'siri uzoq jarayon mahsulidir. Shuning uchun turkiy-run alifbosidagi noan'anaviy belgilarni mahalliy madaniyatdan izlash to'g'ri bo'ladi. Buning ustiga, turkiy-run yozuvi ham, boshqa xalqlarning qadimiy yozuvlari kabi, davlatning asosiy belgilaridan biri, mamlakat hududidagi turli etnik guruhlarini birlashtiruvchi omillardan biri bo'lgan edi. Tarixiy ma'lumotlar Achchiqtosh va Isfara yozuvlari topilgan hududlarda bir necha turkiy davlatlar hukmronlik qilganidan dalolat beradi. Yevroosiyo guruhi alifbosi aynan turkiy tildagi yozma nutqning ifodasi uchun ishlatilgani ma'lum. Turkiy til ham ilk o'rta asrlarda Don va Kuban havzasidagi, Sirdaryoning yuqori va quyi oqimida istiqomat qilgan xalqlarni, Talas

a)

№	Yevroosiyo					Osiyo		
	D	K	Y	A	I	Y	O'	T
1	>							
2	X							
3	Y						Y	
4	Y							
5	Y							
6	Y							
7	Y							
8	Y							
9	Y							
10	Y							
11	Y							
12	Y							
13	Y							
14	Y							
15	Y							
16	Y							
17	Y							
18	Y							
19	Y							

6-rasm. Yevroosiyo va Osiyo guruhi alifbosining qiyosiy jadvali: don, kuban, janubiy yenisey, achchiqtosh, isfara, yenisey, urxun, talas yozuvlari alifbosi

b)

№	Yevroosiyo					Osiyo		
	D	K	Y	A	I	Y	O'	T
20	W		W					
21	W		W					
22	W		W					
23	W		W					
24	W		W					
25	W		W					
26	W		W					
27	W		W					
28	W		W					
29	W		W					
30	W		W					
31	W		W					
32	W		W					
33	W		W					
34	W		W					
35	W		W					
36	W		W					
37	W		W					
38	W		W					

d)

№	Yevroosiyo					Osiyo		
	D	K	Y	A	I	Y	O'	T
39	.	.	.	.	.	.	.	.
40	>	>	>	>	>	>	>	>
41	9	9	9	9	9	9	9	9
42	)	)	)	)	)	)	)	)
43	5	5	5	5	5	5	5	5
44	1	1	1	1	1	1	1	1
45	1	1	1	1	1	1	1	1
46	1	1	1	1	1	1	1	1
47	1	1	1	1	1	1	1	1
48	4	4	4	4	4	4	4	4
49	9	9	9	9	9	9	9	9
50	9	9	9	9	9	9	9	9
51	9	9	9	9	9	9	9	9
52	9	9	9	9	9	9	9	9
53	9	9	9	9	9	9	9	9
54	9	9	9	9	9	9	9	9
55	9	9	9	9	9	9	9	9
56	9	9	9	9	9	9	9	9
57	9	9	9	9	9	9	9	9

e)

№	Yevroosiyo					Osiyo		
	D	K	Y	A	I	Y	O'	T
58								
59								
60								
61								
62								
63								
64								
65								
66								
67								
68								
69								
70								
71								
72								
73								
74								
75								
76								
77								

(umuman, hozirgi Qirg'iziston hududidagi) vodiysidagi aholini, Yenisey daryosining yuqori va quyi oqimidagi aholini birlashtirgani aniqlashtirildi. Bundan ma'lum bo'ladiki, alifbo bilan tovush o'rtasida fonetik moslik bo'lgan va alifbodagi har bir belgi turkiy nutqni ifodalash uchun xizmat qilgan.

Umuman, Yevroosiyo va Janubiy Sibir o'lkalaridan topilgan yozuvlarni o'zaro qiyoslash shuni ko'rsatadiki, ular o'rtasida yaqinlik bor. Bu yaqinlik turli hududdagi turkiy qavmlar yashagan o'lkalarda tilning umumiyligi va turkiy nutqning yozuvdagi ifodasi bilan belgilanadi. O'rta Osiyo, xususan, O'zbekistondan topilgan yozuvlar alifbosi bilan boshqa hududlardagi

yozuvlar alifbosi oʻrtasida oʻxshashlik mavjud. Masalan, Sharqiy Yevropa yozuvlari alifbosi bilan Oʻrta Osiyo va Sibir alifbolari solishtirilganda, 41 alifbodan 31 tasi umumiydir.

Osiyo guruhi alifbosi

1895-yili akademik V.V. Radlov Osiyo run yozuvi yodgorliklarini tadqiq etganda, Osiyo yozuvi yodgorliklari ikki alifboda — yenisey va urxun alifbosida yaratilgan, degan xulosaga keldi. V. Tomsonning bu boradagi fikri V. Radlovniki bilan hamohang ekanini avval koʻrib oʻtganmiz. XX asrning 30-yillarida esa S. Y. Malov uchinchi yozuvni — Talas yozuvini qoʻshdi. Bu yozuv guruhlarini ajratishga sabab — bir yozuvdagi baʼzi harflarning ikkinchisida takrorlanmasligidir. Masalan, Talas yozuvidagi *K* ni ifodalovchi belgi, yenisey yozuvidagi *Ä* ni ifodalovchi belgi faqat shu yozuvlarning oʻziga tegishlidir.

Osiyo guruhiga kiruvchi urxun-yenisey yozuvi, asosan, VIII asrning birinchi yarmi — IX asrning boshlariga oid matnlardan iborat. Ayniqsa, uygʻur xoqonligi davrida yenisey yozuvlari faol qoʻllana boshladi. Uygʻurlar dastlab urxun yoki yenisey yozuvidan foydalanmaganlar, balki ularning “turk yozuvi” nomi bilan yuritilgan yozuvlari bor edi. Bu haqda Mahmud Koshgʻariy aytib oʻtgan. Qirgʻizlar (xakaslar) uygʻur xoqonligi davrida yenisey yozuvidan foydalanganlari toʻgʻrisida “Tan shu” (VIII asr) nomli Xitoy yilnomasida shunday maʼlumot bor: “ularning (yaʼni qirgʻizlarning — N. R.) yozuvi va tili xoyxularniki (yaʼni uygʻurlarniki — N. R.) bilan oʻxshash”¹. Chamasi, uygʻurlar Tuvada oʻz hukmronligini oʻrnatganlaridan keyin — VIII asrning ikkinchi yarmida yenisey yozuvlari bilan tanishganlar va uygʻur xoqonligida bu yozuvning tarqalishi uchun taʼsir koʻrsatganlar. Shuning uchun ham Sharqiy Turkistondan topilgan turkiy-run yozuvlari asosan, VIII asrning ikkinchi yarmiga oiddir.

Yenisey yozuvidagi baʼzi harflarning paleografik belgilari (jumladan, anʼanaviy Ä tovushini ifodalovchi harf oʻrnida E tovushini ifodalovchi belgilarning qoʻllangani) shuni koʻrsatadiki, anʼanaviy belgilardan boshqa belgilar IX–XII asrlarda qoʻllangan. Qadimgi qirgʻiz (xakas) davlati qulagandan keyin yenisey yozuvlari barham topgan. Hozirgi paytda moʻgʻullar hukmronligi davriga — XIII asrning oxiri — XV asrning

¹ Н. Я. Бичурин. Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. — М. —Л.: 1950, 353-bet.

boshlariga oid yenisey yozuvida bitilgan yodgorliklar borligi ham aniqlangan.

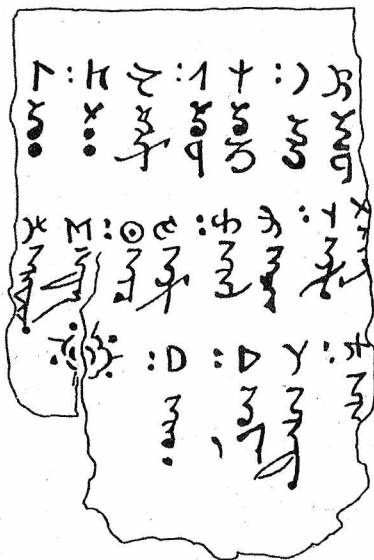
Talas yozuvi

Yenisey yozuvi Talas yozuviga kuchli ta'sir etgani ma'lum. Shu bilan birga, Yettisuv yozuvi yodgorliklarida maxsus (.....) belgilarning qo'llangani Talas alifbosining alohidaligini ko'rsatadi. Ayritomdan topilgan yozuv yodgorligi Yettisuv yodgorliklarini yana bir bor tasdiqlaydi. Yenisey yozuvlari bilan Talas yozuvlarini qiyosiy-tipologik o'rganish natijasida Talas yozuvining sanasini aniqlash mumkin. Janubiy Sibir yozuvida ham Talas yozuvidagi harflar uchraydi. Bu harflar VIII asrning ikkinchi yarmi — X asrga o'ddir.

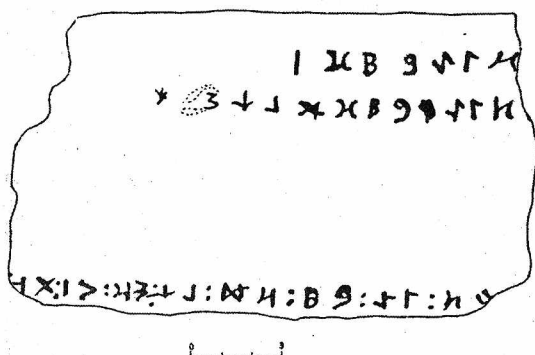
Runiy alifbo xususiyatlari

Har qanday yozuvning turg'un shakllari bo'ladi. Ana shu turg'unlik tufayli dastlabki harf asosida yozuv belgilarining umumiy nomi kelib chiqadi. Yunon yozuvidan paydo bo'lgan yozuv turlari — *alfavit*, arab yozuvi orqali *alifbo*, kirill yozuvi ta'siri bilan *azbuka*, german-run yozuvlari ta'siri orqali *futark* terminlari qo'llanadigan bo'ldi. Bu nomlarni yana davom ettirish mumkin. Bu nomlardan ko'rinadiki, alifbo azaldan ma'lum tizim va tartibga ega bo'lganini ko'rsatadi. Qadimgi turkiy-run yozuvi qanday atalgan, degan savol tug'ilishi tabiiy.

1905-yili nemis olimi A. fon Lekok Turfon havzasidan turkiy-run alifbosi jadvalini topdi va 1909-yili nashr qildirdi. Bu yodgorlik Tuyuq I deb nomlanadi. Shunga o'xshash alifbo jadvali 1908-yili yapon olimi Otani Syosin tomonidan ham topilgan. Bu jadval hozirda Kioto shahridagi Ryukok universitetida saqlanadi. Turk olimi Usmon Sartqoya har ikkalasini qiyoslab, turkiy-run alifbosi tartibini ishlab

7-rasm. Tuyuq yodgorligi

8-rasm. Otani Syosin
jadvali

chiqdi. Tuyuq I jadvalidan ko'rinishicha, jadvalda urxun alifbosini moniy jamoasi a'zolariga o'rgatish nazarda tutilgan (7-rasm). Urxun alifbosi bilan parallel ravishda moniy yozuvi alifbosining berilgani fikrimizni tasdiqlaydi. Jadvaldan ma'lum bo'ladiki, XIII asrning ikkinchi yarmidan so'ng urxun alifbosida 42 belgi bo'lgan ekan. Avval aytganimizday, turkiy-run alifbosi ma'lum hududning etnomadaniyati hisobiga to'ldirilgan. Yuqoridagi alifbo tartibiga ko'ra, urxun alifbosining tovush tartibi quyidagicha bo'lgan:

N ^o	T	P ₃	P ₂	P ₁	N ^o	T	P ₃	P ₂	P ₁	N ^o	T	P ₃	P ₂	P ₁	N ^o	T	P ₃	P ₂	P ₁
1	𐰀				9	𐰉	𐰉	𐰉		17	𐰏				25	𐰔			
2	𐰁				10	𐰊	𐰊	𐰊		18	𐰐				26	𐰕			
3	𐰂				11	𐰋	𐰋	𐰋		19	𐰑	𐰑			27	𐰖			
4	𐰃				12	𐰌	𐰌	𐰌		20	𐰒	𐰒			37	𐰗			
5	𐰄	𐰄	𐰄	𐰄	13	𐰍	𐰍			21	𐰓	𐰓			38	𐰘			
6	𐰅	𐰅	𐰅	𐰅	14	𐰎	𐰎			22	𐰔				39	𐰙			
7	𐰆	𐰆	𐰆	𐰆	15	𐰏	𐰏			23	𐰕				40	𐰚			
8	𐰇	𐰇	𐰇	𐰇	16	𐰐	𐰐			24	𐰖				41	𐰛			
															42	𐰜			

Yana bir statistik ma'lumot: ayrim harflar VIII asrgacha iste'moldan chiqib ketganini e'tiborga olsak, jami 48 alifbo bor edi.

UYG'UR YOZUVI

Yozuvning atalish tarixi

Hozir «uyg'ur yozuvi» nomi bilan atalayotgan qadimgi turkiy alifbo yozma manbalarda bir qancha nom bilan yuritilgan. Mahmud Koshg'ariy o'zining «Devonu lug'atit-turk» asarida uni «turkcha yozuv» deb tilga oladi. Alisher Navoiy o'z maktublarining birida uni «turkcha xat» deb atagan. Manbalarda mazkur yozuv «uyg'ur xati», «mo'g'ul xati» deb ham yuritilgan. Chunonchi, XIII asrda yashab ijod etgan shoirlardan biri Puri Bahoi Jomiy o'z she'rlaridan birida uni «uyg'ur xati» (xatt-i uyğuri:), mashhur tarixchi Ibn Arabshoh «Ajoibu-l-maqdur fi-navoibi Taymur» otli asarida «uyg'ur xati», «Fokihatu-l-xulafo» asarida esa «mo'g'ul xati» degan. Ushbu yozuv «Hibatu-l-haqoyiq»ning 1480-yili Istanbulda Abdulrazzoq baxshi ko'chirgan qo'lyozmasida «mo'g'ul xati» atalgan.

Hozirgacha yetib kelgan uyg'ur yozuvli yodgorliklarning eng eskilari islom davridan ancha burun yaratilgan. Ushbu obidalar o'sha davr turklari ijtimoiy-siyosiy, madaniy-ma'rifiy hayotining barcha sohalarini qamraydi. Ular adabiy, diniy-falsafiy, tarixiy, ilmiy asarlar, huquqiy, rasmiy-diplomatik bitiglar (yorliq, tilxat, guvohnoma va b.), xo'jalik ishlariga oid matnlar, qabrtoshlar, tashrifnoma va boshqa turdagi matnlardir. Mavjud yodgorliklar ichida, ayniqsa, moniylik, buddaviylik, nasroniylik muhitida yaratilgan diniy-falsafiy asarlar salmoqli o'ringa ega. Ularning ko'pi anatkak (sanskrit), to'xri (tohar), sug'd, tavg'ach (xitoy) tillaridan qadimgi turkiyga o'girilgan bo'lib, o'sha davr turk adabiyotida tarjimachilik yuqori bosqichga ko'tarilganidan dalolat beradi.

Uyg'ur xatining joriy davri uzoq yuzyilliklarni qamraydi. Ayniqsa, uning turkiy xalqlar arab yozuvini qo'llay boshlaganlaridan keyin ham o'z mavqeini yo'qotmagani e'tiborga sazovor. Ma'lumki, X asrda qoraxoniylar davlatida islom rasman qabul qilindi. Ammo qo'shni idiqut davlati buddaviylikni yoqlab, sharqiy turklar orasida islomning yoyiluviga yo'l bermadi. Sharqiy turklar shu kezdan ikki dunyoga — «musulmonlar» va «musulmon bo'lmaganlar»ga bo'linib qoldi. Musulmon turklar ko'p o'tmay arab alifbosi asosida yangi yozuv yaratdilar. Natijada ular ikki — qadimdan davom etib kelayotgan turkiy-uyg'ur va islom ta'sirida qabul qilingan arab xatidan foydalana boshladilar. Uyg'ur yozuvi O'rta Osiyoda XV asrning oxirlariga qadar

arab xati bilan yonma-yon qo'llanildi. Biroq, islom ta'siridan yiroqdagi turk-buddistlar yozuv an'anasini uzmay, XVIII asrda ham undan foydalanarlari ma'lum.

Muhimi shundaki, uyg'ur xati o'z tarixi davomida, hatto arab alifbosi bilan yonma-yon qo'llangan chog'larda ham, turk davlat va saltanatlarining asosiy rasmiy yozuvi bo'lib keldi. Mahmud Koshg'ariy turklarning yozuvi haqida ma'lumot berar ekan, arab xatini emas, uyg'ur xatini keltiradi. U yozadi: «Barcha xoqonlar va sultonlarning kitoblari, yozuvlari qadimgi zamonlardan shu kungacha Qashqardan Chingacha — hamma turk shaharlarida shu yozuv bilan yuritilgan» (MK, I, 50). Temuriylar zamonida yashab o'tgan tarixchi Ibn Arabshoh ham ushbu yozuvning «chig'atoyliklar»da shuhrat topganligini ta'kidlab, yozadi: «Ular («chig'atoyliklar») o'zlarining tilxat, maktub, farmon, xat, kitob, bitim, solnoma, she'r, qissa, hikoyat, hisob, xotira va devonga tegishli hamma ishlarini, chingizona tuzuklarini shu yozuvda yozadilar. Bu yozuvni yaxshi bilgan ularning orasida xor bo'lmaydi. Chunki bu ularda rizq ochqichidir».

Alifbo tizimi va imlo prinsiplari

Uyg'ur alifbosida harflar o'n sakkizta. Mahmud Koshg'ariy o'zining «Devonu lug'atit-turk» asarida uyg'ur alifbosini keltiradi va har bir shakl ostida arab harflari bilan ularning ma'nosini ham beradi (MK, I, 47). Buni transkripsiyada ko'rsatadigan bo'lsak, o'n sakkiz harfli mazkur alifbo tubandagi ko'rinishga ega bo'ladi: a w x v z q y k δ m n s b č r š t l.

Alifboda harflar soni oz bo'lishiga qaramay, uyg'ur yozuvining imlo prinsiplari puxta ishlangan edi. Qator harflarga bir emas, bir qancha tovushni ifodalash vazifasi yuklatilgan. Ayniqsa, yozuvning keyingi bosqichida (XI—XV asrlarning yodgorliklarida) ba'zi tovushlarni farqlash maqsadida qo'shimcha nuqta va ishoratlardan unumli foydalanilgan. Matnlarning imlo prinsiplari, ularda qo'llanilgan qo'shimcha ishoratlar yozuvning imkoniyatlari keng bo'lganligidan dalolat beradi. Shuning uchun ham uyg'ur xati uzoq yuzyilliklar mobaynida turkiy tilning fonetik-orfoepik talablarini bimalol qondirib keldi.

Alifbo tarkibidagi harflarning ko'pvazifalilik xususiyati haqida Mahmud Koshg'ariy alohida to'xtalgan edi. Uning ta'kidlashicha,

turkiy tildagi yetti tovush uygʻur yozuvida maxsus belgisiga ega emas. Bular: p, ž (sirrʻaluvchi), ğ, g, ŋ hamda arabcha j, f lardir. Ushbu tovushlar yuqorida koʻrsatilgan harflar bilan ifoda etilgan yoki ular singari ifodalanib, qoʻshimcha belgilar bilan farqlangan (MK, I, 48). Bundan yozuvda quyidagi tovushlar bir xil harflar orqali ifoda etilganligi ayon boʻladi: k-g, x-ğ, č-j-ž, w-f. Sonor ŋ esa yozuvda ikki harf (n+k) bilan berilgan.

Uygʻur alifbosi tugal bir tizimga ega. Alifbodagi harflarning oʻz oti ham bor. Ularning oti harf anglatgan tovushga «fatxa» qoʻshib hosil qilingan: a, wa, xa, va, za, qa, ya, kā, ḍa, ma, na, sa, ba, ča, ra, ša, ta, la. Yodlashni qulaylashtirish maqsadida alifbo harflarini tartib bilan uchta-uchtadan birlashtirilib, awaxa, vazaqa, yakāḍa, manasa, bačara, šatala tarzida oʻqilgan.

Uygʻur alifbosidagi harflardan uchtasi, oʻrni bilan, unlilarni ifodalashga xizmat qilgan: <a> harfi [a]-[ä~e] unlilarini, [y] undoshini ifodalovchi <ya> harfi [i]-[i~e] ni, <va> harfi esa [u]-[ü]-[o]-[ö] unlilarini anglatadi.

Yozuvda hatto old va orqa qator unlilar ham farqlangan. Yozuvning bu xususiyati sugʻd xatini turkchallashtirish jarayonida vujudga kelgan edi. Chunonchi, sugʻdcha yozuvda choʻziq [a:] tovushi qisqa [a] dan qoʻshaloq alif orqali yozilishi bilan farqlangan. Turkklar sugʻd xatini oʻzlashtirish chogʻida uning baʼzi prinsiplarini oʻz tillariga moslashtirib olganlar. Sugʻd xatida choʻziqlikni anglatuvchi grafik belgilar uygʻur yozuvida choʻziq-qisqalikni emas, turkiy til uchun muhimroq boʻlgan old va orqa qator unlilarini farqlashga xizmat qila boshladi. Turfondan topilgan qadimgi budda, moniy matnlarida soʻz boshida qoʻshaloq <aa-> harfi orqa qator [a] ni, oddiy <a-> esa old qator [ä(~e)] unlisini ifodalagan. Keyinchalik orqa qator [a] tovushi uchun ham oddiy <a-> harfidan foydalaniladigan boʻldi. Soʻz boshi va birinchi boʻgʻinda old qator ingichka [ö]-[ü] unlilarini ifodalash uchun ham qoʻshaloq belgidan foydalanilgan: «va» harfidan soʻng «ya» ulangan. Old qator lablangan unlilar yozuvda shu usul bilan orqa qator [o]-[u] unlilaridan farq qiladi.

Matnlarda choʻziqlikni ifodalash uchun baʼzan harflarni qoʻshaloq yozish hollari kuzatiladi. Masalan: oot — oʻt, olov, ööč — oʻch, qasos, uul — asos, yool — yoʻl, tüüş — tush.

Muhim xususiyatlardan yana biri shuki, uygʻur xatida unlilar muntazam yoziladi. Mahmud Koshgʻariy yozuvning bu xususiyatiga

to'xtalib, talaffuzda o'rni yo'qligiga qaramay (bunda qisqa unlilar nazarda tutilmoqda — Q. S.) fatxa o'rnida «alif», zamma o'rnida «vav», kasra o'rnida «ya» yozish qoida ekanligini ta'kidlagan edi (MK, I, 49). U misol tariqasida ayrim so'zlarning uyg'ur va arab yozuvlarida yozilish tartibini ham bergan. Arab xatida — KeLiN, uyg'ur xatida — KELiN; arab xatida — TaPaN, uyg'ur xatida — TAPAN (tuya tovon) (MK, I, 384).

Qadimgi turkiy tilning uyg'ur yozuvidagi yodgorliklari

Uyg'ur xatida yetib kelgan yozma merosning katta bir bo'lagini adabiy, diniy-falsafiy asarlar tashkil qiladi. Ularni yaratilgan davri, mazmuniga ko'ra quyidagi guruhlariga bo'lish mumkin:

1. Tangrichilik (ko'k tangri) diniy e'tiqodi davrida yaratilgan asarlar. Bunga uyg'ur yozuvida bitilgan "O'g'uzxoqon" dostonini misol keltirish mumkin. Asar qo'lyozmasi XIII–XIV asrlarda ko'chirilgan bo'lishiga qaramay, dostonning ildizlari turklarda tangrichilik diniy e'tiqodi amal qilgan davrlarga borib tutashadi.

2. Moniychilik davrida yaratilgan asarlar. Moniychilik davridan "Xuastuanift" tavbanomasi, she'riy asarlar va turli matnlarning parchalari saqlangan.

3. Buddaviylikka oid asarlar. Buddaviylik davridan nihoyatda ko'p asarlar qolgan. Ular diniy-falsafiy mazmundagi she'riy hamda nasriy yo'l bilan yozilgan yirik-yirik asarlardir.

4. Nasroniy mazmunli asarlar. Qadimgi turk muhitida nasroniylikning keng yoyilib ketmaganidan bo'lsa kerak, turkiy tildagi nasroniy mazmunli asarlar oz qolgan.

5. Islom davrida yaratilgan asarlar. Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig", Adib Ahmad Yugnakiyning "Hibatu-l-haqoyiq" asarlari, shuningdek, ta'lim-tarbiya, bilimning qadr-u qimmatini haqidagi she'riy parchalar islom davriga oid ilk yodgorliklardir.

Endi uyg'ur yozuvida bitilgan yodgorliklarning muhimlari xususida so'z yuritamiz.

"O'g'uzxoqon" dostoni. O'g'uzxoqon haqidagi rivoyatlar turkiy badiiy adabiyotning eng eski, shuning bilan birga, keng tarqalgan namunalari dandir. Rivoyatlarning eng eskisi uyg'ur xatida bitilgan bo'lib, turkshunoslikda "O'g'uzxoqon" dostoni yoki "O'g'uznoma" deb ataladi.

Ushbu dostonning ildizi miloddan burungi chog'larga tutashadi. Dostonda turkiy xalqlarning qadimgi inonch-qarashlari, turkiy qavmlarning kelib chiqish tarixi aks etgan. "O'g'uzxoqon" uzoq asrlar davomida sayqal topib, takomillashib kelgan xalq dostonidir.

"O'g'uzxoqon" dostonining qo'lyozmasi hozir Parijdagi Milliy kutubxonada (Suppl. turk, 1001) saqlanmoqda. Qo'lyozmada dostonning boshlanishi ham, yakuni ham yo'q. Matnning jami 42 sahifa (21 varaq). Har sahifada uyg'ur yozuvli matn 9 qatordan bitilgan bo'lib, jami 376 satrdir. Qo'lyozmaning bitilgan sanasi ma'lum emas. Xat uslubiga qaraganda, chamasi, XIII–XIV asrlarda ko'chirilgan ko'rinadi.

"Xuastuanift"ning qadimgi turkiy versiyasi. "Xuastuanift" moniylikning falsafiy-ta'limiy asaridir. Ilk o'rta asrlarda asarning o'rtancha eroniy, sug'dcha, turkiy, xitoycha versiyalari keng tarqalgan edi. Tavbanomaning turkiy versiyasi turk moniy falsafasining, shuning bilan birga, qadimgi turkiy til va moniylik davri turk adabiyotining qimmatli obidasidir.

Asarning to'liq oti — N(i)go'saklarniñ suy'in yazuqin öküngü Huastuan(i)ft. Ushbu jumladagi n(i)go'sak — sug'dchadan o'zlashgan bo'lib, "tinglovchi" ma'nosini anglatadi, u moniy diniy jamoasida nisbatan quyi darajani bildirgan; suy yazuq — juft so'z, "gunohlar, yozuqlar" degan ma'noni bildiradi; öküngü esa hozirgi "o'kinuv, tavba qiluv" so'ziga teng. Shulardan kelib chiqib, asarning to'liq otidan "nig'o'shaklarning yozuqlarini o'kinuvchi "Xuastuanift" degan ma'no kelib chiqadi.

"Xuastuanift"ning turkiy tarjimalari uyg'ur va moniy yozuvlarida bitilgan. Qo'lyozmalari hozir Sankt-Peterburg, London va Berlin fondlarida saqlanmoqda.

1. "Xuastuanift"ning Sankt-Peterburgda saqlanayotgan nusxasi. Ushbu qo'lyozma Rossiya FA Sharqshunoslik institutining Sankt-Peterburg bo'limida saqlanmoqda. Asar uyg'ur xati bilan o'ram qog'ozga bitilgan. Matnning bosh qismi chirib, titilib ketgan. Saqlanib qolgani 160 satrdan iborat. Yozuv shakli, xat uslubiga ko'ra mazkur matnni uyg'ur yozuvli yodgorliklarning eng eskisi deyish mumkin.

2. Asarning Britaniya Muzeyida saqlanayotgan nusxasi. Ushbu qo'lyozma moniy xatida bo'lib, boshlanishi yo'q. Saqlangani 338 qatordan iborat.

3. Berlinda saqlanayotgan nusxalar. Mazkur nusxalar asardan qolgan uzindilar bo'lib, moniy hamda uyg'ur yozuvlarida. Chunonchi, Berlin

fondida saqlanayotgan TIIY60; TM343 raqamli uzindilar uyg'ur yozuvidadir.

“Xuastuanift”ning moniy xatidagina emas, uyg'ur xatida ham bitilganligi o'z davrida asarga e'tibor katta bo'lganidan, uning turk moniy jamoalarida keng yoyilganidan dalolat beradi.

Olimlarning fikricha, “Xuastuanift” boshlab qadimgi eroniy tillarning birida yaratilgan. Keyinchalik, moniy ta'limotini kengroq yoyish maqsadida, boshqa tillarga ham o'girilgan. Uning turkiy versiyasi, taxminan, VIII asrda yaratilgan. Asar tilining ko'k turk yodgorliklari tiliga juda yaqinligi, uyg'ur yozuvli nusxaning xat uslubi, shuningdek, asarning moniy yozuvida ham tarqalganligi ana shundan guvohlik bermoqda.

“Xuastuanift” o'n besh bo'limdan iborat. Bo'limlari bōlūg deyilgan. Har qaysi bo'lim o'zining tartib ko'rsatkichi bilan boshlanadi: ikinti, üçünč, törtünč, bişinč, altınč va b. Bo'limlar: T(ä)ñrim amti yazuqda boşunu ötünür-biz (Tangrim, endi gunohdan xalos etgin deya o'tinurmiz) yoki T(ä)ñrim amti ökünür-biz, yazuqda boşunu ötünür-biz (Tangrim, endi o'kinurmiz, gunohdan xalos etgin deya o'tinurmiz) jumalari bilan yakunlanadi. Shundan so'ng m(a)nastar hirza ~m(a)nastar qirza [moniy yozuvli nusxalarda: m(a)nastar hirza ~m(a)nastar hırz] duosi keladi. Ushbu duo formulasi o'rtancha eroniy tillardan o'zlashgan bo'lib, tangridan “Gunohimizni kechir!” [mna:sta:r hi:rz-a] deya qilingan iltijoni anglatadi. Ushbu duoni tarjima qilmay, o'ziday qo'llash moniychi turklarda rusum bo'lgan.

«**Maytri simit no'm bitig**». Bizgacha yetib kelgan turk budda diniy-falsafiy yodgorliklaridan biri «Maytri simit no'm bitig» (“Maytri bilan uchrashuv kitobi”) asaridir.

Asar asli sanskrit tilida yaratilgan. Buddha ta'limotining yirik bilimdonlaridan biri Aryachantri uni sanskritcha nusxadan tohar tiliga o'girgan. Toharcha nusxadan esa Partanarakshit Karnavajiki qadimgi turkiyga tarjima qilgan.

Hozirgi vaqtda “Maytri simit no'm bitig”ning toharcha va qadimgi turkiy tildagi versiyalari ma'lum. Tohar tilidagi ikki qo'lyozmasi Qorashahardan topilgan. Turkiy versiyalari esa uyg'ur xatida bo'lib, Turfondan topilgan. Ushbu yodgorliklar hozir Berlin va Urumchi qo'lyozma fondlarida saqlanmoqda.

“Maytri simit no'm bitig”ning Qumul yaqinidan topilgan qo'lyozmasi mavjud nusxalar orasida alohida o'rin tutadi. Uyg'ur yozuvli ushbu qo'lyozma hozir Urumchidagi tarix muzeyida

saqlanmoqda. Qo'lyozma ancha uringan, ayniqsa, so'nggi varaqlari titilib ketgan, parokanda. Shunga qaramay, qo'lyozmaning ahamiyati katta. Xati nafis, e'tibor bilan bitilgan kitob. Aftidan, katta bir amaldor buyurtmasiga ko'ra tayyorlangan ko'rinadi.

Asarning turkiy tilga tarjima qilingan vaqti noma'lum. Asarning til xususiyatlari, mavjud nusxalarning xat uslubiga ko'ra u taxminan VIII asrda turkiyga o'girilgan deyish mumkin.

“Oltun yorug’”. Turk-budda adabiyoti va falsafasining qimmatli asarlaridan yana biri “Oltun yorug’” sutrasidir.

“Oltun yorug’” buddizmning mahayana mazhabiga oid asar bo'lib, ilk o'rta asrlarda sanskrit, xitoy va qadimgi turkiy versiyalarda tarqalgan edi. Asarning sanskritcha oti “Suvarnaprabhasa”, turkiy versiyasining to'liq oti “Altun öñlüg yaruq yaltrıqlıg qopta kötrülmiş nom iligi” (“Oltin tusli tovlanuvchi hammadan ustun no'm tojdori”) dir. Matnda asar nom bitig, nom erdini, çin erdini, sutur, nom iligi sutur, sutur nom deb qayd etiladi. Bu atamalardan: nom bitig — “no'm kitob”, nom erdini — “no'm javohir”, çin erdini — “chin javohir”, sutur — “sutra” degan ma'noni anglatadi.

Asar boshda anatkak (sanskrit) tilidan tabg'ach (xitoy) tiliga tarjima qilingan. So'ngra beshbaliqlik Shingqu Sheli tudung uni tabg'achchadan qadimgi turkiy til(turk uyg'ur tili)ga tarjima qilgan. Bu xususda oltinchi bo'lim to'rtinchi tegzinch yakunida: Bodisatv Gitsu Samtso atlig' açarı ānātkāk tilintin tawg'aç tilinčä ewrilmiş ... bişbaliqlıg Sīnqu Seli tuduñ tawg'aç tilintin türk uyğur tilinčä ikiläyü ewirmiş (budisatva Gitsu Samtso' ismli ustoz anatkak tilidan tavg'ach tiliga o'giran ... beshbaliqlik Singqu Seli tudung tavg'ach tilidan turk uyg'ur tiliga o'giran) jumlasini o'qiyimiz.

Säkiz uluğ orunlartaqı çaytilarnıñ ögdisi deb nomlangan bo'lim yakunida shunday qayd etiladi: Säkiz uluğ orunlartaqı çaytilarnıñ ögdisin men Amogaşiri açarı ānātkāk tilintin türk uyğur tilinčä täñri burxan toğmış ud yilın törtünç ay tört yigirmikä ağdarıp öz iligin qoduru tegintim (Sakkiz qutlug' manzildagi ibodatxonalarning madhiyasini men Amogashiri ustoz anatkak tilidan turk uyg'ur tiliga tangri burxon (ya'ni Budda) tug'ilgan sigir yilining to'rtinchi oy o'n to'rtinchi kunida o'girib o'z qo'lim bilan tamomlab tugattim). Ushbu qayddan anglashiladiki, mazkur bo'limni Amogashiri degan kishi anatkak tilidan turk uyg'ur tiliga tarjima qilgan va uning tarjima varianti asar tarkibiga kiritilgan.

Asarning boshqalariga qaraganda to'liq qo'lyozmasini S. Y. Malov 1910-yili Sharqiy Turkistonga uyushtirilgan ilmiy ekspeditsiya chog'ida Gansu o'lkasidan topgan (mazkur qo'lyozma fanda vingshigu nusxasi deb yuritilmoqda). Keyinchalik bu yurtidan asarning boshqa uzindilari ham topildi.

Vingshigu nusxasi hozir Rossiya FA Sharqshunoslik institutining Sankt-Peterburg bo'limida saqlanmoqda. Qo'lyozma 1687-yili Dunxuanda ko'chirilgan.

"Oltun yorug'" o'n ikki bo'lim(bölgü)dan tuzilgan. Qism(tegzinč)lar boshida ularning sarlavhasi va tartib ko'rsatkichi qayd etiladi.

Qo'lyozma qadimgi hind potxi kitob usulida.

"Syuan-szan kechmishi". Budda asarlaridan yana biri "Syuan-szan kechmishi" deb ataladi.

"Syuan-szan kechmishi"ning xitoycha va qadimgi turkiy versiyalari ma'lum. Turkiy versiyasi bundan ming yil muqaddam Quchu uyg'ur davlatida xitoy tilidan "Tsi-in-chun no'm bitig" nomi bilan tarjima qilingan. Asarning bittagina qo'lyozmasi qolgan, u uyg'ur xatidadir. Qo'lyozma hozir bo'laklarga bo'lingan holda Parij, Pekin, Sankt-Peterburgda saqlanmoqda. Aftidan, qo'lyozma kitob avval bir yerdan topilgan, keyinchalik har xil yo'llar bilan turli fondlarga borib tushgan.

"Syuan-szan kechmishi" tan sulolasi davrida o'tgan no'mchi sayyoh Syuan-szanning Budda yashagan o'lkalarga muqaddas safari xususidagi memuar bo'lib, o'zida o'nlab afsona va rivoyatlarni, budda falsafasi, qadimgi Sharq xalqlarining ijtimoiy-siyosiy, madaniy turmushiga, ular yashagan mamlakatlar geografiyasi, tarixiga oid ma'lumotlarni jamlagan. Asarning ikkala versiyasi ilk o'rta asrlarda budda olamida keng tarqalgan edi.

O'z zamonasining mashhur buddashunosi, no'mchi achari (ulug' ustoz) nomini olgan Syuan-szan (turkiy matnda Xuinsu) budda yo'riqlari, qonun-qoidalari bitilgan no'm bitig'larni olib kelish istagida g'arbga — buddizm yurti Hindistonga safar qilgan sayyohlardan edi. U o'n yetti yil davomida (629-645-yillar) bir yuz yigirmadan ortiq mamlakat va o'lkalarda bo'ldi. Budda tug'ilgan tuproqqa borib, u yerdan olti yuz no'm bitig keltirdi. So'ngra tevaragiga budda sutra va shastarlarining bilimdonlarini yig'ib, asarlarni anatkak tilidan tavg'achchaga tarjima qildilar.

Syuan-szan budda no'mlarining mag'zini tushunish va ularni sharhlashda zamon olimlaridan o'zib ketgan edi. Shuning uchun budda

ta'limotining bilimdoni, ulug' ustoz — samtso' achari otini olgan. U qutlug' safari chog'ida ko'rgan-kechirganlarini hikoya qiluvchi "G'arb mamlakatlari xotiralari" ("Kirügi ellär ödigi") otli asar yozgan. Keyinchalik uning shogirdi Xuey-li (turkiy matnda Xuilip) ana shu esdaliklar asosida "Syuan-szan kechmishi" asarini yozdi. Biroq Xuey-li bu asarni tugata olmadi. Uning o'limidan keyin ushbu asarni Syuan-szanning boshqa bir shogirdi Yan-szun (matnda Xinsun) yozib tugatdi. Asarni X asrda yashab o'tgan olim va tarjimon beshbaliqlik Shingqu Sheli tutung qadimgi turkiy tilga o'giran.

Matnda asarning to'liq oti "Bodisatv tayto Samtso açariniñ yoriğın uqıtmaq atlığ Tsi-in-çün tigmä kävi nom bitig" deb yozilgan. Bu yerda kävi — "epik" degan ma'noni anglatadi. Shunda u "Tan sulolasi davrida o'tgan bo'disatv Samtso' achari (ya'ni Syuan-szan)ning hayoti haqidagi Tsi-in-chun otli epik no'm bitig" degan tushunchani beradi. Yana asar nom bitig deb qayd etilgan. Nom so'zi, odatda, qonun kitoblarini bildirgan. Bundan anglashiladiki, ushbu asar ham buddiylilikning qonun kitoblaridan edi.

Qo'lyozma potxi kitob shaklida. U butunicha saqlanmagan. Varaqlarining ko'pi yo'qolgan, ayrimlari titilib, bo'laklarigina qolgan. Qo'lyozma ko'p varaqlanganidanmi, girdi uringan, ba'zi satrlarining yozuvini ham ilg'ab bo'lmaydi. Kitob to'liq bo'lmasa-da, saqlanib qolgan bo'laklari asosida asarning tuzilishi, mazmunini tiklashning bir qadar imkoni bor.

Qadimgi turk she'rlari. Eng eski turkiy yozma yodgorliklar orasida qadimgi turk-moniylar hamda budda muhitida yaratilgan she'rlar muhim o'rin tutadi.

Moniylar davri turk adabiyotida ba'shk, küg, taq'sut, küg taq'sut kabi she'r turlari amal qilgan, budda adabiyotida esa qadimgi küg~kög, taq'sut~tağ'sut, qo'suq~qo'suğ, yir~ir bilan bir qatorda šlok (<skr. śloka), padak (<skr. padaka), kārānt (<skr. grantha) singari yangi turlar yuzaga keldi. Moniy she'riyatida Tong tangriga atalgan alqovlar, Moniyga bag'ishlovlar, o'lim va jahannamni tavsif etuvchi, hatto muhabbat mavzuidagi she'rlar bor. Turk-budda adabiyotida Budda, Maytri, bo'disatvlarga madhiyalar, hikmatlar bitilgan, ezgulik, to'g'rilikning fazilati, xotima duolari she'rga solingan. She'rlarning ko'pi turk ijodkorlari tomonidan yaratilgan, ayrimlari boshqa tillardan qadimgi turkiy tilga tarjima qilingan.

Turk-moniylar muhitida yashab ijod etganlardan Aprincho'r tigin,

budda adabiy muhitida ijod etgan shoirlardan Singqu Seli (~Shingqu Sheli) tudung, Ki-Ki, Piratya Shiri, Asig' tutung, Chisuya tutung, Qalim Keyshi kabilarning oti ma'lum.

Qadimgi turk-moniy hamda budda adabiy muhitida yaratilgan she'riy asarlar hozirgi kezda Berlin fondidagi Turfon xarobalaridan topib keltirilgan matnlar orasida saqlanmoqda. Mazkur she'rlarni A. f. Lekok, V. Bang, R. R. Arat transkripsiyasi, tarjimasi va izohlari bilan nashr ettirganlar.

Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig" dostoni. Balasag'unlik Yusuf Xos Hojib o'zining "Qutadg'u bilig" dostonini 1069-1070-yillar Koshg'arda yozib tugallagan.

Eski turkiy tilda qut — "qut, baxt", -ad — fe'l yasovchi, -ğu — sifatdosh qo'shimchasi, qutadğu — "qutlantiruvchi, qut beruvchi" degan mazmunda. Bilig — "bilim" degani, biroq muallif uni "kitob, bilimlar kitobi" ma'nosida qo'llagan. Qutadğu bilig — "Qut beruvchi bilim; qut beruvchi bilimlar kitobi" degan ma'noni anglatadi.

Asar 13 ming misradan ziyodroq bo'lib, masnaviyda bitilgan. "Qutadg'u bilig"ning uch yirik qo'lyozmasi ma'lum. Ularning biri uyg'ur, ikkisi arab yozuvida. Uyg'ur yozuvlisi fanda hirot (yoki vena) nusxasi, arab yozuvli qo'lyozmalardan biri namangan (yoki farg'ona), ikkinchisi qohira nusxasi deb yuritiladi.

Asarning uyg'ur yozuvli qo'lyozmasi hijriy 843, qo'y yili, muharram oyining to'rtinchi kuni (=1439-yilning 16 iyunida) Hirotida ko'chirib tugallangan. Bu xususda kitobning oxirida shunday yozilgan: Tügändi Qutadğu (bilig) kitabı tarix sekiz qırq üç yılda qoy yıl muharram aynıñ tórti Haruda. Yoki boshqa bir yerda: Tarix sekiz yüz qırq üctä qoy yıl axırı muharram aynıñ tórt yañısı Haru şahrında bitildi.

Ushbu qo'lyozmani Hasan Qora Sayil Shams baxshi ko'chirgan. Qo'lyozma kitob hozir Vena Milliy kutubxonasida (A.F.13) saqlanmoqda.

Arab yozuvli qo'lyozmalardan biri Namangandan topilgan. Hozir Toshkentda O'zbekiston FA Sharqshunoslik institutida saqlanmoqda (1809 raqamli qo'lyozma). "Qutadg'u bilig"ning ushbu qo'lyozmasi boshqa nusxalarga qaraganda to'liq. Lekin asarning ayrim bo'limlari yo'q. Xususan, kitobning xotimasi tushib qolgan. Shuning uchun uning ko'chirilgan davri va kotibi ma'lum emas. Lekin xat uslubiga qarab, qo'lyozma, taxminan, XIII asrda ko'chirilgan deyish mumkin.

Arab yozuvli boshqa bir qo'lyozmasi Qohiradan topilgan. Hozir ham o'sha yerda saqlanmoqda. Qo'lyozma 392 betdan iborat bo'lib,

ora-chora uning varaqlari, hatto ayrim boblari ham tushib qolgan. Buning ham oxiri yo'q. Xat turidan, chamasi, XIV asrda ko'chirilgan ko'rinadi.

Adib Ahmad Yugnakiyning "Hibatu-l-haqoyiq" dostoni. Adib Ahmad Yugnakiyning "Hibatu-l-haqoyiq" dostoni o'tmishda uch xil atalgan. Asarning kunimizga qadar yetib kelgan A nusxasida uning oti «Atabatu-l-haqayiq» ("Haqiqatlar eshigi, ostonasi"), B va C nusxalarida "Hibatu-l-haqayiq" ("Haqiqatlar tortig'i"), D nusxasida esa "Ġayibatu-l-haqayiq" ("Yashirin, g'oyibiy haqiqatlar") deb atalgan.

Dostonning uchta yirik qo'lyozmasi ma'lum (A, B, C nusxalar).

Asarning A nusxasini 1444-yili Samarqandda Zaynul Obidin baxshi ko'chirgan. Asar uyg'ur yozuvida bo'lib, oradagi arabcha oyat, hadis, bayt va sarlavhalar arab xatida. Qo'lyozma hozir Istanbuldagi Ayosofiya kutubxonasida (4012 raqami ostida) saqlanmoqda.

«Hibatu-l-haqoyiq»ning B nusxasi Istanbuldagi Ayosofiya kutubxonasida saqlanayotgan 4757 raqamli majmua tarkibidadir. Ushbu majmuani 1480-yili Istanbulda Shayxzoda Abdulrazzoq baxshi ko'chirgan. Bu haqda qo'lyozmaning 159-sahifasidagi ta'rixda shunday qayd etiladi: Tarix sekiz yuz saksän dördä to'nguz yili zulqada ayin' on yetisidä šamba küni tamam boldi. Qutluğ bolsun, davlat kelsün, mehnat ketsün tep Shayxzada Abdulrazzaq baxši Qustantaniyada bitidi.

Ushbu qo'lyozmada matn uyg'ur xatida yozilib, qatorma-qator arab yozuvi bilan izohlab chiqilgan.

Asarning C nusxasi Istanbul To'pqopi saroy kutubxonasida saqlanayotgan bir majmua tarkibidadir. Majmuaning kotibi va ko'chirilgan sanasi ma'lum emas. "Hibatu-l-haqoyiq"ning ushbu nusxasi arab xatida bitilgan.

Ayrim asarlar orasida "Hibatu-l-haqoyiq"dan olingan uzindilar ham yetib kelgan (D, E, F, G nusxalar).

Bo'lim yuzasidan savol va topshiriqlar

1. Turkiy-run yozuvi ilk bor topilgan paytda bu yozuvni turli tomondan o'rganishga hissa qo'shgan olimlarning xizmatlarini ayting.
2. Turkiy-run alifbosining paydo bo'lishi to'g'risida qisqacha so'zlab bering.
3. Uyg'ur yozuvining nomlanishi tarixini qisqacha aytib bering.
4. Uyg'ur yozuvining imlo printsiplarini aytib bering.
5. Uyg'ur yozuvidagi yodgorliklarga qisqacha tavsif bering.

UCHINCHI BO‘LIM

QADIMGI TURKIY TILNING FONETIK XUSUSIYATLARI

Tayanch tushunchalar: fonema; unli tovushlar, orqa qator unlilari, old qator unlilari, lablanmagan va lablangan unlilar, turkiy singarmonizm; undosh tovushlar, tovush o‘zgarishlari.

Unlilar tizimi

Qadimgi turkiy til tovush qurilishining muhim belgilaridan biri unda unlilar hosil bo‘lish o‘rniga ko‘ra old va orqa qator unlilariga bo‘linadi. Old qator unlilari “ingichka”, orqa qator unlilari esa “yo‘g‘on” talaffuz qilinadi. Masalan, asğ, adağ, bar-, qağan, yarlıqa-, qara- so‘zlaridagi [a] unlisi orqa qator, “yo‘g‘on” tovush sifatida talaffuz etiladi; ädgü, tärri, birlä, bilgä so‘zlaridagi [ä] fonemasi esa old qator, “ingichka” tovush sifatida talaffuz qilinadi. Buni boshqa unlilar talaffuzida ham yaqqol kuzatish mumkin. Tovushlarning hosil bo‘lish jarayonidagi ayni hodisa fonologik xarakterga, ya‘ni ma‘no farqlash xususiyatiga ega: at (ot, hayvon) — ät (et, go‘sh); tıl (til, nutq) — til (nutq a‘zosi); ot (olov) — öt (o‘t qopchasi), bol- (bo‘lmoq) — böl- (bo‘lmak), tor (tuzoq) — tör (to‘r, yuqori o‘rin); uç- (uchmoq, o‘lmoq) — üç (3, son). 4

Muhimi, so‘zning fonetik-fonologik tabiati ana shu unlilarga moslashadi. So‘zning birinchi bo‘g‘inida old qator unlilar kelsa, keyingi bo‘g‘inlarda ham old qator unlilar qatnashadi. Yoki, teskarisi, birinchi bo‘g‘inda orqa qator unlisi qatnashsa, keyingi bo‘g‘inlar unlisi ham orqa qator unlilari bo‘ladi. Shundan kelib chiqib, so‘zlar “yog‘on” yoki “ingichka” talaffuz etiluvchilarga bo‘linadi.

Yodgorliklarning yozuv va fonetik xususiyatlari qadimgi turkiy tilda sakkizta unli fonema amal qilganidan dalolat beradi. Bular: [a], [ä], [i], [i], [o], [ö], [u], [ü]. Bulardan:

- [a] — orqa qator, “yog‘on”, keng, lablanmagan unli;
- [ä] — old qator, “ingichka”, keng, lablanmagan unli;
- [i] — orqa qator, “yog‘on”, tor, lablanmagan unli;
- [i] — old qator, “ingichka”, tor, lablanmagan unli;
- [o] — orqa qator, “yog‘on”, keng, lablangan unli;
- [ö] — old qator, “ingichka”, keng, lablangan unli;
- [u] — orqa qator, “yog‘on”, tor, lablangan unli;
- [ü] — old qator, “ingichka”, tor, lablangan unli.

Qadimgi turkiy tilning unlilar tizimi tovushlar qatori, tor-kengligi, lablanish-lablanmasligiga ko'ra o'zaro qarama-qarshi juftliklarni yuzaga keltirgan: orqa qator "yog'on" [a], [i], [o], [u] unlilari old qator "ingichka" [ä], [i], [ö], [ü] unlilariga; keng [a], [ä], [o], [ö] unlilari tor [i], [i], [u], [ü] unlilariga; lablanmagan [a], [ä], [i], [i] unlilari lablangan [o], [ö], [u], [ü] unlilariga qarama-qarshi turadi.

[a] unlisi [ä] unlisiga qarama-qarshi turadi. [a] unlisi "yog'on" talaffuz qilinuvchi so'zlarda keladi: at — ot, aq— oq-, aš — osh, ovqat, azuq — oziq, adaq — oyoq, adğ'ir — ayg'ir, qatun — xotun, malika, sariğ — sariq, yay — yoz, sayu — sari, qara — qora, ara — ora.

[ä] unlisi esa "ingichka" talaffuz qilinuvchi so'zlarda keladi: tilä— tila-, emgäk — zahmat, ertäki — burungi, eski.

[i] unlisi [i] unlisiga qarama-qarshi turadi. [i] unlisi "yog'on" talaffuz qilinuvchi so'zlarda keladi: it — it, iğaç — daraxt, bič— kes-, bich-, yış — o'rmonli tog', yilqı — yilqi, siğta — yig'la-, qışla— qishla-, qizıl — qizil.

[i] unlisi esa "ingichka" talaffuz qilinuvchi so'zlarda keladi: iç — ich-, ilgärü — oldinga, bil— bil, tik— tik-, kir— kir-, tirig — tirik.

[o] unlisi [ö] unlisiga qarama-qarshi turadi. [o] unlisi "yog'on" talaffuz qilinuvchi so'zlarda keladi: ot — o't, olov, ton — kiyim, qoń — qo'y, yol — yo'l, bodun — xalq.

[ö] unlisi esa "ingichka" talaffuz qilinuvchi so'zlarda keladi: öz — o'z (olmosh), ög — ona, kök — osmon, törü — siyosat, bök— to'ymoq, köl — ko'l, böri — bo'ri.

[u] unlisi [ü] unlisiga qarama-qarshi turadi. [u] unlisi "yog'on" talaffuz qilinuvchi so'zlarda keladi: uç — uchmoq, o'lmoq, uçuz — arzon, qarzsiz, uya — in, uya; avlod, uluğ — ulug', buluğ — tomon, qul — qul.

[ü] unlisi esa "ingichka" talaffuz qilinuvchi so'zlarda keladi: küñ — joriya, tükäti — tugal, küč — kuch, küz — kuz, yüz — yuz, tüš— inmak, kü — ovoza, dovrug'.

Qadimgi turkiy bitiglar tilida so'zning boshi yoki birinchi bo'g'inida kelgan [ä] hozirgi o'zbek tilida yopiq [e] ga aylanadi. Masalan: äl>el>, käl>kel, yär>yer kabi. Lekin [e] tovushining qachondan paydo bo'lganligi xususida tugal bir xulosani aytish mushkul. Gap shundaki, eng eski davrlarga oid ko'k turk, uyg'ur yozuvidagi bitiglarning imlo xususiyatlari bu tovushning o'sha kezlardayoq shakllanganidan dalolat berib turadi. Qadimgi turkiy tilda yopiq [e] unlisi mustaqil fonema emas, balki [ä] ning fonetik varianti sifatida amal qilgan: [ä]~[e].

Hozirgi o'zbek tilidagi keng [ö] tovushining o'rnida qadimgi turkiy tilda orqa qator, "yog'on" [a] talaffuz qilingan: ağriq, bala, bar, tağ kabi.

Muhimi, qadimgi turkiy imloda ana shu unlilar tizimini matnda berish prinsiplari puxta ishlab chiqilgan edi. Bu borada ko'k turk, uyg'ur yozuvlarining ancha qulayligi bor. Turklar qadimgi yozuvlarni qo'llash jarayonida katta tajriba orttirgan edilar. Imlo an'analari keyinchalik ham davom etdi.

Arab alifbosi asosidagi turkiy yozuvda unlilarni ifodalash uchun alifbodagi uchta harf — «alif», «vav», «ya» hamda harakatlar, turli ishoratlardan foydalanilgan.

Turkiy tildagi unlilar imlosi xususida «Attuhfatu-z-zakiyatu fillug'atit turkiyya» asarining muallifi shunday yozadi: «Bilgilki, turk tilida shakl yo'q. Shakl yo'qligi uchun bir qancha aniqsizlik va xatolar paydo bo'lar edi. Shuning uchun ana shu aniqsizlikdan qutilish uchun ot, fe'l va hurufni yozishda maxsus shakl qo'llash usulini qabul qildilar. Ya'ni «fatha» o'rnida «alif», «kasra» o'rnida «ya», «zamma» o'rnida «vav» qo'llay boshladilar» (Attuhfa, 10). «Turk tilida shakl yo'q» deyilganda turkiy imloda unlilarni ifodalashga xizmat qiladigan harakatlar yo'qligi nazarda tutilmoqda. Ayni yo'l bilan imloda unlilarni to'liq ifodalash usuli joriy etilgan.

Unlilar cho'ziqligi

Turkiy tillarda unlilar cho'ziqligi ikki xil ko'rinishda amal qiladi: «birlamchi» hamda «ikkilamchi» cho'ziqlik. «Ikkilamchi» cho'ziqlik keyingi hodisa bo'lib, tovush o'zgarishi, ko'proq, so'zdagi undoshning tushishi natijasida yuzaga keladi. Masalan: bigiz>biiz, šahar>šaar, oğul>uul singari. «Ikkilamchi» cho'ziqlik shevalarda, og'zaki nutqda tez-tez kuzatiladi.

«Birlamchi» cho'ziqlik tovush o'zgarishi natijasida yuzaga kelgan emas, turkiy tillarda azaldan bor.

Turkshunoslikda ayrim turkiy tillarda amal qilayotgan «birlamchi» cho'ziq unlilar masalasi tugal yechimini topganicha yo'q. Muhimi shundaki, hozirgi turkman adabiy tilida, shuningdek, o'zbek xorazm shevalarining o'g'uz guruhlarida «birlamchi» etimologik cho'ziq unlilar hozir ham amal qilmoqda. Biroq, mazkur unlilarning yuzaga kelish tarixi, yozma yodgorliklar tilida tutgan o'rni xususida aniq-taniq xulosaga kelish mushkul.

Yozma yodgorliklar tilida «birlamchi» cho'ziqlik ora-chora uchrab turadi. Buni matnlarda cho'ziq unlilarning maxsus ifoda etilganligida ham ko'rish mumkin. Chunonchi, uyg'ur xatida cho'ziqlikni ifodalash uchun ba'zan harflarni qo'shaloq yozish hollari kuzatiladi. Masalan:

yiil — yel, shamol, küü — dovruq, ovoza, süü — lashkar, cherig, süülä — qo'shin tort-, yüüz — 100, yuul — buloq, chashma, oot — o't, olov, yooğ — yuqori, cho'qqi, uul — asos, yool — yo'l.

Arab yozuvli turkiy matnlarda [a] ning cho'ziqligini ifodalash uchun qo'shaloq "alif" harfidan foydalanilgan. Masalan, "Devonu lug'atit-turk" da: a:ç — och, suq, a:š — osh, ovqat, a:l — hiyla, a:w — ov.

Matnlarda lab unlilarining cho'ziqligini ifodalashda qo'shaloq "vav" dan foydalanilgan: ööl — ho'l.

Ma'lumki, arab yozuvli turkiy matnlarda unlilar "alif", "vav", "ya" harflari yoki harakatlar bilan ifoda etilgan. Unlilarning "alif", "vav", "ya" harflari bilan yozilishini ba'zi olimlar cho'ziqlikning ifodasi deb biladilar. Bu fikrga qo'shilish qiyin. Mazkur imlo xususiyati faqat cho'ziqlik bilan bog'liq emas. Bunga turkiy yozuv an'anasining davomi sifatida yondashilgani ma'qul. Sababi shundaki, uyg'ur xatida unlilar, cho'ziq-qisqaligidan qat'i nazar, yozuvda mantazam tarzda ifoda etilavergan. Turkilar arab xatini o'zlashtirganlarida imlodagi ana shu prinsipni saqlab qoldilar. Shunga binoan, arab xati asosidagi turkiy yozuvda unlilar uchun "alif", "vav", "ya" harflaridan foydalaniladigan bo'ldi.

Ta'kidlash kerakki, yozma yodgorliklar tilida "birlamchi" cho'ziq unlilar fonema darajasida amal qilgani dargumon. Harqalay, ular oddiy unlilarning fonetik varianti sifatida qo'llangan ko'rinadi.

Undoshlar tizimi

Urxun va yenisey bitiglarining yozuv, fonetik-fonologik xususiyatlari bitiglar tilida quyidagi undosh fonemalar amal qilganidan dalolat beradi: [b], [p], [d], [t], [q], [k], [ğ], [g], [z], [s], [č], [š], [y], [l], [m], [n], [ń], [ŋ], [r].

Qadimgi turk davridayoq sharqiy turk lahjalarida (qadimgi uyg'ur va moniy yozuvli yodgorliklar tilida) [w] va [x] fonemalari amal qila boshlagan.

[v] fonemasini Mahmud Koshg'ariy ikki tovush sifatida talqin qilgan edi: [w] hamda [v]. U [w] ni "[b] bilan [f] maxrajlar orasidagi" tovush deb ta'riflaydi (MK, I, 68). XI–XIII asrlarning arab yozuvli matnlarida ularning ikkovi mustaqil harflar bilan ifoda etilgan. Chunonchi, [w] tovushi «Devonu lug'atit-turk» da keltirilgan turkiy misollarda, «Qutadg'u bilig» ning arab yozuvli qo'lyozmalarida (fe) harfi bilan berilgan.

Tub turkiy so'zlarda [w] tovushi [v] ga qaraganda ustunlik qiladi. Masalan, QB da: küwänč, aw, suw, ew.

Mahmud Koshg'ariyning yozishicha, [v] bilan [w] dialektal xususiyatni farqlagan: [v] bilan so'zlash o'g'uz va ularga yaqin turuvchilarga, [w] bilan so'zlash esa boshqa turklarga xos bo'lgan. E'tiborni tortadigan yeri, devonda bir so'zning ikki xil varianti aralash qo'llanilgan: tawar (MK, I, 137) // tavar (MK, I, 237). Bir so'zning ikki xil talaffuz etilishi mumkinligini muallifning o'zi ham ta'kidlaydi: uvut // uwut (uyat), yalavač // yalawač (payg'ambar), yava // yawa (tursus mevasi) (MK, I, 111).

Ko'k turk alifbosida [w~v] fonemasi uchun maxsus harf yo'q. Muhimi shundaki, ko'k turk bitiglari bilan deyarli oldinma-ketin yaratilgan uyg'ur yozuvli qadimgi turfon matnlarida bu tovush uchun alohida belgi bor. Arab yozuvli matnlarda [w~v] bilan kelgan so'zlar ko'k turk bitiglarida , <b'> harflari bilan yozilgan. Bu hodisa ko'k turk alifbosidagi , <b'> harflari, o'rni bilan, [w] tovushini ham ifoda etgan degan xulosaga olib keladi. Misollarga e'tibor bering: tabğaç (tawğaç) — tabğ'ach, tabisğan (tawisğan) — tovushqon, sab (saw) — so'z, xabar, sub (suw) — suv.

Ko'k turk xatida <x> harfi yo'q. O'rnida faqat <q> keladi: qatun, qağan, qan. Bu so'zlardagi [q] arab yozuvli matnlarda [x] ga o'zgaradi: xatun, xaqan, xan. Biroq, bu hodisani tamoman tovush o'zgarishiga yo'ymaslik kerak. Sababi, "Qutadg'u bilig" asarining tilida qadimgi [q] li varianti ustivor. Masalan: qalī (agar), qalīq (osmon), yaqšī va b. Keyinchalik bu so'zlardagi [q] tovushi [x] ga o'zgargan: xalī, xalīq, yaxšī kabi.

XI–XIII asrlarning yozma yodgorliklarida turkiy so'zlarda so'z ichi va oxirida tishora [δ] undoshi ham uchraydi (buning uchun arab alifbosida alohida harf ham bor. Masalan, "Qutadg'u bilig"ning namangan nusxasida: eδgü — ezgu, boδun — xalq, qaδğu — qayg'u, qoδ— qo'y-(fe'l) va b.

Muhimi shundaki, ko'k turk va qadimgi uyg'ur alifbolarida tishora [ä] tovushi uchun alohida belgi yo'q. Arab yozuvli matnlardagi [ä] li so'zlar ko'k turk bitiglarida <d>, <d'> harflari bilan yozilgan. Ushbu so'zlardagi <d>, <d'> harflari [d] bilan bir qatorda tishora [δ] tovushini ham ifodalagan chiqar: edgü (eδgü), adıġ (aδıġ), qudı (quδı), qadğu (qaδğu).

Tishora [δ] undoshi jarangsiz [d] ga variant sifatida qo'llanilgan [d~δ].

Urxun bitiglarida hozirgidan farqli holda [ń] tovushi ham qo'llangan (yozuvda maxsus harf yoki ikki harf birikmasi — YN bilan ifoda etilgan).

Bu tovush quyidagi soʻzlarda keladi: Toʻnuquq, aʼnig, qoʻn, cʼigaʼn. Koʻk turk bitiglarida [n] bilan kelgan soʻzlar uygʻur yozuvli qadimgi turfon matnlarida yoki arab yozuvli yodgorliklarda [y] bilan keladi: ayig — yovuz, tuban, bemaʼni, qoy, cigay — “qashshoq, yoʻqsil”.

Qadimgi [n] ni Mahmud Koshgʻariy arab xatida <n> harfi bilan keltirgan. Uning yozishiga qaraganda, [y] li soʻzlarni [n] ga aylantirish dialektal xususiyatdir. Soʻz oʻrtasi va oxirida kelgan [y] ni argʻular [n] ga almashtirganlar: qoy — qon «qoʻy», cigay — cigʻan «kambagʻal», qayu — qanu «qaysi» (MK, I, 67). Bu misollarning bari koʻk turk bitiglaridagi [n] sonor [n] ga variant sifatida ([n~n]) qoʻllanganidan dalolat beradi.

[n] // [y] mosligi hozirgi oʻzbek tilida ham uchrab turadi: qanda~qayda. Yoki qadimgi [n] hozir qoʻllaydigan qanʼ, qanča kabi soʻzlarimizda ham saqlanib qolgan.

Uygʻur yozuvli qadimgi turfon bitiglarida oʻzlashgan soʻzlarda sirgʻaluvchi [ž] tovushi qoʻllanilgan: ažun.

Sirgʻaluvchi [ž] tovushi arab yozuvli turkiy matnlarda <z> harfining ustiga uch nuqta qoʻyib ifoda etilgan: ažun — dunyo.

Eski turkiy til davridan boshlab arab, fors tilidan oʻzlashgan soʻzlarda [f], [h] fonemalari ham qoʻllana boshladi.

Arab alifbosida bitilgan turkiy matnlarda arab va fors tillaridan oʻzlashgan soʻzlarga nisbatan yozuv prinsipi amal qilgan. Bunday soʻzlar arabcha matnlarda qanday yozilsa, turkiy matnlarda ham oʻshanday yozilavergan. Lekin ulardagi arab tiligagina xos boʻlgan va arab tilidan oʻzlashgan soʻzlarda qoʻllanilgan sa:, ha:, da:t, za:, ʼayn, ha tovushlari turkiy til talablariga boʻysungan holda talaffuz etilgan. Masalan: ʼadl — adl, ʼAli — Ali, sana: — sano, hamd, masal — maqol.

Qadimgi turk davriga oid budda, moniy matnlarida sanskrit, sugʻd va boshqa qadimgi eroniy, tabgʻach (xitoy) tillaridan oʻzlashgan soʻzlar ham qoʻllanilgan. Muhimi shundaki, ushbu oʻzlashmalar turkiy tilning fonetik-fonologik qoidalariga, talaffuz oʻlchamlariga boʻysundirilgan. Masalan, moniychilar tavbanomasi “Xuastuanift”da asarning har qaysi boʻlimi m(a)nastar xirza ~ m(a)nastar qirza degan jumla bilan yakunlanadi. U “Yozugʻimizni kechirgaysan!” degan maʼnoni beradi. Bu diniy formula oʻrtancha eroniy tillarida «mnastar hirz-a» shaklida boʻlgan. Oʻzlashmalarning turkiy tilga mos holda qoʻllanilganligini boshqa shuning singari misollarda ham kuzatishimiz mumkin. Yana “Xuastuanift”dan misollar keltiramiz: p(a)duaxtag (<sugʻd. pōwʼxtg) tangrining oti, Paduaxtag, vusanti (<sugʻd. βwsʼnty) roʻza, moniylikning

farzlaridan biri, xormuzta (<sug'd. xwrzmzt') — Xo'rmuzta tangri, xuastuan(i)vt (<sug'd. xw'stw'nft) — asarning nomi, barišti (<sug'd. bryšty) — farishta, burxan (<tavg'. fo, bvyr "budda") — burxon; tangrining elchisi, yalavoch, buši (<tavg'. buši, po-ši) hayr, sadaqa, ehson, čaydan (<er. jādū-dāna) — ibodatxona, č(a)xsap(a)t (anat. čiksapada) — din ko'rsatmalari; aqoid, dintar (<sug'd. δynδ'r)-moniviylar rohibi.

Tovush o'zgarishlari

So'z ichida unilarning tushishi. So'zning qo'shimcha olishi natijasida oradagi unli tushirilishi mumkin: o'g'lan — o'g'illar <o'g'ul so'zidan; si'g'ta-yig'la— <si'g't — yig'i; tegrä — tegra, atrof < tegir — o'girmoq; ilt~elt — olib bor— <ilit~elit-.

[b] // [m] hodisasi. Hozirgi o'zbek tilida [m] bilan keladigan so'zlar urxun bitiglarida [b] bilan kelgan. [b] bilan barobar, qadimgi turkiy tilning boshqa bir shevalarida [m] lashish ham amal qilgan. Ko'k turk bitiglaridagi [b] uyg'ur yozuvli budda, moniy yodgorliklarida [m] ga o'zgaradi: bājū // mājgū — mangu; buŋ // muŋ — mung; bñŋ~biŋ // miŋ — ming; bān // mān — men; bin- // min- min-.

[d~ä] > [y] // [g] hodisasi. Qadimgi turkiy tilga [d] lashish xos; [y] yoki [g] lashish nisbatan oz uchraydi. Hozirgi o'zbek tilida [y] yoki [g] bilan keladigan so'zlar qadimgi yodgorliklarda [d] bilan aytilgan. XI–XII asrlarda [d] bilan yonma-yon uning [δ] varianti ham qo'llanilgan. Qadimgi [d] li so'zlar "chig'atoy turkiysi" davridan boshlab [y] yoki [g] ga o'zgara boshladi: qadimgi turk.: qadīn~qađīn — hozirgi o'zb.: qayīn; qadimgi turk.: kedim~keđim — hozirgi o'zb.: kiyim; qadimgi turk.: qodī~qodī — hozirgi o'zb.: quyī; qadimgi turk.: adīg~adīg — hozirgi o'zb.: ayīq; qadimgi turk.: bedūg~beđūg — hozirgi o'zb.: bñyūq; qadimgi turk.: bod~bođ — hozirgi o'zb.: boy; qadimgi turk.: ud~uđ — hozirgi qirg'.. uy (sigir). Qiyoslang, eski o'zb.: uy yīli — sigir yili.

Hozirgi o'zbek tili [y] lashgan til sanaladi, shunga qaramay, qadimgi [d] li shakli ham saqlanib qolgan. Masalan, MK da: quduđ~quđuğ — hozirgi turk.: quyu, o'zb.: quduq (lekin quđī emas, quyī). Yana qiyoslang, hozirgi o'zb.: idiš yoki idiš-ayaq.

[ñ] > [y] hodisasi. Ushbu hodisaga ko'ra qadimgi turkiy yodgorliklarni ikki guruhga ajratish mumkin: ko'k turk yozuvidagi urxun bitiglarini tili [ñ] lashish hodisasi amal qilgan. Urxun bitiglarida [ñ] li so'zlar uyg'ur yozuvidagi moniy, budda matnlarida [y] ga o'zgaradi.

añğ~anyığ~anığ > ayığ — yovuz; čığań > čığay — qashshoq; qańu > qayu — qaysi; qıtań > qıtay — xitoy ; qoń~qoyn~qon > qoy — qo'y.

So'z boshidagi [0] // [y] hodisasi.

ığla- // yığla- yig'la-; ır // yır — yir, qo'shiq; ig // yig — kasallik; inčkä // yinčkä — ingichka; irin // yirin — yiring; ir // yir — shimol (qutb).

So'z boshida unlidan oldin [h] yoki [x] ning orttirilishi. Mahmud Koshg'ariyning yozishicha, so'z boshida unlidan oldin [h] tovushi orttirib so'zlash xo'tanlilar va kanjaklar tiliga xos edi: ular ana ni hana, ata ni hata deganlar (MK, I, 68). Bu hodisa hozirgi o'zbek tilida ham uchraydi: "ingichka" talaffuzli so'zlarda [h], "yog'on" talaffuz qilinuvchi so'zlarda esa [x] tovushi orttiriladi: qadimgi turk.: öküz — hozirgi o'zb.: höküz; qadimgi turk.: öl — hozirgi o'zb.: höl; qadimgi turk.: ürk — hozirgi o'zb.: hürk; qadimgi turk.: awuč — hozirgi o'zb.: xawuč.

Tovushlarning o'rin almashinuv (metateza) hodisasi. Qadimgi turk.: yağmur (yağ — "yog'moq" so'zidan) — eski o'zb.: yamğur — hozirgi o'zb.: yamg'ir. Yoki, qadimgi turk.: öğret (ög — "aql" so'zidan) — hozirgi turk.: öğret (talaffuzi: öyret) — o'zb.: örgät.

Hozirgi o'zbekchadagi quyidagi so'zlar ham tovushlarning o'rin almashinuv hodisasi tufayli hosil bo'lgan: ğam çek-. Bu o'rinda çek-fe'li keç- ning o'zgargan shaklidir. Yoki yana: paypoq (<pay-qop). Qiyoslang: qolqop.

Singarmonizm

Qadimgi turkiy yozma yodgorliklar tilida singarmonizm temir qonun sifatida amal qiladi. Qadimgi turkiy tilning fonetik qurilishi, morfofonologik tizimi ana shu qonunga bo'ysunadi.

Singarmonizm deb so'zdagi tovushlarning hamda qo'shimchalarning talaffuziga ko'ra o'zaro uyg'unlashuvi, moslashuviga aytiladi. Qadimgi turkiy tilda singarmonizmning quyidagi turlari kuzatiladi:

I. Unlilar uyg'unligi. Bu qonun ikki xil:

1) *Tanglay uyg'unligi*: so'zdagi tovushlarning bir-biriga va qo'shimchalarning o'zakka qatorda va "yo'g'on-ingichkalikda" moslashuvi. Mazkur qonunga ko'ra o'zak-negizga qo'shiladigan affiksalar ham fonetik variantlardan iborat bo'ladi. Masalan, ot yasovchi -ğ, -g affiksi: qapığ — eshik, bilig — bilim; jo'nalish kelishigi affiksi -qa, -kā: qağanqa — xoqonga | äbkä — uyga; yoki -ğaru, -gärü affiksi: oğuzğaru — o'g'uzga, ilgärü — oldinga (Sharqqa).

2) *Lab uyg'unligi*: birinchi bo'g'indagi unliga keyingi bo'g'indagi unlining yoki o'zakning oxirgi bo'g'inidagi unliga qo'shimchadagi unlining lablanish jihatdan moslashuvi: älimiz — davlatimiz, sümüz — lashkarimiz, atim — otim, bodunum — xalqim.

Bu qonunga ko'ra ham bir qator affikslarning lablangan unlili va lablanmagan unlili variantlari bo'lgan. Jumladan: qaratqich affikslari -nñj, -niñj; -ñj, -iñj larning -nuñj, -nüñj; -uñj, -üñj variantlari, sifat yasovchi -liğ, -lig ning -luğ, -lüg variantlari ham bor va b.

II. Undoshlardagi *jaranglilik va jarangsizlik uyg'unligi*. Mazkur qonunga muvofiq o'zak-negiz jarangsiz undosh bilan tugasa, qo'shimchaning birinchi tovushi ham shunga moslashadi, ya'ni jarangsiz undoshli bo'ladi: otqa — olovga, tiläkkä — tilakka. O'zak-negiz unli tovush, jarangli undosh yoki sonor bilan tugagan bo'lsa, unda affiksning jarangli undosh bilan boshlanuvchi varianti qo'shiladi: yulğuç — ombir, barduq — borgan.

Ko'k turk yodgorliklari tilida o'zak-negiz unli, jarangli undosh yoki sonor bilan tugagan hollarda ham qo'shimchaning faqat jarangsiz undoshli varianti qo'shiluvi mumkin. Jumladan, urxun bitiglarida jo'nalish kelishigining, asosan, -qa, -kä variantigina qo'llangan. O'zak-negizning oxirgi tovushi qanday bo'lishidan qat'i nazar, ayni shakli qo'llangan: tağqa — toqqa, Tämür qapığqa — Temir qopiqqa, yärkä — yerga, ögüzkä — daryoga va b. Bu xususiyat keyingi davrlarda ham qisman davom etdi. Jumladan, "Qutadg'u bilig"da, "Devonu lug'atit-turk"dagi turkiy matnlarda ham bu shakl ustun. Shuning bilan bir qatorda, uning -ğa, -gä varianti ham uchraydi. Ko'rinadiki, turkiy tillar tarixida jaranglilik va jarangsizlik uyg'unligi keyinchalik muqum bir hodisaga aylangan.

Jaranglilik va jarangsizlik uyg'unligi qonuniga muvofiq holda affikslar ikki xil variantda amal qilgan: biri — jarangli undosh bilan boshlanuvchi va ikkinchisi — jarangsiz undoshlar bilan boshlanuvchi variantlar. Masalan, sifatdosh qo'shimchalari: -duq, -dük / -tuq, -tük; -daçi, -däçi / -taçi, -täçi, ravishdosh qo'shimchasi -ğali, -gali / -qali, -käli va b.

Bo'lim yuzasidan savol va topshiriqlar

1. Qadimgi turkiy tilda nechta unli fonema bor? Har bir unliga tavsif bering.
2. Qadimgi turkiy tildagi cho'ziq unli va undoshlarga tavsif bering.
6. Qadimgi turkiy tildagi tovush o'zgarishlari (b//t, b //m va b. tovushlar) ning asosiy xususiyatlarini izohlab bering.

TO'RTINCHI BO'LIM

QADIMGI TURKIY TIL LEKSIKASI

Tayanch tushunchalar: leksik qatlam, dialekt, shumer tili, qabilalar tillari, o'zlashgan qatlam, xitoycha, so'g'dcha so'zlar, ko'p ma'nolilik, semantik birlik, metafora, omonimlar, evfemizm, sinonimlar, antonimlar.

Qadimgi turkiy til leksikasi mazkur tilning qaysi dialektlar asosida shakllanganini ko'rsatishi bilan diqqatga sazovor. Shuningdek, ma'lum bir davrga oid nutq xususiyatlari, xalqning ijtimoiy-siyosiy, madaniy hayoti, dunyoqarashi, xullas, insoniyatning moddiy, ma'naviy va maishiy hayoti bilan bog'liq hamma jihatlar leksikada aks etadi.

Ma'lum asarning leksik qatlami o'sha davr adabiy til xususiyatlarini, boshqa xalqlar bilan madaniy, siyosiy aloqalarni ko'rsatish uchun ham asosiy omillardan biri sanaladi. Shuningdek, ijtimoiy-siyosiy munosabatlar tarixi ham ilk bor leksikada aks etadi. Masalan, ayrim olimlar (jumladan, O'ljas Sulaymonov) qadimgi turkiy til bilan dunyodagi eng qadimgi til bo'lgan shumer tili o'rtasidagi qarindoshlik aloqalarini asoslamog'chi bo'lganlarida ham har ikkala tildagi umumiy leksik qatlamga va leksik ma'noga tayanadilar: shumer. *ne* — qadimgi turk. “*nä*”; shumer. *me* — qadimgi turk. “*män, ban*”; shumer. *ze* -qadimgi turk. “*sän*” va h. Yoki turkiy tillarning ilk bosqichi bo'lgan Oltoy davrida turkiy, mo'g'ul, tungus, manchjur, yapon, koreys tillarining yagona til bo'lganini dalillashda ham turkolog olimlar mazkur tillardagi o'zakdosh so'zlarni asos qilib oladilar.

Qadimgi turkiy tilning leksik qatlami ham o'ziga xos. Bu tilning leksikasidagi o'ziga xoslik shundan iboratki, qadimgi turkiy qabilalarning tillaridagi leksik qatlam, tilning boshqa sathlariga qaraganda, qadimgi turkiy adabiy tilning shakllanishida katta vazifa bajargan.

Qadimgi turkiy til leksikasi asosan turkiy so'zlardan iborat. O'zlashgan qatlam oz miqdorni tashkil etadi. Bu qatlam, asosan, atoqli otlardan, ma'lum bir diniy tushunchalarni ifodalovchi so'z va terminlardan iborat. Urxun-yenisey yodgorliklarida o'zlashgan qatlam xitoycha, so'g'dcha so'zlardan iborat bo'lib, taxminan bir-ikki foizni tashkil qilsa, eski uyg'ur-turk yozma yodgorliklarida nisbatan ko'p. Jumladan, birgina “Oltun yorug'” dagi so'zlarning o'n besh foizini sanskritcha, xitoycha, tibetcha, so'g'dcha so'zlar tashkil qiladi. O'zlashgan qatlamning ko'pligiga sabab shuki, ijtimoiy, madaniy, diniy tushunchalar qadimgi turkiylar madaniy muhitiga ko'plab kirib

keldi va shu munosabat bilan o'zlashgan qatlam miqdori kengaydi.

Mazkur o'zlagan qatlam so'zlari bir ma'noni ifodalaydi. Bir ma'nolilik tilda, xususan qadimgi turkiy tilda ham keng tarqalgan bo'lib, yuqoridagi o'zlashgan so'zlar termin xususiyatiga ega bo'lgani uchun ham bir ma'no ifodalaydi. Ammo umumtil leksikasidan kirgan so'zlarning ko'p ma'no ifodalashi keng tarqalgan.

Ko'p ma'nolilik

Ko'p ma'nolilik qadimgi turkiy tilga ham xos xususiyatlardan biridir. Masalan, köngül so'zining qadimgi turkiy tilda quyidagi ma'nolari bor: 1. Yurak, qalb: söz köngülkä singdi (DLT, III, 391) — so'z yurakka o'rnameydi; El kunlärning köngüllärinä köp tälüm boldi qayghu (O'g'uznoma) — El- yurtlarning yuraklari ko'p qayg'ularga to'lib-toshdi. 2. Istak, xohish: öz köngülinçä barsun (yurid. hujjat.) — o'z xohishi bo'yicha ish tutsin. 3. His-tuyg'u: Täbränçsiz jajilmaqsız ulugh jarliqançuçi köngül turghurup bu maning sävär amraq ätüsüzimän titär män, idalajur män (Oy, 616) — Men ikkilanmasdan g'oyat mehribonlik his-tuyg'ularini qo'zg'atib, o'zimning bu sevimli tanamdan voz kechyapman. 4. Fikr: Köngüllärin turghurmaq, ornatmaq ärsär qalti bu üç türlüg bilgä biliglär içintä köngülüg jaratmaq ornatmaq ärür (Oy, 289) — Fikrlarini qaror toptirish esa quyidagicha: bu uch turli haqiqiy bilimdan fikrni qaror toptirib mukammal qilmoqdir.

Köngül so'zi bu ma'nolaridan tashqari, qo'shma fe'l shaklida ham bir qator ma'nolar hosil qiladi. Bu ma'nolar qo'shma fe'lning yetakchi fe'l qismi natijasida paydo bo'lgan: 1. Köngül açi- — qayg'uga, g'amga bot(moq); qatigh ünün jighlayu köngüllärä açiyu (Oy, 636) — qattiq ovoz bilan yig'lab, qayg'urib; 2. Köngül açil- — yaxshilanmoq; köngül açildi (DLT, I. 194) — kayfiyat yaxshilandi; köngül örüt — ista(moq): jana jämä bodis(a)tvlar bashtinqi orunda köngül öritmishlärintä soqançigh ärdini atligh samati dyanigh öritürlär (Oy, 323) — yana bo'disatvlar birinchi o'rinni istaganlarida, ajoyib xazina degan samati mushohadasini qo'zg'atadilar.

Köngül so'z birikmasi tarkibida qo'llanganda, birikma bir ma'noni ifodalaydi: köngül bilig (Oy, 594) — ong, idrok; köngül qaçigh — tafakkur, "ruh": köngül qaçiq ärmäksiz nomugh törüg itärür (Oy, 364) — Tafakkur maqsadga muvofiq bo'lmagan no'm qonunini rad qiladi.

Misolardan ko'rinadiki, bu so'zning ko'p ma'nolilik xususiyati kontekstda yuzaga chiqadi.

Qadimgi turkiy tildagi ko'p ma'noli so'zlarda umumiy semantik birlik mavjudligi uchun ham yuqoridagi aloqa yuzaga chiqadi. Misol uchun qadimgi turkiy tildagi jinçkä sifatiga e'tibor beraylik.

1. Bu so'zning bosh ma'nosi qadimgi turkiy tilda "nozik", "tor" ma'nosini ifoda etadi: jinçkä torqu (DLT III, 380) — nafis ipak kiyimlik (DLT III, 390); joling qilqa jinçkä (Qb, 435) — yo'ling soch tolasiday nozik. 2. Dono, aqlli: täring jinçkä savlarda bilgä biligläri birikmih ol (Uyg'.) — chuqur dono so'zlarda haqiqiy bilimlari birikkandir. 3. Mayda: jana çighu tashin jinçkä soqip (Uyg'.) — yana ichu toshini mayda qilib; 4. Juda yaxshi, chuqur, ikir-chikirigacha: qaja tüş körügli tüşüng jinçkä köp (Qb, 314) — Ey tush ko'ruvchi, tushingni yaxshilab tekshir. 5. Aniq, tushunarli: sözin jangzatur sözkä jinçkä ajur (Qb, 54) — so'zini boshqa so'zga o'xshatadi, aniq gapiradi.

Mazkur so'zdagi umumiy ma'no "nimaningidir yoki kimningdir nozik xususiyati"dan iboratdir deb aytish mumkin. Umuman, ko'p ma'noli so'zlarning ma'nolari o'rtasida ma'lum mazmun munosabatlari bor. Ana shu mazmun munosabatlari turli predmetlar, hodisalar o'rtasidagi ma'no aloqalarini tushunarli qiladi.

Metafora qadimgi turkiy til leksikasida ham, hozirgi turkiy tillardagi kabi, ko'p ma'nolilikni hosil qiluvchi vositalardan biri bo'lib, so'zning ma'no taraqqiyotida asosiy omillardan biridir. Bunday holda metaforik ko'chim asosida yotadigan o'xshashlik "ichki" bo'lishi, ya'ni o'xshashlik tashqi belgilariga ko'ra emas, balki sezgi, tasavvur yoki baho asosida yuz berishi mumkin. Mana shu asosda, ijtimoiy-siyosiy tushunchalarni ifodalovchi so'zlar ham metaforik ma'no ifodalaydi. Masalan, arqish so'zi bosh ma'nosida "karvon" ma'nosini ifodalaydi: azon täzgür alda arqish jorip (Qb, 388) — olam bo'ylab kezar, mamlakatlar bo'ylab karvon yurib. "Arqish" so'zining "xabarchi, chopar" ma'nosi ham bor: ötrü ol arqish vajram jel täg barip (Uyg'.) — keyin bu xabarchi vayram shamoliday ketib. Mahmud Koshg'ariy "arqish" so'ziga "yurtidan uzoqqa ketgan bir kishiga yuborilgan [xabar yetkazuvchi] odam" deb izoh berib: "aning arqishi kaldi — uning elchisi keldi" (DLT, I, 123) misolini keltiradi. Shu so'zga Mahmud Koshg'ariy "bu so'z maktub, noma ma'nosida ham qo'llanadi" deb izoh beradi. Bu so'z "arqish"ning uchinchi ma'nosidir.

Ko'p ma'noli so'zlarning hamma ma'nolari va semantik variantlari o'zaro aloqalar tufayli ma'lum tartib asosida tashkil topadi, bir ma'no ikkinchisiga tayanch bo'ladi. Misollarimizdagi "ko'ngil"ning to'g'ri ma'nosi "qalb, yurak", "jinçkä"ning to'g'ri ma'nosi "yupqa",

“arqish”ning to‘g‘ri ma‘nosi “karvon”dir. Bu so‘zlarning boshqa ma‘nolari ijtimoiy ehtiyoj tufayli yangi predmet yo hodisani nomlash asosida yaratiladi.

Qadimgi turkiy til leksikasining asosiy qismi barqarordir. Bu barqarorlikni hozirgi o‘zbek tili bilan qadimgi turkiy til leksikasi qiyosida ko‘rish mumkin. Garchi qadimgi turkiy tildagi grammatik shakllar o‘zgargan bo‘lsa-da (masalan, kelishik qo‘shimchalari, jamlik son hosil qiluvchi qo‘shimchalar, sifatdosh shakllari), aksariyat so‘z o‘zaklari saqlangan. Misol uchun Kul tigin bitigtoshining 1-satridan parchani olib ko‘raylik: *üzä kök tängri asra yaghiz yir qilintuqta äkin ara kisi oghli qilinmis* — yuqorida ko‘k osmon, ostda qora yer qilinganda, ikkovining orasida inson bolalari yaratilgan.

Bu parchadagi asra va yaghiz so‘zlaridan tashqari barchasi hozirgi o‘zbek tiliga ayrim fonetik va grammatik shakllar o‘zgarishlari bilan yetib kelgan, bu so‘zlarning ma‘nolari saqlangan. So‘zlarning bir ma‘noliligi va ko‘p ma‘noliligi bilan bir qatorda, qadimgi turkiy tilning o‘z doirasidagi so‘z shakllari o‘xshashligi ma‘no jihatdan farqlanishga olib keladi.

Evfemizm

Qadimgi turkiy tildagi evfemizmlar ham ko‘chimning bir turi bo‘lib, no‘xush salbiy hodisa va harakatlarni “niqoblash” orqali anglatadi. Evfemizmlar nutqda okkazional ma‘no ifodalab, anglashilgan hodisaning tub mohiyatini yashirish uchun qo‘llanadi. Quyidagi so‘zlar qadimgi turkiy tilda evfemizmga misol bo‘la oladi: *Kül tigin qonj yilqa yiti yigirmikä uçdi* (Ktu, 53) — Kultigin qo‘y yilining yigirma yettisida uchdi (üçdi — “o‘ldi” ma‘nosida qo‘llangan); *çakravart ilig qaça qiyilghuça ärsär* (Oy, 395) — Chakravart xon qachon qiyilsa (qiyilghuça — “o‘lsa” ma‘nosida qo‘llangan).

Omonimlar

Omonimlarning tilda paydo bo‘lish sabablari turlicha: 1. So‘z tarkibida tovushlarning tarixan o‘zgarishi sabab bo‘ladi. 2. Boshqa tillardan so‘z o‘zlashtirilishi sabab bo‘ladi. 3. Ko‘p ma‘noli so‘zning yagona ma‘nosi o‘rtasidagi bog‘liqlikning yo‘qolishi sabab bo‘ladi.

Omonimlarning paydo bo‘lishidagi birinchi va uchinchi sabab turkiy tillar taraqqiyotida keyingi hodisa bo‘lib, ikkinchi sabab qadimgi turkiy tilga mos. Ayrim misollar keltiramiz.

Qadimgi turkiy tilda, xususan, urxun yodgorliklari tilida *bod* so‘zi ko‘p uchraydi. Bu so‘z “urug‘, qabila” ma‘nosini bildiradi (*bodun* —

“xalq” soʻzi ham shu *bod* soʻzidan): Türk sir bodun jārintā bod jāmā, bodun jāmā joq ārtāçi ārtī (Meh, 3) — Turk sir xalqi yerida urugʻ ham, xalq ham yoʻq boʻladigan edi. Bu soʻz qadimgi turkiy tilda omonimik xususiyatga ega boʻlib, “tana”, “qomat”, “boʻy” maʼnolarini ham ifodalaydi: Bodum ārdi oq tåg āgildi bodum (Qb) — Tanam oʻqday edi, egildi tanam; Besh ozunlugh orunta qilinç ijin tüşinçā bod sin körkin tāginür (Oy, 366) — Besh olam oʻrnida (oʻz) ishiga muvofiq ravishda qomat koʻrkiga yetishadi.

Qadimgi turkiy tildagi soʻz shakl bilan soʻzning oʻzak holati baʼzan mos kelib qoladi. Bunday holatda tilda omoforma paydo boʻladi. Qadimgi turkiy tildagi omoformaning xususiyati shundaki, soʻzlar yozilishiga koʻra, shaklan mos kelib, mazmunan tamomila boshqa soʻzlardir. Bunday holat, odatda, turli soʻz turkumlari doirasida ham, bir soʻz turkumi doirasida ham yuz beradi: Kirishkā körü sen çiqish qil (Qb) — Daromadni koʻrib, sen sarf qil; Kirishkā bir baqir bertim (Uygʻ.) — Kamon ipi uchun bir tanga berdim.

Birinchi gapdagi harakat nomi (kirishkā) bilan ikkinchi gapdagi otning (kirishkā) shaklan mos kelishi qadimgi turkiy tildagi omoformadir.

Qadimgi turkiy tilda koʻp uchraydigan hodisalardan biri omograflardir. Omograflar bu davrda omoformaga nisbatan koʻp uchraydi. Buning sababi shuki, soʻz oʻzaklaridagi qattiq va yumshoq unilarning mustaqil fonema sifatidagi vazifasi omograflarni paydo qiladi: *yör-* (yur- DLT, I, 455) — *yör-* (yech— uraghut oghlin beshiktin yördi — xotin bolasini beshikdan yechdi — DLT, III, 58); *ir* (uyatga qolgan — DLT, I, 36) — *ir* (tosh — Uygʻ.) *ir* (togʻning kungay tomoni DLT, I, 464) — *ir* (irilla- DLT, I, 172). Qadimgi turkiy tilda omofonlar ham bor, ular nutqda keskin farq qilmasa ham, yozuvda farqlanadi: *söküş* (haqorat — DLT, I, 368) — *soqush-* (— toʻqnash— Irq b.); *iglü-* (kasal boʻl — Oy, 1) — *ighla-* (yigʻla, KR, 5); *qanagh* (qon oldirish —Uygʻ.) — *qanaq* (qaymoq — DLT, I, 383); *qarsaq* (qush nomi — DLT, I, 473) — *qarshagh* (kiyimning uzunligi, oʻlchovi — DLT, I, 464).

Sinonimlar

Sinonimlarning turli belgilari bor. Qadimgi turkiy tilda sinonimlarning quyidagi koʻrinishlarini ajratish mumkin: 1. Oʻxshash maʼnoli soʻzlar sinonimlar qatorini hosil qiladi. 2. Yaqin maʼnoli soʻzlar sinonimlar qatorini hosil qiladi. 3. Bir tushunchani anglatuvchi yoki bir buyumni bildiradigan soʻzlar sinonimlar qatorini hosil qiladi. Maʼlum kontekstda

sinonimik qator tarkibidagi u yoki bu soʻzni qoʻllash ekspressiv-stilistik xususiyat hosil qiladi.

Sinonimlar qadimgi turkiy tilda bir kontekst doirasida qoʻllanishi mumkin. Bu sinonimlar hodisalarning turli otenkalarini ifoda etish uchun, harakatning shiddatli, kuchli tarzda yuz berganini va turlicha namoyon boʻlishini ifoda etish uchun xizmat qiladi. Bunday sinonimik qatorni Kultigin yodgorligida koʻramiz: Yoʻlligʻ tigin turkiy qavmlarning beboshligi oqibatida boshiga tushgan kulfatlarni ifoda etish uchun harakatni kuchli tarzda ifodalashga alohida eʼtibor bergan: ... igidmish qaghaning sabin almatin, yir sayu barding, qop anta alqintigh, ariltigh (Ktk, 9) — Tarbiyat qilgan xoqoningning soʻzini olmay, har qayerga ketding, u yerlarda butunlay gʻoyib boʻlding, nom-nishonsiz ketding.

Parchadagi *alqintigh* va *ariltigh* soʻzlari bir sinonimik qatorni hosil qilgan boʻlib, maʼlum darajada mazmunan va ekspressivlik jihatidan matnda bir-biriga ziddlik bor. Bu ziddlik shunisi bilan belgilanadiki, *ariltigh* feʼli *alqintigh* feʼliga nisbatan kuchli salbiy maʼnoni ifoda etadi. *Ariltigh* feʼli, asosan, matnda sinonimik qator hosil qilgan holda qoʻllangandagina, ziddlik maʼnosi yuzaga chiqadi.

Ungin yodgorligining birinchi satrida ana shunday zid maʼnoni yanada aniqroq koʻrish mumkin: Äçümiz apamiz Bomin qaghan tört bulungugh *qismis*, *yighmis*, *yaymis*, *basmis*. Ol yoq boltuqta käsrä äl *yitmis*, *ıçghinmis*, *qaçishmis* — Ota-bobomiz Boʻmin xoqon (dunyoning) toʻrt tarafini qisgan, (bir joyga) yiqqan, magʻlub qilgan, bosgan. U xoqon vafot etgandan keyin xalq yoʻqolib ketgan, tarqalib ketgan, (har tomonga) qochib ketgan.

Qadimgi turkiy tildagi sinonimik qatorni shunday ifodalash mumkinki, “faqat maʼlum kontekstda nomuhim boʻlib qoladigan semantik belgilariga koʻra zid qoʻyilgan soʻzlar sinonim boʻla oladi”¹.

Yuqorida keltirilgan misollardan koʻrinib turibdiki, qadimgi turkiy tildagi sinonimlarning asosiy xususiyatlaridan biri sinonimik qator holida qoʻllanishidir. Ayniqsa, “Oltin yorugʻ”da sinonimlarga xos bu xususiyat aniq koʻzga tashlanadi. Agar soʻz turkumlari boʻyicha sinonimik qator holida qoʻllanishiga eʼtibor berilsa, feʼllarning va feʼl shakllarining sinonimik qatori eng koʻp uchrashi kuzatiladi: ... barça qorqup, balingläp *ıraq tashtilar*, *qaçtilar* (Oy, I, 3a) — ... hammasi qoʻrqib, vahimaga tushib, uzoqroq(qa borib) turdilar, qochdilar; ... tört apıramanılarıgh *savlap*, *sözlap* (Oy, I,

¹ Шмелёв Д. Н. Современный русский язык. — М.:1977, 196-bet.

14a) — ... to‘rt atiramanlarni (ya‘ni komillikning sifatlarini) hikoya qilib, so‘zlab... ; ... bir tatighligh ärtügin *birtürkalir uqtirghalir* üçün... (Oy, II, 4a) — ... bir xil lazzat ekanini bildirish, uqdirish uchun... ; birgärü turup yumqi *ögsärlär küläsärür* (Oy, II, 40b) — ... birga jam bo‘lib, birga hamd-u sano o‘qisalar, (sizni) sharaflasalar; Alqunu barça qamagh açigh ämgäklärintin *ozghurayin, qutqarayin* (Oy, II, 41a) — Hammasini jamiki azob-uqubatlaridan ozod qilay, qutqaray; Shmnu süüsin *utayin, yighatayin* (Oy, II, 41a) — Shmnu lashkarini mag‘lub qilay, yiqitay; ... ürük ozati *bishrunmayin, ögrätüyin, tägäyin* (Oy, II, 36a) — ... doimo mukammal qilib borayin, o‘rgatayin, (ulug‘likka) yetkazayin.

Ot turkumidagi so‘zlar sinonimik qatorni hosil qiladi: ... adruq adruq adinlarqa *asigh tüsi* ... (Oy, II, 9a) — ... turli-tuman boshqalarga foyda, manfaat... ; ... adruq adruq *ish, kütüglärin* bütürür ärsär (Oy, II, 9b) — ... turli-tuman ish, amallarini bitirsalar; Qayu näçä ulugh *iliglärkä qanlarqa* yazmish... (Oy, II, 42a) — Har qancha katta hukmdorlarga, xonlarga (nisbatan) gunoh qilgan... ; ... kintä açä yada ötünäyin ärüsh öküş *alp, siqish, ämgäklärig* (Oy, II, 38a) — ... ochiqchasiga bayon qilib, tushuntirib beray ko‘p mashaqqat, jabru jafö azoblarni!

Sifat turkumidagi so‘zlar sinonimik qatorni hosil qiladi: ... *arigh, süzüg* burxanlar oruninta (Oy, II, 8a) — ... toza, pok burxonlar o‘rnida... ; Burxanlar nomi yämä olar oruninta *ülgüsüz sansiz*... arililurlar (Oy, II, 8a) — Burxonlar no‘mi yana ularning o‘rnida hisobsiz, son-sanoqsiz... (turlarga) ajraladilar; ... ülgüsüz qolusuz busush qadghularqa... (Oy, II, 42a) — ... o‘lchovsiz, son-sanoqsiz g‘am-qayg‘ularga...

Bir necha sinonimik qatorning uyushgan holda qo‘llanishi ham “Oltin yorug‘”da diqqatga sazovor hodisadir. Qayu näçä *öngätinçsiz uzun igin basitmiş* tinlighlar ärsär *küçsirümish yavrumish törümish umughsuz inaghsiz* irinçlärig alqunung barçaning ämgäklärin kitärtäçi öngättürtäçi bolayin (Oy, II, 40a) — Har qancha shifolab bo‘lmaydigan, davomli xastalik bilan og‘rigan jonzotlar bo‘lsa, zaif, umidsiz, ishonchsiz, baxstsizliklarni, hammaning azoblarini bartaraf qiladigan, yaxshilaydigan bo‘layin.

Qadimgi turkiy tilda sinonimlarning bu tarzda qo‘llanishi, birinchi navbatda, hodisalarning turli ma‘no nozikliklarini tavsiflash, harakat va hodisalarning turli tomondan, mukammal zohir bo‘lishini ko‘rsatish, harakatning shiddatini ko‘rsatish va boshqa qator maqsadlar bilan bog‘liq. Ikkinchidan, sinonimlar qatorining kontekstda qo‘llangani qadimgi turkiy adabiy tilning shakllanishi va ma‘lum mezonga tushib borayotgani bilan ham izohlanadi. Shuning uchun ham dialektlardan, boshqa tillardan so‘z olish hisobiga sinonimik qator yaratilgan. Quyidagi misolga e‘tibor

beraylik: jirtinçü mängisingä bodulmish kishi män (Uygʻ.) — (Men) olamning shodligiga bogʻlangan odamman; ontin singar yirtinçüdäki qamagh üç ödki bodi biliglig burxanlar (Oy) — Oldingi olamdagi jamiki uch zamonga oid dono bilimli burxonlar; Bu yüz ming azunlarimin ödäçi biltäçi bolayin (Oy, II, 41b) — Yüz ming olamlarimni anglab, biladigan boʻlayin; Bu yirtinçü yir suvqa qoturu atqanmaq yapshinmaq alp ämgäk titir (Oy, II, 38a) — Bu olamga butunlay bogʻlanib qolmoq jabru jafo, azob-uqubatdir.

Mazkur parchalarda tibet tilidan kirgan *yirtinçü* va soʻgʻdchadan kirgan *azun* soʻzlari bor. Har ikkalasi ham “olam” deganidir. Ayni paytda bu soʻzlar qadimgi turkiy tildagi *yär suv* bilan sinonimik qatorni hosil qiladi. Qadimgi turkiy tilda “olam” maʼnosini ifodalash uchun *yär suv* boʻlgani holda, *yirtinçü* va *azun* soʻzlarini bu tilda istifoda etish uchun zarurat bor edi. Zarurat shundan iborat ediki, olam haqida tibet tilidagi tushunchani turkiy tilga olib kirish asosiy maqsad boʻlgan edi. Shuning uchun IX–X asrdagi qadimgi turkiy tilda “olam” maʼnosini ifodalash uchun VII–VIII asrdagi *yär suv* mustaqil holda isteʼmoldan chiqq boshlagan koʻrinadi, shu bois ham koʻpincha “olam” maʼnosi *yirtinçü yär suv* shaklida qoʻllana boshlagan.

Xuddi shu hodisani “inson, odam” maʼnolarining qadimgi turkiy tildagi ifodasida ham koʻrish mumkin. VII–VIII asrdagi qadimgi turkiy tilda yuqoridagi maʼno faqat *kisi* soʻzi bilan ifodalangan. IX–X asrdagi qadimgi turkiy tilda esa *kisi* maʼnosini ifodalash uchun ogʻuz va qipchoq dialektlaridan *yalanguq* soʻzi kirib keldi va faol qoʻllana boshladi. V. V. Radlov “Turkiy tillar lugʻati”da ham *yalanguq* soʻzi “inson” maʼnosida qoʻllanganini qayd etgan va “Qutadgʻu bilig”dan misol ham keltirgan¹. Shuningdek, “Devonu lugʻatit-turk”da ham bu soʻzning maʼnolari ochib berilgan².

Sinonimlarning yuqoridagiday koʻrinishlarining paydo boʻlishida madaniy-tarixiy muhit muhim rol oʻynagani shubhasiz. Faqat madaniy-tarixiy muhit *yirtinçü*, *azun*, *yär suv* nima uchun umumiy distributiv³ sharoitga ega ekanini yoki dialektlardan soʻz olish hisobiga distributiv sharoit paydo boʻlganini izohlash mumkin. Shu tufayli ham maʼlum bir leksik birlik qadimgi turkiy tilda oʻrnashib, maʼno jihatdan shu soʻzga

¹ В. В. Радлов. Опыт словаря тюркских наречий. — том III часть 1, Санкт-Петербург, 1905, 179-bet.

² Mahmud. Koshgʻariy. Devonu lugʻatit-turk, III jild, Toshkent, Oʻzbekiston Fanlar akademiyasi nashriyoti, 1963, 395-bet.

³ distributsiya (*lot.* taqsimlamoq, boʻlmoq) tahlil — tilni tadqiq etish usullaridan biri boʻlib, matndagi alohida birliklarning muhitini oʻrganishga asoslanadi.

teng boshqa soʻz isteʼmoldan chiqib boradi. Madaniy-tarixiy muhit, oʻz navbatida, maʼlum bir davrdagi til mezonini yaratadi.

Antonimlar

Qarama-qarshi maʼnoga ega boʻlgan leksik birliklarning semantik munosabatlari koʻrinishlari antonimlardir. Qadimgi turkiy tilda ham antonimlarni belgilash mezonlari mavjud. Birinchi mezon shuki, leksik birlik kontekstda antonimlarni hosil qiladi: *üzä kök tängri asra yaghiz yär* (Ktu, 1) — Yuqorida koʻk osmon, pastda qora yer. Bu parchadagi *üzä — asra, kök — yaghiz* antonimlarni hosil qilgan.

Antonimlarni qadimgi turkiy tildagi muhim xususiyatlaridan biri shuki, soʻzlarning zid maʼnosi kontekstda oʻzaro bir-biriga bogʻliq holda yuzaga keladi: *Bäglük uri oghling qul bolti, silik qiz oghling küng bolti* (Ktu, 7) — Bek boʻladigan oʻgʻling qul boʻldi, suluv qizing choʻri boʻldi.

Mazkur parchadagi *bäglük — qul, silik qiz — küng* antonimlar qutbini hosil qiladi. Quydagi parchada ham shu hodisa bor, yaʼni antonim faqat kontekstda yuzaga chiqadi: ... tinlighlar yilqi azunintaqi ämgäktin ozup, kisi azuninta toghdilar (Oy, 1, 8a) — ... jonzotlar hayvonot olamidagi azoblardan xalos boʻlib, insoniyat olamida tugʻildilar; özluk ölürmäkning ayigh qilinçi nätäg aghir ärsär, ölürmämäkning yämä buyan ädgü qilinçi yämä ança oq ülgüsüz, qolusuz titir (Oy, 1, 12a) — Tirik jonzotlarni oʻldirish yovuz qilmish (ekani) naqadar ogʻir boʻlsa, oʻldirmaslik yanada olijanoblik, toʻgʻri ishlar yanada shunchalar ulugʻvor, beqiyosdir.

Bu parchadagi *ölürmək* va *ölürmämäk* feʼllarining boʻlishli va boʻlishsiz shakli antonimlar hosil qilgan. Faqat *—mä* qoʻshimchasining zidlik hosil qilishi tufayli antonim hosil boʻlib qolmagan, balki maʼnoda zidlik bor. Bu parchadagi boshqa antonim juftlar (ayigh qilinçi — buyan ädgü qilinç, aghir — ülgüsüz) ham *ölürmək* va *ölürmämäk* antonimiga bogʻliqdir.

Iboralar

Qadimgi turkiy tildagi iboralar bevosita va bilvosita matnlarning xususiyatlariga bogʻliqdir. Jumladan, Urxun-yenisey yozma yodgorliklarida iboralar kam uchraydi. Iboralarning asosiy belgisi — obrazlilik boʻlib, bu esa oʻz navbatida tilni taraqqiy ettirib boruvchi omillardan biridir, ayni paytda iboralar nutq taʼsirchanligi uchun ham asosiy vositalardan biridir.

IX–X asrlardagi yozma yodgorliklarda esa iboralar ancha sermahsul. Ayniqsa, “Oltin yorugʻ”da iboralarning shunday koʻrinishlari uchraydiki,

bu iboralarni kitobiy deb atash mumkin. Zotan, ayrim tillarning tarixiy leksikasida kitobiy iboralar bor¹. Bu iboralar bevosita tarjima jarayonida yuz beradi. “Oltin yorugʻ” ham tarjima asari boʻlgani uchun asliyat tilidagi iboralarning muqobilini qadimgi turkiy tildan topish imkoni boʻlmagani uchun tarjimonlar oʻziga xos, yangi iboralar yaratganlar. Bu iboralarni qadimgi turkiy tildagi individual ibora deb atash mumkin, chunki bu iboralar keyingi davr tilida uchramaydi:... **ädgü qılınçlıgı kimı, köprük itgil, yaratghıl** (Oy, I, 8b) — ezgu ishlar(ning) kema, koʻprik(ini) yaratgin; **nom tılgänün äwritgäli** köngül turghur sunlar (Oy, III, 16b) — noʻm gʻildiragini aylantirgani istak paydo qilsinlar; **nom tılgänün äwirtgäli** ötügçi bolsar (Oy, III, 18a) —noʻm gʻildiragini aylantirgani xizmatkor boʻlsa; **nom tılgänün äwirtkäli** ötügçi bulsar — noʻm gʻildiragini aylantirgani iltimoschi boʻlsa. Xullas, **nom tılgänün äwritgäli** iborasi turgʻun birikma shaklida “Oltin yorugʻ”da takrorlanib kelaveradi— bu qandaydir gʻildirakni aylantirishni emas, balki buddaviylikning maxayana taʼlimotiga rioya qilishni anglatadi: **nom tılgänün äwritgäli**. Bu turgʻun soʻz birikmasi tarkibidagi **tılgän** iborani hosil qilish uchun asos boʻlgan. Bu ibora garchi tarjima mahsuli sifatida paydo boʻlgan boʻlsa-da, leksik-grammatik jihatdan tom maʼnoda qadimgi turkiy tilga xos.

Quyidagi ibora ham individual, faqat “Oltin yorugʻ” tiliga xosdir: ... bilıksız bilıkkä örlütüp t(ä)rs tätrü körüm üzä **köngülüm köküzüm tätrilip** (Oy, III, 5b) — Nodonlikka yetishib, ters tasavvur bilan koʻnglim, qalbim (ham) teskari boʻlib qoldi.

Ibora shakliy jihatdan gapga teng, ammo bu iboraning sintaktik tuzilishini erkin konstruksiya asosida paydo boʻlgan gap bilan vazifa jihatdan tenglashtirib boʻlmaydi. Bu turdagi, yaʼni shakliy tomondan gapga teng iboralarga bir butun sintaktik vazifa yuklanadi.

“Oltin yorugʻ”da shunday iboralar borki, ular erkin sintaktik birliklarga oʻxshab koʻrinsa ham, qadimgi turkiy tilda iboraning oʻziga xos koʻrinishi, deb baholash mumkin: burxan nomunung ulugh törlüg küçingä, **közününgä artuqraq süzüg kiritgünç köngül örütüp** (Oy, II, 8b) — burxan noʻmining ulugʻ, xosiyatli kuch-qudratiga koʻp pok, ishonchli fikr uygʻotib... Bu parchada ibora **örüt**— feʼlining maʼnosi tufayli kelib chiqqan. Bu feʼl orttirma nisbat shaklidagina ibora hosil qilishi mumkin. “Qadimgi turkiy lugʻat” (Древнетюркский словарь. — М. : 1969.,

¹ Qarang: Д. Н. Шмелёв. Современный русский язык..., 290-b.

388-bet)da bu fe'lining *ör-* fe'lidan hosil bo'lgani izohlangan, ammo *ör-* o'zak holatida ibora hosil qila olmaydi, chunki ko'chma ma'no ifodalamaydi. *köngül örit-* turg'un birikma shaklida qo'llanadi, bu esa *örit-* fe'lining *köngül* ga leksik jihatdan emas, balki ma'no jihatdan bog'liq bo'lgani sababli yuz beradi.

Qadimgi turkiy tilda, xuddi hozirgi o'zbek tilidagi iboralarga shakl va ma'no jihatdan teng bo'lgan iboralar ham qo'llanadi.

Inçip iğläyü birla ök *saw söz qodup* (Oy, I, 2b) — U shunchalik (qattiq) xastalandiki, tildan qolib... Bu ibora og'zaki nutqqa xos bo'lib, qadimgi turkiy tilda turg'un birikma sifatida shakllangunga qadar, uzoq tarixiy taraqqiyot yo'lini bosib o'tgan.

Ayrim hollarda iboraning ta'sirchanligini oshirish uchun ibora tarkibida sinonimlar qatori qo'llanadi: ... köngülläri *uyalip siqilip batmish* (Oy, II, 42a) — ko'ngullari buzilib, siqilib, vayron bo'lgan.

Quyidagi ibora esa yuqoridagi iboraning antonimidir: Küsämish (kü)süshläri k(ä)ntü k(ä)ntü *köngülläri bützün qanzunlar*... äd tawarqa äsilgä(li bolmaz)unlar (Oy, II, 43b)— Orzu qilgan istaklari, o'zlarining ko'ngillari but bo'lsin, qonsin... mol-dunyoga oshno bo'lmasinlar.

Umuman, qadimgi turkiy tildagi iboralarni ajratishda qadimgi turkiy til mezonlari asosida qaraladi.

Qadimgi turkiy tilning leksik qatlami

Qadimgi turkiy tilning leksik qatlami asosan XII asrgacha bo'lgan turkiy tillar davriga mansub. X–XII asr tilidagi leksik qatlamda ayrim o'zgarishlar bor. Bu o'zgarishlar qadimgi turkiy matnlardagi oz miqdordagi arab-fors so'zlari hisobiga bo'ldi.

Bir qator asarlarning sanskrit, xitoy, tibet tillaridan qilingan tarjimalari hisobiga qadimgi turkiy til leksik qatlami boyidi. Kuzatishlar shuni ko'rsatadiki, VII–XIII asrlardagi urxun-yenisey yodgorliklariga nisbatan X–XII asrlardagi uyg'ur-turk yozuvidagi turkiy tillar leksik qatlami boy ekani ma'lum bo'ladi. Bunga sabab, bir tomondan, qadimgi turkiy tilning qo'llanish hududi kengaydi, ikkinchidan, adabiy tilning grammatik qurilishida kitobiylik ustun bo'la bordi, so'z yasash imkoniyatlari kengaydi, stilistik vositalar tizimida turli-tuman xususiyatlar paydo bo'ldi. VII–IX asrdagi qadimgi turkiy til leksik qatlami so'zlashuv nutqiga asoslanib, unda o'g'uz dialekti yetakchilik qilgan bo'lsa, IX–X asrlardagi qadimgi turkiy adabiy til leksik qatlamida, chet so'zlardan tashqari, turli dialektlardan — o'g'uz, qipchoq va boshqa qator dialektlardan

kirgan soʻzlar ham asosiy qatlamni tashkil qiladigan boʻldi, yaʼni oʻgʻuz qabilasi tilidan boshqa qabilalar tili ham adabiy til shakllanishiga asos boʻldi. Shuning uchun bu davr adabiy tili keng hududdagi turkiy qavmlar tili sifatida faoliyat koʻrsata boshladi. Yuqorida aytganimizday, sanskrit, xitoy tillaridan qilingan tarjimalar natijasida bu tillarning tasviriy ifoda vositalariga xos xususiyatlar taʼsir etdi. VII– IX asrdagi qadimgi turkiy til leksik qatlamida mavhum tushunchalarni ifodalash yorqin koʻzga tashlanmagan boʻlsa, IX–X asrlardagi qadimgi turkiy adabiy tilda ifoda vositalari kengaydi.

Qadimgi turkiy tilga kirib kelgan bir qator sanskritcha, xitoycha, soʻgʻdcha, tibetcha soʻzlar turli diniy-axloqiy tushunchalarni, aqidalarni ifodalash vositalari sifatida muhim ahamiyat kasb etdi: buyan (sanskrit. — ezgu ish), bodi (sanskrit. — mukammallikka erishish), bushi (xit. — sadaqa), çin (xit. — haqiqat), çinzu (xit. — mutlaq mavjudotlar), yang (xit. — tarz, xil), kshanti (sanskrit. — tavba), nirvani (soʻgʻd. — hayajon, kuchli hissiyot), nom (soʻgʻd. — diniy qonun, diniy taʼlimot) va h.

Chetdan kirgan soʻzlardan soʻz yasash hodisasi bu davr adabiy tilida uchraydi. Shunisi diqqatga sazovorki, soʻz yasalganda, yasama soʻz alohida holatda ham, sinonimlar qatorida ham qoʻllangan. Ötrü tägin togha çighay *bushiçi* män tip tidi (Uygʻ, 67) — Shunda shahzoda: “Men nochorman, qashshoqman”, deb javob berdi; Kishi azuninta toghduqta joq çighay ärinç yarligh *bushiçi* qoltghuçi bolmishlar (Oy, III, 12a) — Insoniyat olamida tugʻilganlarida (ular) qashshoq, baxtiqaro kambagʻal boʻlganlar.

Bunday soʻz yasashining qadimgi turkiy tilda mavjudligini shu bilan izohlash mumkinki, *bushiçi* yasama soʻzi hali qadimgi turkiy adabiy tilga singmagani uchun, bu soʻzning sinonimi boʻlgan mavjud turkiycha *qoltghuçi* ni qoʻllashga ehtiyoj boʻlgan. Bunday soʻz qoʻllash usuli asosan “Oltin yorugʻ”da uchraydi. Bunday soʻz yasash usuli, shubhasiz, adabiy tilning leksik qatlami boyishiga xizmat qilgan. Umuman, jamiyat hayotidagi oʻzgarishlar, birinchi navbatda, leksik qatlamda aks etadi. Tilga doimo yangi soʻzlar kirib turishi bilan birga, tilda azaldan mavjud boʻlib kelgan soʻzlar yangi hodisalarga, tushunchalarga tatbiq qilina boshlaydi. Ayrim soʻzlar tildan chiqib ketadi yoki oʻzining oldingi maʼnosini yoʻqotadi. Masalan, urxun yodgorliklarida *ulus* soʻzi *äl* soʻzi bilan birga (*äl ulus* tarzida) “davlat, mamlakat” maʼnosini bildirgan boʻlsa, IX–X asrlarga kelib *ulus* ning maʼnosi kengaydi, bu soʻz mustaqil holda “qishloq, makon” maʼnolarini ifodalaydigan boʻldi. Bu hodisalarning hammasi qadimgi turkiy tilning leksik tarkibi doimo ilgarilab borganini

yuzaga chiqaradi. Qadimgi turkiy yodgorliklarning leksik qatlami yuzasidan statistik ma'lumot ham bu fikrni tasdiqlaydi. Urxun-yenisey yodgorliklarida 1500 — 2000 atrofida so'z mavjud bo'lsa, birgina "Oltin yorug'"ning o'zida 3500 dan ortiq so'z bor. Shu tariqa, qadimgi turkiy til doimo yangi so'zlar bilan boyib borgan.

Har bir tilning leksik qatlami muhim ijtimoiy, tarixiy hodisa hisoblanadi. Til tarixi xalq tarixi va madaniyat tarixiga bog'liq holda o'rganishni talab qiladi. Zotan, ma'lum bir xalqning, shuningdek, qadimgi turkiy qavmlarning so'z boyligi ularning hayotida katta madaniy hodisa hisoblanadi. Bunday vaziyatda, so'zsiz, dialekt tushunchasi emas, balki ma'lum dialektlarning tarixan shakllanish yo'li muhim ahamiyat kasb etib, shunga diqqat qaratish taqozo etiladi. Qadimgi turkiy adabiy tilning shakllanishida bir qator dialektlarning ishtirokini "dialektlar munosabatlarining rang-barangligi" (V.M.Jirmunskiy) deb atash mumkin. Bu jarayon — dialektlarning adabiy tilga asos bo'lganini ko'rsatuvchi dalillar leksik qatlamda aniq ko'rinadi. Qolaversa, qadimgi turkiy tildagi ma'lum leksik birliklarning qaysi dialektlarga mansubligini dalillovchi asosiy ishonchli manba Mahmud Koshg'ariyning "Devonu lug'atit-turk" asaridir. Mahmud Koshg'ariy asaridagi so'zlarga izoh berganda, ayrimlarining qaysi dialektlarga mansubligini alohida ta'kidlab ko'rsatadi. Bunga sabab — qadimgi turkiy adabiy tildan hali keng o'rin olmagan so'zlar bo'lgani uchun ham Koshg'ariy izoh berishni lozim ko'rgan. Qolaversa, Mahmud Koshg'ariy izoh bergan so'zlarning aksariyati qadimgi turkiy yozma yodgorliklardan o'rin olgan. Qadimgi turkiy yodgorliklardagi leksik qatlamning dialektal xususiyatlarini yaxshiroq tasavvur qilish va qadimgi turkiy adabiy tilning shakllanishida qaysi dialektning roli muhim bo'lganini ko'rsatish maqsadida quyida "Devonu lug'atit-turk"dan yuqoridagi so'zlar lug'ati havola qilindi.

Mahmud Koshg'ariyning "Devonu lug'atit-turk" asarida tillarga va dialektlarga mansubligi ko'rsatilgan so'zlar:

aba II *tibet.* — ota

aba III *qipchoq.* — ayiq

aba I *o'g'uz.* — ona

açi *barsog'on* — keksa ayol

adaq *qipchoq, yamaq, suvorin* — oyoq

adigh I *o'g'uz, qipchoq, yag'mo* — ayiq

adin *chigil* — boshqa

adruq *o'g'uz* — boshqa

aftabi *o'g'uz, arg'u* — ko'za 90

aghil II o'g'uz — qo'y qiyi
 ajaq I o'g'uz — idish
 ajbang chigil — kal
 ajigh III o'g'uz qipchoq, yag'mo — ayiq
 ajluq: ajluq ajluq o'g'uz — shunday, shunday
 ajriq o'g'uz - ajriq
 ajruq o'g'uz — ayrim, boshqa
 ajt- o'g'uz — ayt(moq)
 alduz- o'g'uz — oldir(moq), o'g'irlatmoq
 aligh o'g'uz, qipchoq — yomon
 aliq II o'g'uz — qush tumshug'i
 alma o'g'uz — olma
 aluq o'g'uz — kal
 andagh chigil — shunday
 andan o'g'uz — keyin
 ang I o'g'uz — yo'q
 angla- o'g'uz — angla(moq), tushun(moq)
 ap I o'g'uz — kuchaytiruv yuklamasi
 apa lqarluk, turkman — ona
 aq I o'g'uz — oq; aq saqal o'g'uz — oq soqol,
 soch-soqoli oqargan kishi.
 arigh II barsag'aon — chodir pardasi
 armaghan o'g'uz — sovg'a
 arsaliq o'g'uz — hayvonlarning xunasasi
 arsu o'g'uz — sifati past, qiymati kam
 aruq I qipchoq, o'g'uz — oriq, charchagan
 ast chigil — tor yo'l, tor ko'cha
 ashaq o'g'uz — tuban, (tog'ning) quyisi
 ashat- o'g'uz — oshatdi, yegizdi
 ashliq II o'g'uz — don, bug'doy
 av I o'g'uz — ov
 avus bulg'or — mum
 axsa- yamak, yaboqu — oqsa(moq)
 azaq II bulg'or, qipchoq, suvorin, yamaq — oyoq
 azon chigil — olam, dunyo
 bajat I arg'u — Xudo
 baji q o'g'uz — to'g'ri (so'z)
 bajnaq o'g'uz — go'ng
 bajram o'g'uz — bayram

bal *qipchoq, o'g'uz, suvorin* — asal
balchiq *o'g'uz* — balchiq, loy
balıq II *uyg'ur* — shahar
baliqlan- I *arg'u* — loyga bulg'an(moq)
baliqlan- III *uyg'ur.* —shaharli bo'l(moq)
baliqligh I *arg'u* — botqoqli, balchiqli
banzi *kanjak* — uzum pishig'idan keyin ishkonda qolgan uzum
baqir- *o'g'uz* — baqir(moq), bo'kir(moq)
bart I *o'g'uz* — suv ichiladigan idish
bashaq II *chigil* — boshmoq, to'puq
bashmaq *qipchoq, o'g'uz* — to'piq
bashmaqıan- *o'g'uz* — sandal — chuvak kiy(moq)
bashtar *arg'u* — o'roq
beklan- I *o'g'uz* — berkil(moq), mustahkamlan(moq)
beklash- I *o'g'uz* — bekitish(moq), berkitishga yordam ber(moq)
beklat- I *o'g'uz* —qamattir(moq)
bekmas *o'g'uz* — shinni
bel III: **bel qil-** *chigil* — to'ydir(moq)
ban *o'g'uz* — men
benäk I *arg'u* — chaqa pul
bi II *o'g'uz* — bir xil o'rgimchak, qurt
bildüz- *o'g'uz* — bildir(moq)
bistä *tuxsi, chigil, yag'mo* — saroy xo'jayini
bistik I *chigil* — yigirish uchun mo'ljallangan paxta
bistik II *arg'u* —pilik
bitig III *o'g'uz* — tumor
bitrik *arg'u* — pista
bishigh *yag'mo* — pishiq, pishgan
bodun *chigil* — xalq
boj I *o'g'uz* — qabila, urug'
boj II *o'g'uz* — yeyiladigan bir o'simlik
bojun II *dz>j dilektida* — xalq
borsuq *o'g'uz* — bo'rsiq
boshan- *arg'u* — taloq qilin(moq)
boshat- *arg'u* — taloq qil(moq)
boshu- *arg'u* — taloq qil(moq)
böktä *o'g'uz* — xanjar
bujur- *o'g'uz* — buyur(moq)

bushaq o'g'uz — tajang, asabiy (odam)
butiq II *koshg'ar*. — kichik mesh
bük II *arg'u* — burchak
büküm o'g'uz — xotinlar etigi, maxsi
büt- II *qipchoq* — (o't) un(moq)
çaghi *arg'u* — sotish uchun olib boriladigan mol
çaha *kanjak* — chaqmoqtosh
çaltur- o'g'uz — chaldir(moq), eshittir(moq)
çanaq o'g'uz — yog'ochdan ishlangan idish
çap- II *uyg'ur* — chapla(moq)
çapil- I *uyg'ur* — chaplan(moq)
çapit- I *uyg'ur* — hamla qil(moq)
çaptur- I *uyg'ur* — suvat(moq)
çaq- I o'g'uz — (orani) buz(moq), (gap) chaq(moq)
çaqirish- o'g'uz — chaqirish(moq)
çarun *yag'mo* — chinor daraxti
çashir o'g'uz — chodir
çat I o'g'uz — quduq
çat- o'g'uz — chatishtir(moq)
çatipa *chigil* — ariq qazishga, to'g'on bo'g'ishga
 chiqmaganlardan qishloq
 oqsoqoli oladigan soliq
çatir II *kujo* — chodir
çauvli *kanjak* — simdan to'qilgan chovli
çavli I \ \ **javli** *kanjak* — olov uchun yoqiladigan
 yong'oq po'chog'i, shaftoli danaklari
çaxshaq II \ \ **jaxshaq** — *qorluq* — quritilgan meva
çefshang *chigil* — qo'y junini qirqadigan qaychi
çekäk *chigil* — chechak kasalligi
çeknä *yag'mo* — omoch bilan haydalgan yer
çekük o'g'uz — temirchining bolg'asi
çekürgä o'g'uz — chigirtka
çer II \ \ **jär** o'g'uz — vaqt
çerig II o'g'uz — vaqt
çerlik I o'g'uz — vaqt
çeshkäl *qanjak* — sopol, tosh va uning siniqlari
çet- o'g'uz, *qipchoq* — yetish(moq)
çetük o'g'uz — mushuk
çigit *arg'u* — chigit, paxta urug'i

çil o'g'uz — yomonlik
 çighan arg'u — kambag'al
 çomuq o'g'uz — bir xil qarg'a
 çoq l o'g'uz — past, tuban
 çor: çor ot o'g'uz — o'ralgan o't
 çomali chigil — chumoli
 çomça o'g'uz — cho'mich
 çöngäk chigil — yog'och chelak
 çufgha II qipchoq, o'g'uz — yo'l boshlovchi, rahbar
 çun- o'g'uz, qipchoq — yuvn(moq)
 çuliman: çuliman ish kanjak — chuvalgan ish
 çünük yag'mo — chinor daraxti
 dagh II arg'u — yo'q emas
 daghi o'g'uz — va, yana
 deda o'g'uz — ota
 deva o'g'uz — tuya
 dünüşhgä kanjak — tunbosh qushi
 eghrig arg'u — qo'pol
 ejla o'g'uz — shunday
 ekin o'g'uz — ekin
 eldrük barsag'on, uch — isiriq
 elkün qipchoq, o'g'uz — musofir
 elrük uch — isiriq
 emät o'g'uz — xo'p, yaxshi
 emdi o'g'uz — endi
 emir o'g'uz — tuman, bulut
 endäk o'g'uz — sath
 epmäk qipchoq, o'g'uz, tuxsi, yag'mo — non
 eträk o'g'uz — rangi sariq odam
 ev o'g'uz — uy
 evät qipchoq, tuxsi, yag'mo — tasdiq yuklamasi
 evät o'g'uz — tasdiq yuklamasi
 eza o'g'uz — opa
 gizri arg'u — sabzi
 hana kanjak, xo'tan — ona
 hata kanjak, xo'tan — ota
 idish l arg'u, o'g'uz, tuxsi, yag'mo, yamaq — idish
 ilik l o'g'uz — ilik
 imir o'g'uz — qosh qoraygan payt

imtili *chigil* — o‘ylamasdan
 ingäk II o‘g‘uz — urg‘ochi toshbaqa
 iligh *qipchoq*, o‘g‘uz — iliq
 jaba I o‘g‘uz — nam
 jabaqulaq *yaboqu*, *yamak* — boyqush
 jabaquluq // jubaquluq *yaboqu*, *yamak* — isitma titratishi
 jabi *chigil* — egar ustiga qo‘yiladigan yostiқ
 jafa II : jafa jer — o‘g‘uz — sovuqdan saqlangan yer
 jagh o‘g‘uz — yog‘; jagh ügürī o‘g‘uz — kunjut
 jajghuq *qipchoq* — baytal emchaklarining uchi
 jal- I *qipchoq* — yon(moq)
 jalafar *uyg‘ur* — shoh elchisi
 jalghu o‘g‘uz — shafqatsiz, muruvvatsiz odam
 jalnguq III o‘g‘uz, *qipchoq*, *suvor* — cho‘ri
 jan- II *pchoq* — yon(moq)
 janga II o‘g‘uz — qirg‘oq
 jarat- o‘g‘uz — mo‘ljalga mos qildi
 jarligh II *chigil* — xoqonning xati, farmoni
 jarmaqan o‘g‘uz — in‘om, sovg‘a
 jartmaq *uyg‘ur* — pul, tanga
 jas I o‘g‘uz — o‘lim, halokat
 jasiq *turk* — yoy idishi, sadoq
 javlaq o‘g‘uz, *qipchoq* — yomon, yovuz
 jaz- II o‘g‘uz — yozdi, bitdi
 jazaq *yag‘mo*, *tuxsi* — o‘tloq
 jazghuq *qipchoq* — baytal emchaklarining uchi
 jaziqçi o‘g‘uz — sovchi
 je- *yaboqu* — nes—nobud qil(moq)
 jemät *ayrim dialektlarda* — xo‘p, mayli
 jeng- o‘g‘uz, *qipchoq* — yeng(moq)
 jengaç o‘g‘uz — qisqichbaqa(?)
 jer- o‘g‘uz — jerk(moq), ta‘zirini ber(moq)
 jerdash o‘g‘uz — hamshahar
 jersgü: aja jersgü *chigil* — ko‘rshapalak
 jidzigh: jidzigh ot *koshg‘ar* — isiriq
 joghdu *turk* — tuyalarning bo‘yni ostidagi uzun jun
 jol: jol jorasun o‘g‘uz — oq yo‘l
 joridaçi o‘g‘uzdan *boshqa dialektlarda* — sovchilar
 orasida aloqa qiluvchi

jorighçi o'g'uz — sovchilar orasida aloqa qiluvchi
jorinça o'g'uz — yo'ng'ichqa
jubaquluq *yaboqu, yamak* — istima titratishi
jubila- o'g'uz, *qipchoq* — alda(moq)
judzugh *kanchak* — so'kish (bolalarga nisbatan)
jumghaq: **jumghaq tana uch** — kashnich urug'i
jumurlan- o'g'uz — yig'il(moq), to'plan(moq)
jun- I *turk* — yuvin(moq)
jung (jüng?) *arg'u, yag'mo, qorluq* — paxta
jupla- o'g'uz — alda(moq)
jüşh o'g'uz — to'planish, to'polon, tiqilinch
jura o'g'uz — tevarak—atrof
jut- o'g'uz, *qipchoq* — yut(moq)
jügrüg: **jügrüg bïlgä** o'g'uz — idroki bor odam
jükündäçi o'g'uz — ibodat qiluvchi odam
jükündüçi o'g'uzdan *boshqa dialektlarda* —
 ibodat qiluvchi odam
jükünç *qipchoq* — ibodat, sajda
jürçüngäk *chigil* — quti
jüzärlük o'g'uz — isiriq
keçä I o'g'uz — namat
keçi o'g'uz — echki
kel-: **keldüm** *arg'u* — (men keldim)
keläçü o'g'uz — nutq, hikoya qilib berish
keltür- o'g'uz — keltir(moq)
kemï o'g'uz, *qipchoq* —kema
kendük *kanjak* — katta sopol xum
kenpä *kanjak* — o'simlikning bir turi
kep o'g'uz — qolip, shakl
ker- II *qarluq* — vovilla(moq)
kerägü *turkman* — chodir
keräy I o'g'uz — soch olish uchun ishlatiladigan ustara
keräm I *yuqori va quyi chin tilida* — yerto'la
kerish I o'g'uz — dovon cho'qqisi
kerit- *qarluq* — vovillat(moq)
kestär *uch* — loydan yasalgan xum
kesh o'g'uz va *qipchoqlar tilidan tashqari* — o'qdon
keshür o'g'uz — turp
ketü *qipchoq* — mayib, majruh

kevlī *kanjak* — daryo ogʻzi
 kibā oʻgʻuz — oz vaqt, qisqa zamon
 kīmī oʻgʻuzlardan *boshqa dialekt*da — kema
 kishī *yagʻmo* — xotin; **kishī al** — uylan(moq)
 kök II oʻgʻuz, *qipchoq* — urugʻ, qabila
 köklāsh- *bulgʻor* — ulfatlashishga ahd qil(moq)
 kōm: kōm kök oʻgʻuz — juda koʻk
 kōn- II *argʻu* — yon(moq)
 köpçük oʻgʻuz — egarning ustiga qoʻyiladigan yopuq
 körkā *kanjak* — yogʻoch kosa, zarang kosa
 közün- *argʻu* — koʻrin(moq)
 kübān oʻgʻuz — toʻqim, egar
 küç: küç *jaghi chigil* — kunjut moyi
 küz- oʻgʻuz — qoʻriqla(moq)
 küzāç *argʻu* — idish
 kümürgān oʻgʻuz — togʻ piyozi
 küñçäk oʻgʻuz — choʻntak
 küs- I oʻgʻuz — xafa boʻl(moq)
 küvük I: küvük **mush chigil** — yovvoyi mushuk
 küvük II oʻgʻuz — poxol
 küvüz oʻgʻuz — yungdan toʻqilgan palos
 küzā(t)täçī oʻgʻuz, *qipchoq* — qorovul, qoʻriqchi
 küzāk *argʻu* — jinglak soch
 la I oʻgʻuz — taʻkid yuklamasi
 lav *bulgʻor* — muhr uchun mum
 lish I *chigil* — soʻlak, tupuk
 lish II *igil* — balgʻam
 luçnüt *kanjak* — hashar
 mandar oʻgʻuz — ishq pechak
 maraz II *rgʻu*, *yagʻmo* — yollangan ishchi
 mendirī *chigil* — toʻy rasm—rusumlari
 mingar oʻgʻuz — buloq
 mughuzghaq *argʻu* — asalariga oʻxshash hashorot
 mush *chigil* — mushuk
 mükīm *turk* — ayollar poyafzalining bir turi
 mükīm *turk* — ayollar poyafzalining bir turi
 mün I *yagʻmo* — shoʻrva, uvralik shoʻrva
 namiza *chigil* — xotin tomondan qarindosh
 oba oʻgʻuz — urugʻ, qabila

oghla *arg'u* — o'g'lon
oghur IV *o'g'uz* — badal, evaz
oghur V *o'g'uz* — muvaffaqiyatli, xayrli
oghurlan- II *o'g'uz* — tenglashtiril(moq), qiymati beril(moq)
ojuq *o'g'uz* — poliz qo'riqchisi
ong II *chigil* — o'ng tomon
op I *arg'u* — xirmon yanchuvchi ho'kizlarning o'rtasidagi ho'kiz
osughla- *kanjak* — kalitsiz och(moq)
ota- I *yag'mo, yamak* — yoqmoq
ota- II *o'g'uz* — davola(moq)
otran *yag'mo* — kiyim
öd II *o'g'uz* — teshik
ötünç *o'g'uz* — qarz
öjáz *o'g'uz* — chivinning bir turi
öjlä *o'g'uz* — choshgoh
ön- *uyg'ur* — otlan(moq), jo'na(moq)
öndür- *uyg'ur* — otlantir(moq), jo'nat(moq)
öng II *o'g'uz* — o'ng tomon
örän *o'g'uz* — buzilgan, yomon narsalar
örçük *o'g'uz* — o'rilgan soch
örgän *o'g'uz* — qalin arqon
ötki *chigil* — badal, evaz
ötünç II *o'g'uz* — qarz
özī *chigil* — ikki tog' o'rtasidagi o'tish joyi
pamuq *o'g'uz* — paxta
parçam *o'g'uz* — belgi, nishon
qa- *yag'mo* — taxladi
qaziq *arg'u* — yog'och idish
qajin *o'g'uz* — qayin
qajing *yag'mo, tuxsi, qipchoq, yabaqu, tatar, qaytumul va o'g'uzlarda* — qayin
qajir I *o'g'uz* — qum
qajtar- *o'g'uz* — qaytar(moq)
qalida *o'g'uz* — bo'yin tumor
qanaq *arg'u, bulg'or* — qaymoq
qanu *arg'u* — qaysi
qar- I *o'g'uz* — qorishtir(moq)
qara I: **qara qush** *o'g'uz* — tuya paypog'i

qaraqula- *yag'mo* — talon—taroj qil(moq)
qaril- *o'g'uz* — aralashtir(moq)
qarinça *o'g'uz* — chumoli
qarinçaq *o'g'uz* — chumoli
qarit *turkman* — haqorat
qartur- *1 o'g'uz* — qordir(moq), aralashtirgiz(moq)
qat 1 *o'g'uz* — yonida, —da
qat II *kay, qipchoq, tatar, chumul, yamak* — meva
qatlan- *II qipchoq, o'g'raq, yamak* — meva ber(moq)
qatqiç *arg'u* — bir xil hasharot
qatut II — *barsag'an* — mag'iz, danak, urug'
qazin *qipchoq* — xotinning otasi, qaynota
giftu *chigil* — qaychi
qirnaq *kay, qipchoq, o'g'uz, chumul, yaboqu,*
yamak, yasmil — joriya, cho'ri
qiz kishi *arg'u* — baxil odam
qizil 1: *qizil süçik tuxsi, chigil, yag'mo* — may
qoç 1 *o'g'uz* — qo'y
qon 1 *arg'u* — qo'y
qonshi *o'g'uz* — qo'shni
qonuqla- *o'g'uz* — mehmonlarni qabul qil(moq)
qoru *qipchoq* — tikan
qosh: *qosh biçäk arg'u* — qaychi
qoshun *o'g'uz* — qo'rg'oshin
qova 1 *o'g'uz* — chelak
qovuz 1 *o'g'uz* — jin tegish asari
quçghundi *chigil* — piyoz
quzuzlan-*arg'u* — eridan ajralgan ayolga
uylan(moq)
qum 1 *chigil* — qum
qur V *o'g'uz* — quruq
qurman *o'g'uz, qipchoq* — o'q—yoy soladigan idish
qurt II *o'g'uz* — bo'ri
qushghaç *o'g'uz* — chumchuq
sagh III *o'g'uz* — o'ng tomon
sagh V *o'g'uz* — aql
saghur- *1 qarluq* — yut(moq)
saghur- *11 barsag'an* — tupur(moq)
saltur- *o'g'uz* — ixtiyoriga tashla(moq)

saman *chigil* — somon
samda *chigil* — oyoqqa kiyiladigan sandal
sasiq *uch* — sopol
satgha- III *o'g'uz* — o'rinma-o'rin qil(moq)
satghash- III *o'g'uz* — qarzlarini uzish(moq)
satlan- *chigil* — botin(moq), jur'at qil(moq)
savash- *o'g'uz* — savash(moq)
savçi I *o'g'uz* — payg'ambar, elchi
savçi II *o'g'uz* — sovchi
saxt *o'g'uz* — kamar, to'qa va egarning
 boshiga o'rnatish uchun oltin,
 kumushdan ishlangan ziynat
seça *o'g'uz* — chumchuq
semürgük *barsag'on* — bulbulga o'xshash qush
sengäk *o'g'uz* — suv ichiladigan idish
sın II *kanjak* — sen
sidrim *o'g'uz* — charm qayish
sighra *o'g'uz* — ikki tog' orasidagi dara (vodiy)
simsimraq *chigil* — ovqatning bir turi
sindu I *o'g'uz* — qaychi
sinuq *o'g'uz* — siniq
siq II *o'g'uz* — kichik, ahamiyatsiz
sirt II *o'g'uz* — kichik tepa
sirtla- I *o'g'uz* — tepalikka ko'taril(moq)
soghur- *qorluq* — qurut tayyorla(moq)
soghut I *qorluq* — qatiqdan tayyorlangan pishloq
soq- III *o'g'uz* — chaq(moq)
sor- I *o'g'uz* — so'ra(moq), surishtir(moq), izla(moq)
sögüş II *o'g'uz* — qovurish uchun sara
 qo'y yoki echki go'shti
sökäl *o'g'uz* — kasal
sökti II *barsag'on* — kepak
sujran *o'g'uz* — minoraga o'xshash har qanday uzun narsa
sulaq *qipchoq* — taloq, qora jigar
suqun- *uch* — yuvin(moq)
susghaq *qorluq, qipchoq* — cho'mich
suvuq *qipchoq* — uzun, ammo qili kam dum
süm: **süm** **süçik** *o'g'uz* — juda shirin
sürçäk *o'g'uz* — kechki yig'ilish, o'tirish

shav uch — bir xil o't
 shebäng chigil — yo'g'on temir, so'yil
 shenbuj kanjak — tungi ziyofat
 shin chigil — taxta
 shünük yag'mo — chinor daraxti
 shüt xo'tan — urug' (kelib chiqish ma'nosida)
 talaq qipchoq — taloq, qora jigar
 tamaq o'g'uz, qipchoq — tomoq, bo'g'iz
 tamar o'g'uz — tomir (qon tomiri ma'nosida)
 tana uch, arg'u — kunjut urug'i
 tang II arg'u — elak
 tapçang kanjak — uch oyoqli shoti
 taq- o'g'uz — bog'la(moq), taq(moq)
 taquq turkman — tovuq
 taquqlugh o'g'uz — tovug'i bor
 tarxan arg'u — bek
 tas I o'g'uz — yomon
 tashiq- yag'mo, tuxsi, qipchoq, yaboqu
 turkman — tashqari chiq(moq)
 tat I yag'mo, tuxsi — islomni qabul
 qilmagan uyg'urlar yoki xitoylar
 tavar o'g'uz — jonli, jonsiz mol, tovar
 tegin- chigil — erish(moq), yetish(moq)
 tegül o'g'uz — unday emas, tugul
 tek I o'g'uz — shunchaki
 telü o'g'uz — telba, aqli zaif
 temürkän o'g'uz — o'qning temirli uchi
 tengälgüç o'g'uz — bir xil qush
 terinçäk o'g'uz — xotirlarning yengi yo'q ust kiyimi
 tering o'g'uz — keng va chuqur
 tes: tes tegirmä o'g'uz — oshirish yuklamasi
 tevä o'g'uz, qipchoq suvor — tuya
 toz chigil — qushning bir turi
 toz- chigil — to'y(moq)
 toghril II kanjak — go'sht va dorivorlar bilan to'ldirilgan ichak
 tonguz: tonguz märdäkī ayrim turk. — to'ng'iz bolasi
 topul- o'g'uz — (kiyimni) yech(moq)
 toqi- o'g'uz — taqillat(moq), to'q-to'q ur(moq)
 toqin- o'g'uz — uril(moq)

toqul- 1 o'g'uz — uril(moq)
toz- III *yamak, suvar, bulg'or, qipchoq* — to'q bo'l(moq)
tug'i o'g'uz — po'sti olingan tariq
tul 1 o'g'uz — (qo'zilash, bolalash) vaqti
tuläk 1 o'g'uz — tullash vaqti
tulät- o'g'uz — tug'dir(moq)
tön- o'g'uz — qayt(moq)
törüt- o'g'uz — yarat(moq)
töz- *qipchoq* — och qol(moq)
tudriç *arg'u* — go'ng
tughragh 1 o'g'uz — xonning shaxsiy muhri
tughraghlan- II o'g'uz — muhr qo'y(moq)
tildra- o'g'uz — yoyilib ket(moq)
tulun II *turk tillarining birida* — chakka
tömrük o'g'uz — doira, childirma
tümsä *arg'u* — minbar
tünäk *barsag'on* — zindon, qamoq
tushrum *arg'u* — pishirilgan ip koptogi
tüväk *chigil* — tuppak
uç 1 o'g'uz — biron narsaning uchi, oxiri
uçan *qipchoq* — ikki yelkanli qayiq
ud *chigil* — sigir
uzluq 1 *arg'u* — cigirlar kechasi yotadigan joy, molxona
uliç *qorluq* — bolalar erkalatilganda aytiladigan so'z
ulush *chigil* — qishloq
uma 1 *tibet* — ona
urgha *arg'u, o'g'uz* — baland daraxt
urq o'g'uz — arqon
urra o'g'uz — erkaklardagi churra
us II o'g'uz — mohir, idrokli
us- 1 o'g'uz — o'yla(moq), mushohada qil(moq)
utan- o'g'uz — uyal(moq)
uzlang o'g'uz — buqalamun
übgük *chigil* — sassiqpopishak
ügürmäk o'g'uz — taxtiravon
uhı *kanjak, xo'tan* — boyo'gli
üjük II o'g'uz — tepalik joylar

ükıl qipchoq — ko'p, bir talay
 ürüng 1 chigil — oq
 ütrük o'g'uz — ayyor
 xaju qipchoq, o'g'uz — qaysi
 xamir o'g'uz — amir
 xanda qipchoq, o'g'uz — qayerda
 xijar: xijar maraz arg'u, yag'mo — haqli ishchi, muzd
 xiz qipchoq, o'g'uz — qiz
 zänçü qipchoq, o'g'uz — marvarid, dur
 zoghdu qipchoq, o'g'uz — tuyaning bo'ynida
 osilib turadigan jun

Bo'lim yuzasidan savol va topshiriqlar

1. Qadimgi turkiy tilning leksik qatlamiga qisqacha ta'rif bering.
2. Qadimgi turkiy tildagi ko'p ma'nolilikning hosil bo'lish yo'llarini izohlang.
3. Qadimgi turkiy tilda evfemizmlar qanday hosil bo'lgan? Misollar keltiring.
4. Qadimgi turkiy tildagi omonimlarning paydo bo'lish sabablarini izohlang.
5. Qadimgi turkiy tilda sinonimlarning qanday ko'rinishlarini ajratish mumkin?
6. Boshqa tillardan va dialektlardan so'z olish hisobiga sinonimik qator hosil bo'lishining sabablarini tushuntiring.
7. Qadimgi turkiy tildagi antonimlarni belgilash mezonlarini tushuntirib bering.
8. Qadimgi turkiy tilda iboralarning hosil bo'lish sabablarini izohlab bering.
9. Qadimgi turkiy tilning leksik qatlamini qisqacha tavsiflang.

BESHINCHI BO'LIM

QADIMGI TURKIY TILNING MORFOLOGIK XUSUSIYATLARI

SO'Z YASALISHI

Tayanch tushunchalar: morfema, tarixiy morfema; so'z tarkibi, o'zak, negiz, qo'shimcha; so'z yasovchi qo'shimchalar bilan so'z yasash, analitik usul bilan so'z yasalishi.

Morfema haqida tushuncha

Morfema ma'no anglatuvchi eng kichik, bo'linmas elementdir.

Morfema analizida tarixiylik va hozirgi holat masalasini aniq farqlay olish kerak. Tilning tarixiy taraqqiyoti jarayonida so'zning morfem tarkibi o'zgarib turadi. Jumladan, hozirgi o'zbek tilida *ishla*, *ba'sla* so'zlarini *ish-lä*, *ba's-la* shaklida morfemalarga ajratamiz. Bunga, ikkala yasama so'z o'zaklarining leksik ma'no anglatishi, ularning mustaqil holda qo'llana olishi, *-lä*, *-la* qo'shimchasining fe'l yasovchi ekanligi asos qilib olinadi. Biroq, imlâ so'zi hozirgi o'zbek tili nuqtai nazaridan morfemalarga bo'linmaydi; *-lä* ni fe'l yasovchi deb qaraganimizda ham, o'zak alohida turishida leksik ma'no ifodalamaydi (im qaqd'i deyilganda ham yasama so'z holida qo'llanadi). Tarixan, aksincha, imlâ dagi im — “parol, belgi” ma'nosini bildirgan, shuning uchun uni o'sha davr normasiga tayanib ikkiga ajratish mumkin. Yoki alda so'zini ham hozirgi norma asosida morfemalarga bo'la olmaymiz. Tarixan uni ikki morfemaga ajratish mumkin: *al-da*. Bulardan: *-da* — fe'l yasovchi, al esa «hiyla, nayrang» ma'nosini bildiradi. Bunda til tarixida o'zaklarning mustaqil qo'llanila olgani, qo'shimchalarning esa yasovchi sifatida harakat qila olgani asos qilib olinadi. Masalan, al so'zi o'tmishda mustaqil holda ham qo'llanilgan: *Awëi nečä al bilsä, ađığ anča yol bilir* — Ovchi qanchalik hiyla bilsa, ayiq ham qochib qutilish yo'llarini shu qadar biladi (MK, I, 94).

Endi ula- so'zida bu qolipdagi yasaliş yo'q. Uning o'zagi — ul. Qidimgi turkiyda ul — “asos, tag-tug”; ula- — “asosini biriktir-, bog'la-” degani.

Hozirgi o'zbek tilidagi qut'il, qutqar so'zlarini morfemaga bo'lish mumkin emas. Lekin tarixan ular morfemalarga bo'linadi: *qut-i-l*, *qut-qar*. Keyingi so'zdagi *-qar* fe'l yasovchi qo'shimcha, masalan, *ba'sqar* ham shu qolipda yasalgan. Qadimgi turkiyda *qut* bir qancha

ma'nolarda qo'llangan. Shulardan biri "qut, baxt" ma'nosi. Masalan, Yusuf Xos Hojib dostonining oti "Qutadğu bilig" shundan olingan, "Qutga, baxt-u saodatga yetkazuvchi bilim" degani. Qut so'zi "erk, ozodlik" ma'nosida ham qo'llangan. Masalan, qadimgi turk eposi "O'g'uzxoqon" dostonida shunday jumla bor: Men seňä başımnı, qutumnı berä-men (OD, 22, 6). Buni ruschaga "Я отдаю тебе свою голову, свою душу" deb o'g'irganlar (DTS, 471). Aslida, bu jumladagi qut ni "jon" ("душа, жизненная сила, дух") deb emas, "erk, ozodlik" deb anglamoq kerak. Bu o'rinda xonga bosh egish, taslim bo'lish haqida so'z bormoqda. Shunga ko'ra, matnni "Men senga boshimni, erkimni beraman" deb o'g'irgan ma'qul. Ana shunda "senga erkimni beraman; senga bo'yunsinaman" degan ma'no kelib chiqadi. Hozirgi o'zbek tilidagi qutıl, qutqar ham o'sha so'zdan: qutıl — "ozod bo'l-", qutqar — "ozod qil-" degani.

Qadimgi turklarning shunday maqoli bo'lgan: Er qutı belin, suw qutı terin. Buni ruschaga «Достоинство мужа — в страхе, ценность воды — в глубине» deb tarjima qilganlar (DTS, 94). Uyg'urcha tarjimasida bu maqolni "Erning quti (baxti) qo'rqmaslikda, suvning quti cho'ngqurlikda" deb o'g'irganlar. Ushbu qadimgi turk maqolida qut — "quvvat, kuch-qudrat" ma'nosidadir. Shunga ko'ra maqol "Erning (yigitning) jasurligi qutqu chog'ida (to's-to'polonda) bilinadi, suvning qudrati tubida (bilinadi)" degan ma'noni beradi.

So'zning morfem tarkibi matn yaratilgan davr me'yorlariga asoslanib belgilanadi. Tarixiy taraqqiyot, til me'yorlarining harakatlanishi oqibatida ba'zan o'zak, ba'zan esa qo'shimchalar iste'moldan chiqishi mumkin. Ba'zida ikkalovi unutilib, bir komponentga birikib ketadi. Natijada ularni ma'noli qismlarga bo'lishning iloji qolmaydi. So'zning bunday holatini tabiatdagi ayrim kristallarga qiyoslash mumkin. Tabiatdagi ayrim qattiq moddalar qachonlardir suyuq yoki yumshoq holatda bo'lgan, hozir ular zaranglashib, bo'linmas holga kelib qolgan.

Tilda me'yoriy, odatiy holatlar bilan bir qatorda, tarixiy holatni ko'rsatuvchi, lekin hozir harakat qilmaydigan relikt (qoldiq) hodisalar ham uchrab turadi. Bu hodisa so'zning morfem tarkibiga ham aloqador. Xuddi shunday relikt holatlar hozirda «kristall» holiga kelib qolgan so'zning o'zagi, unutilgan qo'shimchasi yoki har ikki komponenti bo'luvi mumkin.

Qadimgi turkiy tilda *apa* so'zining "ona; opa, egachi" ma'nolari bilan bir qatorda "katta, ulug'" ma'nosi ham bor. Masalan, ko'k turk

bitiglarida *apa tarqan* atamasi uchraydi. Bu soʻz tarkibidagi *tarqan* ~ *tarxan* unvondir. Mahmud Koshgʻariyning yozishicha, *tarxan* — bek. Islomiyatdan oldin qoʻllanilgan ism (argʻucha) (MK, I, 409). Apa tarqan atamasi tarkibidagi apa — “katta, ulugʻ, bosh” maʼnosida; apa tarqan — “katta tarxon, bosh tarxon, bosh qoʻmondon” degani.

Apa ~ aba “katta, ulugʻ” maʼnosida aqrabolik (qarindosh-urugʻchilik) otlari tarkibida ham keladi. Masalan, eski oʻzbek tilida (“chigʻatoy turkchasi”da) abağa soʻzi qoʻllangan. Navoiy soʻzi bilan aytganda, turklar “atanij apa (vā) inisin abağa” deganlar (ML, 176). Mazkur soʻz apa ~ aba+ağa — “katta ogʻa” degan maʼnoni anglatadi.

Hozirgi oʻzbek tilida ham apa ning “katta, ulugʻ” maʼnosi qoldiq shaklida ayrim soʻzlar tarkibida saqlangan: apağayī (<apa+ayī) — soʻzmasoʻz “ulugʻ ona, katta ona” degani, amakining xotini; apa(ğ)dada yoki apağada — birinchisi apa+dada (“katta dada”)dan, keyingisi apa+ada (“katta ota”)dan. Apağdada — aslida dadaning yoki onaning buvasi. Apağada esa otaning yoki onaning otasi; apağbuwī (<apa+buwī) — maʼnosi “katta buvi” degani; apaqī (<apa-qī): -qī — soʻz yasovchi qoʻshimcha. Apaqī — asl maʼnosi “apa, yaʼni katta tugʻishgan (amaki yoki togʻa)ga tegishli” degani, amakining yoki togʻaning xotini.

Baʼzi aqrabolik otlaridagi da uzvida ham “katta, ulugʻ” maʼnosi mujassam. Masalan: dada, kelib chiqishi da-ada dan, maʼnosi — “katta ada”, yaʼni buva. Ushbu soʻzda da — uzvi boʻlmasa, unda “katta, ulugʻ” maʼnosi ham ifodalanmaydi. Demak, “kattalik” maʼnosi ayni uzv orqali anglashilayotgani tabiiy. Toshkentda “ota”ni dada deguchilar bor.

Yana bir misol: tağa (<ta-ağa) “katta ogʻa” degani, onaning akasi yoki ukasi. “Chigʻatoy turkchasi”da bu soʻz tağay ~ tağayī shaklida qoʻllangan. Navoiyning taʼkidicha, turklar “ananij ağa (vā) inisin tağayī” deganlar (ML, 176). Mahmud Koshgʻariy devonida bu soʻz tağay shaklida berilgan. Lekin uning maʼnosini muallif “amaki” deb izohlagan (MK, III, 256). Qadimgi turkiy til morfem tuzilishiga koʻra tağay ~ tağayī soʻzi tarkibidagi ta uzvida “katta, ulugʻ” maʼnosi mujassamlashganligini kuzatish mumkin: tağay (<ta-ağay).

Shuning kabi, daya soʻzida “katta aya” maʼnosi bor.

Harqalay, dada, tağa, daya soʻzlari tarkibidagi ta ~ da uzvida “katta, ulugʻ” maʼnosi mujassamlashgani haqiqatga yaqin. Mazkur ta ~ da uzvini ayrim olimlar xitoychadagi “katta, ulugʻ, bosh, yirik” maʼnosini beruvchi da soʻziga bogʻlaydilar. Biroq, ayrim asl turkiy soʻzlar tarkibida uning mavjudligi bu qarashni tamom inkor etadi (masalan, tağ soʻzida).

Shunga binoan, uni boshqa tillar ta'sirida turkiyga o'zlashgan deb qaramaslik kerak. U berisi bilan xun davri, ehtimol, oltoy davridan kelayotgan qoldiq bo'lsa ajab emas.

Demak, yozma yodgorliklar grammatik jihatdan tahlil qilinganda so'zlarni morfemalarga ajratishda zamonaviy me'yorlarga asoslanib (ya'ni hozirgi o'zbek tili normalariga tayanib) emas, balki bitiglar yaratilgan davr tilining grammatik normalariga tayangan holda ish ko'riladi.

So'zning tarkibi

So'zlar tuzilishiga ko'ra *tub* va *yasama* bo'ladi. *Tub* so'zlar asli muayyan ma'noni bildiruvchi morfem birlikdir. Ot, sifat, son, fe'l singari mustaqil so'z turkumlari ham, shuningdek, yordamchi so'z turkumlari ham *tub* so'zlar bo'luvi mumkin. Masalan, otlar: *ï* — "o'simlik, buta", *ot* — "dori-darmon", *ig* — "kasallik", *qaz* — "g'oz", *qoñ* — "qo'y", *söz* — "so'z"; fe'llar: *ba* — "bog'la-", *te* — "de-", *ay* — "ayt", *uq* — "uq", *al* — "ol-", *ked* — "kiy-", *ber* — "ber-", *ürk* — "hurk" va b. *Yasama* so'zlar esa o'zakka yasovchi qo'shimcha qo'shish yoki mustaqil so'zlarning grammatik birikishi tufayli yuzaga keladi.

So'z tarkibi deyilganda, o'zak, negiz hamda so'zning sintaktik munosabatini ta'minlovchi turli qo'shimchalarning birligi, so'zning morfologik tizimi (strukturasi) tushuniladi. So'z tarkibini tahlil qilishda, avvalo, leksik hamda grammatik ma'no anglatuvchi komponentlarni ajratib olish lozim. So'z tarkibi leksik hamda grammatik ma'no anglatuvchi komponentlar birligidan iborat bo'ladi.

So'zning leksik ma'no bildiruvchi komponentlariga o'zak hamda negiz kiradi. *O'zak* — so'zning eng kichik leksik ma'noli bo'lagi. *Negiz* esa so'zning ma'nosini beruvchi, eng katta leksik ma'noga ega bo'lgan bo'lagidir. Masalan: *tin*- fe'liga *ot* yasovchi -č qo'shimchasini qo'shib, *tinč* oti yasalgan. *tinč* so'zining o'zagi (eng kichik leksik ma'noli bo'lagi) *tin*-, negiz esa *ot* yasovchi -č qo'shimchasini qo'shish natijasida hosil bo'lgan *tinč* so'zidir. Endi bu so'zga -i qo'shimchasini qo'shib, *tinči* fe'lini yasaymiz. Bunday holda negiz ham o'zgaradi: yangi yasalgan so'z negiz bo'ladi. Lekin o'zak o'sha-o'sha turaveradi. Shuning uchun bir o'zakdan yasalgan so'zlarni o'zakdosh so'zlar deb ataymiz. Keltirilgan *tinč*, *tinči* so'zlari o'zakdosh (bir o'zakdan yasalgan) so'zlardir. Demak, *tinči* so'zining tarkibi shunday: *tin*+č+*i* = *tin*->*tinč*->*tinči*-. Yana bir misol: *qatıgıti* (qattiq qilib, mahkam qilib) so'zining tarkibi shunday: "qot-" anglamidagi *qat*- fe'liga sifat yasovchi

-iğ qo'shimchasini qo'shib qat'iğ so'zi, unga esa -ti ravish yasovchisini qo'shib qat'iğti so'zi yasalgan. Bu so'zni o'zak-negizga ajratish tartibi ham yuqoridagi so'z kabidir: qat-> qat'iğ>qat'iğti.

So'zning grammatik ma'no bildiruvchi komponentlariga qo'shimchalar kiradi. Muhimi shundaki, so'z tarkibiga yasovchi qo'shimchalargina emas, yasovchi bo'lmagan qo'shimchalar (so'z o'zgartuvchi, shakl yasovchi) ham kirib ketadi. Chunki ularning bari so'zni shakllantirishga, uning leksik-semantik, morfologik, sintaktik-stilistik o'rnini ta'minlashga xizmat qiladi.

Til tarixida ham qo'shimchalar uch xil ko'rinishda uchraydi: so'z yasovchi, so'z o'zgartuvchi va shakl yasovchi.

So'zlarning morfologik usulda yasalishi

So'zlarning morfologik usulda yasalishi o'zak yoki yasama so'zga yangi bir so'z yasovchi qo'shimcha qo'shish bilan boshqa bir so'z hosil qilinishidir.

Turkiy tillar tarixida, yozma yodgorliklar tilida so'zlar qat'iy qonunlar asosida yasalgan. Yasama so'z ma'no jihatdan o'ziga bog'liq bo'lgan o'zakdan, o'sha so'zning har qaysi emas, aynan tutash ma'noli semasidan urchiydi. Agar yasama so'zning morfem sostavi chuqur tahlil qilinsa, o'sha ildizga yetib boriladi. Masalan, hozirgi o'zbek tilida "o'tni yulish jarayoni"ni anglatuvchi otaq so'zi "o'tni yul-" ma'nosidagi otafe'lidan, u esa "o'simlik" anglamidagi ot so'zidan yasalgan. Yodgorliklarda otači degan atama uchraydi, "tabib, davolovchi" degani. Bu so'zning o'zagi "o't, o'simlik" emas, balki "dori, em" ma'nosidagi ot dir, undan ota-, ya'ni "davola-" fe'li, unga -či qo'shimchasini qo'shib otači oti yasalgan. Demak, otači so'zining ildizi "davolamoq" ma'nosidagi ota-, uning negizida "dori" ma'nosidagi ot ga bog'lanadi. Yodgorliklar tilida, boshqa bir ota- fe'li ham uchraydi, masalan: otuņ ota- deydi, bu "o'tin qala-, o'tin yoq-" degani. Endi bu fe'l "o't, olov" anglamidagi ot dan. Hozirgi o'zbek tilida otaw degan so'zimiz bor, bitiglardagi ko'rinishi — otağ. Hozirgi ma'nosiga qaraganda, bu so'zning o'zagi, harqalay, "olov" ma'nosidagi ot dir. Undan "o't qala-" ma'nosidagi ota-, unga joy nomi yasovchi -ğ qo'shimchasini qo'shib, otağ so'zi yasalgan, bu "o't yoqib qishni o'tkazadigan joy" ma'nosini beradi. Qiyoslang: qışlaq (<qış-la-q)— "qishni o'tkazadigan, qishlaydigan joy"; yaylağ (<yay-la-ğ) -"yozni o'tkazadigan yer, yaylov".

Hozirgi ayrim o'zbek shevalarida "dazmol"ni ütük deydi. Bu so'z

o'zagining "olov" ma'nosidagi ot ga bog'liqligi yo'q. Chunki, Mahmud Koshg'ariy uni ütük shaklida keltirgan (Agar bu so'z ot dan yasalganida uni singarmonizm qoidasiga ko'ra otuq shaklida keltirgan bo'lur edi). Ahamiyatlisi, Koshg'ariy devonida ütidi fe'li ham keltirilgan (MK, III, 268), bu «dazmolladi» degani. Demak, ütük o'sha fe'ldan ekanligi ayon. Qiyoslang, Alisher Navoiyning "Muhokamatu-l-lug'atayn" asarida ta'kidlanishicha, "üt— kallañ otqa tutup tükin arñtur ma'nodadur".

Yana quyidagi misollarga e'tibor bering: rangni bildiruvchi yašıl — "yosh, yangi" ma'nosidagi yaš so'zidan yasalgan (yaš-ıl). E'tiborga sazovorki, "Qutadg'u bilig"da osmonning sifati yašıl so'zi bilan berilgan: yašıl kök. Ko'k turk bitiglarida uni kök tājri deydi: kök — rangni bildiradi, tājri esa "osmon" degani. "Qutadg'u bilig"da osmonga nisbatan qo'llanilgan yašıl sifati, o't, maysa rangini emas, balki "tiniq, beg'ubor" ma'nosini beradi: yašıl kök — "tiniq, musaffo osmon".

Umr vaqti anglamidagi yaš ham ayni so'zdan urchigan; umrning muayyan vaqti: bir yaš — insonning bir yillik umri. yaš, yaš yigit, yaš bala deyilganda "hali ko'p yashamagan, o'smir" tushuniladi (chog'ishtiring, qadimgi turkiy tilda: yašlığ — yoshi katta, kekxa; yašlığ er — kekxa kishi. Hozirgi turk tilida: yašlır (yaš-lır) — "kekxa, uzoq yashagan kishi"). Yaša (yaš-a) fe'li ham ayni o'zakdan. Endi yašin, yašna (<yašin-a) so'zlari boshqa bir o'zakdan yasalgan (chog'ishtiring: čaqın, čaqna; bu ham yuqoridagi qolipda bo'lib, o'zagi čaq-; čaqmaq čaqdī; yoki: gügürt čaq-, ot čaq-). Harqalay, yašin so'zining o'zagida "yorug', nur" ma'nosi borligi ayon. Qadimgi turkiyda: yašu— yorug'lik sochmoq. Chog'ishtiring, QB da: Yaşıq — Quyosh. Yaruq ham o'sha qolipda yasalgan, yaru— "yorug'lik sochmoq" so'zidan.

Affiksatsiya usuli bilan so'z yasashida so'zning ichki va tashqi tomoniga e'tibor qaratiladi. So'zning ichki tomoni ma'no, semantika bilan bog'liq. Tashqi belgisi uning tovush tomonidir. Qadimgi turkiy tilda yasama so'z ana shu ikki jihat birligidan yuzaga kelgan. Demak, o'zak bilan yasalgan negiz o'rtasida ham ma'no, ham fonetik jihatdan bog'liqlik bo'lmog'i kerak.

Yodgorliklar tilida so'z yasovchi affikslarning vazifasi muhim. Har bir affiks, o'ziga tegishli doirada harakat qiladi, muayyan ma'noni anglatuvchi so'zlar guruhini yasaydi, chegaradan chiqmaydi. Sinonimiya qurshoviga tushgan taqdirda ham, eshi yo'l bersagina, uning vazifasini bajaradi.

Yana har affiksning fonetik variantlari ham bo'ladi. Variantlarning

bari “bir affiks”, har qaysisi “o’sha affiksning ko‘rinishi” deb qaraladi. Ular o‘zakka singarmonizm qonuni asosida birikadi; biri boshqasining o‘rnida kela olmaydi. So‘zning morfem qurilishini tekshirganda bu qonuniyatlarni unutmaslik kerak.

Qo‘shma so‘zlar va ularning yasalishi

Turkiy tillar tarixida so‘z yasashning analitik usuli ham amal qilgan. Bunday usul bilan yasalgan so‘zlar yodgorliklar tilida keng qo‘llaniladi.

Ko‘k turk bitiglarida: beŋgütaš, bitigtaš — bitigtosh, sübaši — lashkarboshi. AH da: qarabaš — cho‘ri, xizmatkor.

Ko‘k turk bitiglarida qutb otlari ham shunday usulda yasalgan: kün toğsuq — kun chiqar (Sharq), kün ortusı — Janub, kün batsıq — kun botar (G‘arb), tün ortusı — Shimol.

Qadimgi turkiy tilda qo‘shma so‘z holida yasalgan yer otlari (toponimlar), daryo va ko‘l otlari (gidronimlar) ham tez-tez uchrab turadi: Temir qapıg, Qaraqum, Qara köl, Yinčü ögüz, Yašıl ögüz.

Qo‘shma so‘z holida yasalgan toponimlar ko‘proq joy nomini bildiruvchi so‘zlardan tuzilgan bo‘ladi.

Qadimgi turkiy tilda “shahar” ma’nosida balıq, uluš, kân~ken, kent~kend, ordu so‘zlari qo‘llangan. Bu so‘zlarni ba’zi shahar otlarining tarkibida ham uchratamiz. Masalan: Bešbalıq, Quzuluš, Quzordu. Yoki: Ötükân, Tärkân, Äbäkân, Čimgân otlari tarkibidagi kân~ken~gân ham, chamasi, “shahar” ma’nosini anglatadi.

Quzuluš, Quzordu ham qo‘shma so‘z holidagi toponimlardir. Chunonchi, Mahmud Koshg‘ariy uluš so‘ziga izoh bera turib, yozadi: bu so‘z chigillar shevasida “qishloq”ni anglatadi. Balasag‘un va ularning yuqori yonidagi arg‘ular tilida “shahar” demakdir. Shuning uchun Balasag‘un shahrini Quzuluš deydilar (MK, I, 94). Olimning boshqa bir o‘rinda qayd etishicha, bu shaharning Quzordu nomi ham bo‘lgan (MK, I, 145).

Quzordu “Qutadg‘u bilig”ning uyg‘ur yozuvli hirot qo‘lyozmasida ham uchraydi: Munungi turuğlağ Quzordu eli (Uning turar yeri Quzo‘rdu elidir)(QB, 7). Bu jumlada asar muallifi Yusuf Xos Hojibning tug‘ilgan yeri — Quzo‘rdu (ya’ni Balasag‘un) nazarda tutilmoqda.

Quzuluš, Quzordu nomlari tarkibidagi quz, aftidan, “kunga ters”, “kun botar” ma’nolarini bildiradi. Chog‘ishtiring: Mahmud Koshg‘ariy lug‘atida: quz tağ — tog‘ning quyosh tushmaydigan joyi (MK, III, 196); hozirgi o‘zbek tilida: küngäy — kun tushadigan joy; quzğay —

kunga teskari joy. Yoki turkhada: Güney — Janub, Kuzey — Shimol. Shundan kelib chiqib, Quzuluş, Quzordu — “kun botardagi shahar” degan ma’noni bildiradi,

Endi Beşbalıq haqida. Mahmud Koshg’ariyning yozishicha, bu uyg’ur viloyatidagi besh shahardan biridir (MK, I, 136).

Bu nomning etimologiyasi haqida Koshg’ariy yozadi: balıq — johiliya davridagi turklar va uyg’urlar tilida “shahar”. Uyg’urlarning eng katta shaharlariga Beşbalıq deyilishi shundandir. Beşbalıq — “besh shahar” demakdir. Uyg’urlar boshqa bir shaharlariga Yangıbalıq — “yangi shahar” deydilar (MK, I, 360).

Shahar nomlarining yasalişida, ba’zan, Markaziy Osiyo xalqlari tillarida yagona prinsiplar amal qilganligini kuzatamiz. Masalan: Beşbalıq — turkiy nom, Panjkent — forsiy.

Qo’shma so’z shaklidagi kishi otlari ham bor. Masalan, Qutlubars, Qulbars, Aybars, Qaraquş, Alaquş, Aydoğdı, Kündoğdı, Kündoğmiş, Quştemür, Esändemür, Temürxan, Temürtaş.

Murakkab fe’l: saw “so’z, gap, xabar” degan ma’noni beradi. Bundan: saw älit— xabar yetkazmoq, saw k(ä)lür— so’z tashimoq.

So’zlarni juftlash orqali yangi so’z yasash

So’zlarni juftlash yo’li bilan yangi ma’no hosil qilish, asosan, badiiy matnlarga xos.

Ko’k turk bitiglarida ot va sub so’zlari juft holda qo’llanib, “dushman, yov” ma’nosini anglatadi: biriki bodunuğ ot sub qilmadım — birikkan xalqni (bir-biriga) o’t-suv [ya’ni yov] qilmadım (K, 27).

Bitiglarda yer va sub so’zlari juft holda qo’llanib, “tuproq, o’lka, yurt, vatan” ma’nosini anglatgan: Kögmän yer-sub idiziz qalmazun tiyin — Ko’gman yer-suvi egasiz qolmasin deya (K. 20). Täñri Umay ıduq yer-sub basa berti erinç — Tangri Umay bilan yer-suv(imiz yovni) bosib berdiku (Ton, 38).

Alqış so’zi “olqish, maqtov, madh” degan ma’noni anglatadi. U alqış ötüğ shaklida ham qo’llaniladi, bunda “ibodat, duo” degan ma’noni bildiradi.

Yoki: äw so’zi “uy” degani, matnlarda äw barq shaklida ham qo’llaniladi, bu shakli “uy-joy, turar joy; ro’zg’or” ma’nolarini beradi. Shuning singari: anığ yawlaq — yomon, bo’lmaq’ur, aş içkü — ovqat, iş tuş — teng-to’sh, o’rtoqlar, og’aynilar.

Adaş so’zi “o’rtoq” degani, matnlarda adaş qudaş shaklida ham

qo'llaniladi, bu "do'stlar, yor-u birodorlar" ma'nosini beradi.

Yoki ät — "go'sht, tana", öz — "o'zlik", ätöz esa "vujud, jism, tana" ma'nosini beradi.

QB, 6 da: tüş-tenj. So'z tarkibidagi tüş ham "teng" ma'nosidadir, tüş-tenj — "tengdosh, barobar" degani. Yoki, yana solishtiring, hozirgi o'zb.: tenjur. Qadimgi turkiy tilda: qur — "esh, teng" degani. X. 36 da: qur bolti — esh bo'ldi.

Hozirgi o'zbekchada uwalı-juwalı so'zimiz bor. Bu so'z qadimgi turkiy tildagi uya so'ziga bog'lanadi. Qadimgi turkiy tilda uya ikki ma'noda qo'llanilgan: 1) birodar, yaqin kishilar, tug'ishganlarni anglatgan (E, 15, 3; MK, I, 113). Bu so'z Adib Ahmad Yugnakiyning "Hibatu-l-haqoyiq" asarida ham uchraydi: Ata bir, ana bir, uyalar, bu xalq — Ota bir, ona bir, barcha xalq qardosh, birodordir (AH, 291). Asar ko'chirilgan davr tilida uya so'zining "birodor, do'st" ma'nosi unutilgan ko'rinadi. Shuning uchun bo'lsa kerak asarning C nusxasida uyalar so'zining ostiga birâdarân deb yozib qo'yilgan. 2) "yashash joyi, uya" ma'nosini anglatadi. Masalan, IB, 31 da: uya — in, uya.

Uya so'zining "yashash joyi, uya" ma'nosi hozirgi o'zbek tilida ham bor: Quş uyasida körgänini qiladi. Turk tilida bu so'z yuva shaklida qo'llanmoqda: Yuvayı yapan dişi quştur (Uyani qurgan moda qushdir). Hozirgi o'zbek tilidagi uwalı-juwalı tuzilishiga ko'ra juft so'zdir: uwa~yuwa~juwa — bir so'zning turli fonetik variantlari bo'lib, u "avlod, tug'ishganlar" ma'nosini beradi. Uwalı-juwalı so'zi tarkibidagi birinchi -lı qadimgi turkiy tilda amal qilgan teng bog'lovchining qoldiq shaklidir. Keyingisi esa hozir sifat yasovchi sifatida tushuniladi. Ushbu so'z ayni shaklda "serfarzand, avlodli" ma'nosida.

Yozma yodgorliklarda so'zlarni takrorlash yo'li bilan ham yangi ma'no hosil qilinadi. Masalan, adruq — "ayri" degani, matnlarda adruq adruq shaklida ham qo'llaniladi, bu "turli, har xil" ma'nosini beradi.

SO‘Z TURKUMLARI

Tayanch tushunchalar: so‘zlarning turkumlanish prinsiplari, mustaqil so‘z turkumlari, yordamchi so‘z turkumlari.

Otlarda ko‘plik, egalik, kelishik.

Fe‘lning vazifadosh shakllari: sifatdosh, ravishdosh, masdar alomati; fe‘lning buyruq-istak shakli, shart ko‘rsatkichi, bo‘lishli-bo‘lishsizlik, fe‘l nisbatlari, shaxs-son ko‘rsatkichlari, fe‘l zamonlari.

OT

Otlarning yasalishi

Morfologik usulda otlar ikki xil asosdan — ot(ismlar)ga va fe‘llarga yasovchi qo‘shimchalar qo‘shish yo‘li bilan yasaladi.

1. Otdan (ismlardan) ot yasovchi qo‘shimchalar. Bular:

-čī, -či affiksi. Ushbu qo‘shimcha kasb-kor, yumush egasi ma‘nosini anglatuvchi ot yasaydi. Ko‘k turk bitiglarida: yoğčī — azachi, siğitčī — yig‘ichi, ayğučī — maslahatchi, yerčī — yerni (hududni) yaxshi biladigan kishi; Huast. da: nomčī — diniy ta‘lim beruvchi, pir, ustoz; ötägčī — qarzdor, ba‘zan ötägčī birimčī shaklida ham qo‘llaniladi; täñričī — xudojo‘y, dindor; MK da: otačī — tabib, tarīgčī — dehqon, emčī — shifokor, etükčī — etikdo‘z; AT da: suwčī — dengizchi, kemačī — kema boshlig‘i, kapitan.

Alisher Navoiyning yozishicha, mansabning yo hunarning va yo peshaning izhori uchun ba‘zi so‘zlar so‘ngida -čī, -či qo‘shimchasini oltirurlar. Mansabda andoq-ki: qorčī, sučī, hiza:načī, kerāk yaračī, čögänčī, nizačī, šükürčī, yurtčī, šilänčī, axtačī; hunar va peshada andoq-ki: quščī, barsčī, qoruqčī, tamğačī, jibačī, yorğačī, xalvačī, kemačī, qoyčī. Qush hunarida ham bu istiloh bordir. Andoq-ki: qazčī, quščī, turnačī, kiyikčī, tawušqančī (ML, 178).

-daš~daš, -däs~däs affiksi. QB da: qadaš — qarindosh, qoldaš — qo‘ldosh, köñüldäš — ko‘ngildosh; MK da: qarındaš — qarindosh, yerdäš — yerdosh, bir yerlik, emükdäš — emikdosh, bir onani emgan.

-liq, -lik, -liğ, -lig / -luğ, -lük, -lug, -lüg affiksi. QB da: qarilīq — qarilik, uluğluq — ulug‘lik, sağliq — xushyorlik, yaruqluq — yorug‘lik, yigitlik — yigitlik, esänlik — esonlik, čečäklik — gulzor; MK da: tawarliq — xazina, ačliq — ochlik, qağunluq — qovun poliz, tarīğliq — ombor, eliglik — qo‘lqop, közlük — ko‘zoynak; AH da: čığayliq — qashshoqlik, suqluq — suqlik, toqluq — to‘qlik.

-čuq affiksi. KTT, 24 da: yančuq — to‘rva.

-duruq, -dürük / -turuq, -türük affiksi. KTT da: kömüldürük — otning ko'krak yopqichi. Hozirgi o'zb.: boyunturuq.

-duq, -dük affiksi. MK da: burunduq — tuya anjomi, boshbog'.

-daq, -däk affiksi. MK da: bağırdaq — siynalik.

-çuq, -čük affiksi. MK da: yančuq — kissa, hamyon, örčük — o'rama soch.

-qay, -ğay, -käy, -gäy affiksi. Hozirgi uyg'ur.: täskäy (täris-käy), küngäy; o'zb.: terskây, küngäy; quzğay.

-duz, -düz / -tuz, -tüz affiksi. QB da: yulduz (qiyoslang, taqlidiy so'z: yalt-yult), kündüz.

2. Fe'ldan ot yasovchi qo'shimchalar. Bular quyidagilardir:

-q, -k / -ğ, -g affiksi. Ko'k turk bitiglarida: otlaq — o'tloq, töşäk — to'shak; qapığ — eshik, darvoza (QB da: qapuğ), körüg — kuzatuvchi, josus; QB da: kečik — kechuv joyi, tiläk — tilak, yöläk — yordamchi, bezäk — bezak, tapuğ — xizmat, bilig — bilim, aytiğ — savol; MK da: qışlağ — qishloq, yaylağ — yaylov, suwlağ — suv toshgan yer, tarığlağ — ekinzor, quşlağ — qushlar makoni, tutuğ — garov, qonuq — mehmon; AH da: qılıq — odat; ölüğ — o'lik, tirig — tirik.

Navoiyning yozishicha, mazkur qo'shimchani mahal va makonga qo'shib, bir fasl yo bir amrga mansub qilurlar. Andoq-ki: qışlaq, yaylaq, awlaq, quşlaq (ML, 178).

Yoki yana solishtiring, hozirgi o'zb.: qışlaq, yaylaw (<yay-la-ğ/q; yay — "ko'klam", yaylağ — "ko'klamni o'tkazadigan yer" ma'nosida). Bu so'zlarning qadimgi matnlarda qo'llanilishiga e'tibor bering: Talim qara quşman, yaşıl qaya yaylağım, qizıl qaya qışlağım-ol — Yirtqich burgutman, yashil qoya yozni o'tkazar yerim, qizil qoya qishlar yerimdir (IB, 51).

-m affiksi. QB da: alim — olim, berim — berim; MK da: aqim — oqim, sağim — sog'im, tizim — tizim, bog', biçim — bichim, ölüm — o'lim. Hozirgi uyg'ur.: qatlam, aldım — aldov, bağlam, uqum — tushuncha, kiyim, ösüm — o'sish,

-maq, -māk affiksi. MK da: čaqmaq — chaqmoq, qışmaq — ilmoq.

-qın, -ğın / -qun, -ğun, -kin, -gin / -kün, -gün affiksi. MK da: tutğun — tutqin, qačğın — qochqin. Hozirgi o'zb.: basqın, taşqın, yağın, uçqun, yalqın, köçkin, sürgün, epkin.

-qan, -kän -ğan, -gän affiksi. Hozirgi uyg'ur.: tuqqan — tug'ishgan, qapqan, çequirğan — chaqmoq.

-qıç, -ğıç, -kiç, -giç / -quç, -ğuç, -küç, -güç affiksi. Buyum, narsa, qurol otini yasaydi. Ko'k turk bitiglarida: açquç — ochqich, kalit; MK

da: bīčguč — qaychi. Hozirgi o'zb.: qīrg'īč, očīrg'īč (<očurguč); uyg'ur.: basquč, qīrguč, kōrsātīkūč, yālpīgūč.

-qaq, -gāq, -kāk, -gāk affiksi. QB da: yatgāq — qorovul, turgāq — soqchi; MK da: orgāq — o'roq, turgāq — sir oluvchi qo'shin, tirsgāk — tirsak.

-ma, -mä affiksi. MK da: tūgmä — tugma, sūzmä — suzma, kesmä — soch kesmasi. Hozirgi o'zb.: surma, qatlama, sūzmä.

-qu, -gu, -kü, -gü affiksi. MK da: bīčgu — pichoq, süptürgü — supurgi, külgü — kulgu; QB da: yegü — yegulik, kedgü — kiyim.

-n affiksi. MK da: aqīn — sel, yīgīn — yig'in, ekin — ekin, egin — yelka, kift, boğun — bo'g'un; QB da: tūgün — tugun. Hozirgi uyg'ur.: eqīn — sel, jīgīn; o'zb.: yīgīn, otun, quyun, tūgün, kelin.

Ushbu affiks joy, makon otini ham yasaydi: qorğan — (qor-ga — «qo'ri, himoya qil» so'zidan) — qo'rg'on. Yoki, solishtiring: Qazan (<Qaz-ga-n) (qaz-ga — «g'alaba qozon» so'zidan) — shahar nomi, Qozon. Lekin «idish» ma'nosidagi qazan so'zining o'zagi qaz- fe'liga bog'lanadi. Qiyoslang: hozirgi o'zb.: qazīmaq, qazīq ham shu asosdan.

-č affiksi. QB da: qīlīnč — qilmish, fe'l-atvor, saqīnč — eslash, sewīnč — sevinch; MK da: ötünč — qarz, urunč — pora, ökünč — o'kinch; AH da: sökünč — so'kinch; Huast. da: yūkünč — yukunch (yūkün — «yukunmak, sig'inmoq, topinmoq» fe'lidan).

-š affiksi. MK da: uruš — urush, toquš — jang, kurash, čīqīš — foyda, kečīš — kechuv; QB da: alqīš — olqish (alqa — «maqta» so'zidan), qarqīš — qarg'ish (qarğa so'zidan), söküş — so'kish; AH da: ülüš — hissa.

-man, -män affiksi. MK da: sīqman — uzumni siqadigan vaqt, sökmäm — alp, qahramon.

-gā, -gä affiksi. MK da: bilgä — donishmand, olim, hakim, ögä — aqlli odam, bilimdon.

-sīq, -sīg, -sik, -sig / -suq, -suğ, -sük, -süg affiksi. Ko'k turk bitiglarida: kün toğsuq — kun chiqar (sharq), kün batsīq — kun botar (g'arb). Qiyoslang, MK da: kün toğsuğ, kün batsīg.

-t affiksi. MK da: ögüt — nasihat, pand.

Ko'plik

Qadimgi turkiy tilda ko'plikning grammatik ko'rsatkichlari, asosan, quyidagilar:

1. Ko'plikning -lär, -lar qo'shimchasi. MK da: bilgälär — donolar,

alplar — pahlavonlar, qapuğlar — eshiklar. Yoki “Xuastuanift”da: y(a)ruq tājrilār — yorug‘ tangrilar, arīg dintarlar — pokiza rohiblar.

Hozirgi o‘zbek adabiy tilining uslubiy talablariga ko‘ra otlardan oldin ularning son ko‘rsatkichi keltirilsa, otga -lar qo‘shimchasi qo‘shilmaydi. Qadimgi turkiy tilda esa bunday o‘rinlarda ham otlarga ko‘plik affiksi qo‘shilishi mumkin. Masalan, “Oltun yorug‘” asarida: iki ičilāri — ikki akasi, üç tiginlār — uch shahzoda, iki tigitlār — ikki shahzoda, yeti enüklāri — (barsning) yetti bolasi.

2. Otlardagi ko‘plik yozma yodgorliklar tilida -n qo‘shimchasi bilan ham yasalgan. Masalan, QB da: türkän — turklar, erän — erlar, mardlar. MK da: oğlan iğlašdı — bolalar yig‘lashdi, erän alpī oqıştilar — mardlar bir-birlarini chorladilar. Yodgorliklarda oğlan va erän so‘zlari birlik shaklida ham qo‘llanilgan: oğlan suw tökdi — o‘g‘lon suv to‘kdi (MK, II, 27).

3. Qadimgi turkiy tilda rudiment holida ko‘plikning -t qo‘shimchasi ham uchraydi. Bunday ko‘plik -n ning -t ga o‘zgarishi bilan hosil qilingan. Masalan, “Oltun yorug‘” asarida: tigin — shahzoda, tigit — shahzodalar. Lekin asarda uning ko‘pligi tiginlār~tigitlār shakllarida ham qo‘llanilaveradi.

Bunday usul bilan yasalgan ko‘plikka yana bir misol: tarqan — tarxon (unvon), tarqat — tarxonlar.

4. Turkiy tillar tarixida ko‘plik -z affiksi bilan ham yasalgan. Bunga quyidagi so‘zlarni misol keltirish mumkin: menjiz — yuz, köküz — ko‘krak, omuz — yelka, möñüz — shox, ağiz — og‘iz (uning ikki chakakdan iborat ekanligi nazarda tutilgan).

Bunga köz so‘zini ham misol keltirish mumkin. Solishtiring: kör — fe‘l (-r — fe‘l yasovchi), köz (-z — ko‘plik qo‘shimchasi).

Asli bu so‘zlarga -z qo‘shilishi orqali “ikkilik, juftlik” nazarda tutilmoqda. Biroq, turkiy tilda “ikkilik” yo‘q. Biror narsaning bittasi birlikda, ikkinchisi qo‘shilsa, ko‘plikka aylanadi. “Ikkilik” — ko‘plik degani. Shunga ko‘ra -z affiksi, ikkilik, juftlik yasovchi emas, ko‘plik yasovchidir.

Biz va siz olmoshlaridagi z ham ko‘plik qo‘shimchasidir. S. Y. Malovning yozishicha, bu olmoshlar quyidagi usulda hosil bo‘lgan: bi+si=biz (men+sen=biz); si+si=siz (sen+sen=siz).

-z qo‘shimchasi fe‘larga qo‘shilib, ularning shaxs va sonini bildiradi. Masalan, tinglovchi birligi bardīj, ko‘pligi esa bardījiz bo‘ladi. Yoki, ko‘k turk bitiglarida tinglovchi birligi bardīğ shaklida qo‘llanilgan: Qağanījīn sabīn almatīn yer sayu bardīğ. — Xoqoningning so‘zini

olmayin har yerga tarqab ketding (Ka, 9). Buning ko'pligi hozirgi ayrim turkiy tillarda (xususan, tatar tilida) — bardig'iz. Hozirgi o'zb.: barishn kerak, ko'pligi — barishniz kerak. Yoki: kelin — kelinlar — keliniz. Keliniz so'zidagi -in — hurmatni bildiradi, -iz esa ko'plikni ifodalaydi.

5. Qadimgi turkiy yodgorliklar tilida ko'plik -agut qo'shimchasi bilan ham hosil qilingan degan qarashlar bor. Biroq bu qo'shimcha bilan yasalgan so'zlar ko'plikni bildirmaydi. Masalan, STs da: alpagut — pahlavon, bayağut — boyon.

Egalik

Otlarda bir so'zlovchining egalik belgisi -m affiksidir: bařim, kōzum, elim. So'zlovchi ko'p kishi bo'lganda -miz, -miz qo'shimchasi qo'llaniladi: bařimiz, kōzimiz, elimiz, biligimiz, saqinčim(iz).

So'zning oxirgi bo'g'ini lablangan unlili bo'lganda ushbu qo'shimcha ba'zan -muz, -müz shaklida ham qo'shiluvi mumkin. Masalan, "Xuastuanift" da: muğumuz, kōñjölümüz.

So'zlovchi o'zi haqida so'z yuritganda, odatda, özum deb ishlatadi va bunga qo'shimcha qilib ta'kidni kuchaytirish uchun ba'zan bän olmoshini ham qo'shib qo'llashi mumkin: Kältürtim-ök türk bodunuğ Ötükän yärkä bän özum bilgä Toñuquq. — Keltirdim ham turk xalqini O'tukan yerga men o'zim bilga To'nyuquq (Ton, 17).

Tinglovchi birligining egaligi -n qo'shimchasi bilan hosil qilinadi: bařn, kōzun, elin.

Tinglovchi ko'pligining egalik belgisi -niz, -niz / -nuz, -nüz dir: bařniz, kōzünüz, eliniz.

O'zga birligining egalik belgisi -i (-si), -i (-si) qo'shimchasidir: baři, kōzi, eli.

Muhimi shundaki, "O'g'uzxoqon" dostonida egalikning o'zga birligi lab unlisi bilan tugagan bo'g'inlarga -u (-su), -ü (-sü) shaklida ham qo'shib kelgan: anagusu — qiyofasi, kōzü — ko'zi, kōküzü — ko'ksi, üçägüsü — uchalasi. Bunday fonetik xususiyat hozirgi turk tilida ham saqlangan.

O'zgalar ko'pligining egaligi qarashlilikning ko'plik shakliga birlikning egalik belgisini qo'shib hosil qilinadi. Misol: sözlari.

Turkiy tillar tarixida egalik bu senin (bu seniki), bu munun (bu buniki), bu anlarnin (bu ularniki), bu bizim (bu bizniki), bu sizin (bu sizniki), bu anin (bu uniki), bu benim (bu meniki) shaklida ham ifoda etilgan. Bu so'zlardagi -n / -m qo'shimchasi narsaning asl egasini (kimga qarashli, kimga oid ekanligini) bildiradi.

Egalikning bu shakli hozirgi turk tilida ham qo'llanilmoqda: bu

senindir, bu onlarindir, bu sizindir, bu bizimdir, bu benimdir. Yoki, solishtiring, hozirgi o'zb.: menimchä (-im "men"ga emas, "mening fikrim"ga taalluqli, "fiki"ning "men"ga qarashli ekanligini bildiradi): men(in fikr)imchä > menimchä. Yoki, yana bir misolni qiyoslang: meniucha. -niŋ qo'shimchasi "men"ga taalluqli, -chä esa "mening fikrim"ga taalluqli. Bu o'rinda egalik qo'shimchasi -im qisqargan (<meniŋ(fikrim)chä).

Turk tilshunosligida benim evim, benim kitabım, ev benim, kitab benim birikmalaridagi -im affiksi tamlama eki (qaratqich qo'shimchasi) deb emas, balki iyelik eki (egalik qo'shimchasi) deb ishlatiladi. Turk tilshunosligidagi talqinlarga ko'ra benim evim, benim kitabım birikma holida kelsagina, isim tamlaması dir. -im affiksi funksional jihatdan tamlayan eki bo'lib keladi. ev benim, kitab benim shaklida gapga aylanadi. -im ning olmoshga birikuv usuli ham tarixan menimchä so'zidagi kabi kechgan.

E'tiborga sazovorlisi shundaki, yenisey bitiglarida siz olmoshiga ham uning kimga qarashlilikini bildiruvchi -im qo'shimchasi qo'shiladi: sizim "siz mening yaqinlarim" degan ma'no anglashiladi: Quyda qun'uyuma, sizim o'glumqa bökmädim — Uyda malikalarimga, siz (mening yaqinlar)im, o'g'limga to'ymadim (E, 14, 2).

Hozirgi o'zbek tilida oidlik, qarashlilik -niki qo'shimchasi bilan hosil qilinadi: meniki, seniki, uniŋi, bizniki, sizniki, . -m esa ba'zan she'riyatda, badiiy-ko'tarinki uslubda qo'llaniladi, xolos.

-niki tarkibidagi -ki oidlikni, mansublikni bildiruvchi (hozirgi grammatikalarda sifat yasovchi deya talqin etilmoqda) affiksdir. Qadimgi shakli: -qı, -ğı, -ki, -gi. Qiyoslang, qadimgi turkiy tilda: üzäki — yuqorigi, yayqı — bahorgi. Hozirgi o'zbek tilida: qışki, yazgi, kečki, ertäki, aldıngi, keyingi. Bu misollarda: qışki — "qishga oid, qishga qarashli", yazgi — "yozga oid, yozga mansub" degan ma'nolarni anglatadi va b. -niki tarkibidagi -ni esa qadimgi -niŋ, -niŋ, -nuŋ, -nüŋ qo'shimchasining qoldig'idir. Bu qo'shimcha bilan yasalgan so'zlarga -qı, -ğı, -ki, -gi qo'shilishi bilan u ham o'zgarishga uchragan: meniki (<meniŋ-ki).

Hozirgi o'zbek tilida bu, šu ko'rsatish olmoshlarining egalik qo'shimchalarini olishi natijasida so'z tarkibida fonetik o'zgarish sodir bo'lgan: bunım, bunıŋ, bunıš; šunım, šunıŋ, šunıš so'zlari tarkibidagi -n— tarixan ko'rsatish olmoshlari(bul, šul)dagi -l bo'lib, tilning rivojlanishi, grammatik qoidalarining qat'iylashuvi sababli -n ga aylangan va har uchala shaxs egalik affikslarini qo'shishda yana tiklangan.

Kelishik

Kelishik kategoriyasi turkiy tillarning bosh qonuniyatlaridan biridir. Tilning tarixiy taraqqiyoti davomida tilimizning ichki qonuniyatlari, o'zgarishi oqibatida uning soni ba'zan o'zgarib ham turgan. Hozirgi tilshunoslikda ularning soni nechta ko'rsatilayotganidan qat'i nazar, kelishik kategoriyasi turkiy tillarda qadimdan bor, bundan keyin ham saqlanib qoladi. Bu kategoriya boshqa tillarning ta'sirida qisqaradi yoki tildan chiqib ketadi, deb qarash umuman xato.

Kelishik qo'shimchasi o'zbek tilida ot, otlashgan so'zlar, barcha ism guruhiga qo'shila oladi. Ot, sifat, son, olmoshni ism guruhi deganimiz bilan har birining o'ziga xos grammatik xususiyati bor. Hech qachon bir turkumga xos kategoriya ikkinchisiga o'tib qo'ya qolmaydi. Son, sifat, olmosh asl holatida otga xos qo'shimchalarni ololmaydi. Gapda avval ot o'rnini egallaydi, ot niqobiga kirgandan keyingina, uning vazifasini bajarish huquqini oladi va o'z qurshovida boshqa so'zlarga ot kabi ta'sir eta boshlaydi.

Qadimgi turkiy tilda kelishiklar soni yettita. Ularning turlari va qo'shimchalari quyidagichadir:

1. Bosh kelishik: maxsus qo'shimchasi yo'q; otning bosh ko'rinishi nazarda tutiladi.

2. Qaratqich kelishigi: -nïŋ, -niŋ / -nuŋ, -nüŋ; -ïŋ, -iŋ / -uŋ, -üŋ.

3. Jo'nalish kelishigi: -qa, -kä / -ğa, -gä; -a, -ä; -ğaru, -gärü / -garu, -kärü; -ğar, -gär / -qar, -kär; -ru, -rü; -ra, -rä.

4. Tushum kelishigi: -ğ, -g (-ïğ, -ig / -uğ, -üg); -n; -nï, -ni; -ï, -i.

5. O'rin-payt kelishigi: -da, -dä / -ta, -tä.

6. Chiqish kelishigi: -dan, -dän / -tan, -tän / -dïn, -din / -tïn, -tin / -dun, -dün; -da, -dä / -ta, -tä.

7. Vosita kelishigi: -n (-ïn, -in / -un, -ün).

Qadimgi turkiy tilda qaratqich belgisi -nïŋ, -niŋ / -nuŋ, -nüŋ bilan birga -ïŋ, -iŋ / -uŋ, -üŋ dir.

Qaratqich ba'zan belgisiz ifodalanishi ham mumkin. Masalan: Körüg sabı antağ — kuzatuvchining so'zi shunday (Tön, 9).

Jo'nalish kelishigining qo'shimchasi ham bir necha xil bo'lgan. Qadimgi turkiy tilda jo'nalishning -qa, -kä varianti ustun edi. Urxun yodgorliklarida jo'nalishning -ğa, -gä varianti o'rnida ham -qa, -kä qo'llanilgan: tağqa — toqqa, qapığqa — qopig'qa, yerkä — yerga, ögüzkä — daryoga. Jo'nalishning -ğa, -gä varianti yenisey yodgorliklaridagina qo'llanilgan: quncuyımğa — bekachimga, edgügä — ezguga.

Yodgorliklar tilida jo‘nalishning -garu, -qaru, -gärü, -kärü qo‘shimchasi keng qo‘llanilgan: o‘guzgaru — o‘g‘uzga, o‘g‘uz tomon, yoq(q)aru — yuqoriga, ilgärü — ilgariga, ebgärü — uyga. Masalan, To‘nyuquq bitigida: Öndän qağangaru sü yorilim, tämis. — Sharqdan xoqonga lashkar yo‘llaylik, debdi (Ton, 29). Tabg‘achgaru Qonī sāñünüg idmīs, Qītañgaru Tonra Sāmīg idmīs. — Tabg‘achga Qo‘ni sangunni yuboribdi, Qitanga To‘ngra Semni yuboribdi (Ton, 9).

Jo‘nalishning -a (-ya), -ä (-yä) affiksi: qağanīma — xoqonimga, bodunuma — xalqimga, qanīja — xoningga, inīmä — inimga, biriyä — o‘ngga, yīraya — so‘lga. Qağanīma ötünüp sü ältdim. — Xoqonimga o‘tinib, lashkar eltdim (Ton, 18).

-ru, -rü affiksi: anaru — unga qarab. -ra, -rā: tašra — sirtga, tashqariga, ičrä — ichga, ichkariga.

Eng eski yodgorliklar tiliga xos bo‘lgan -garu, -qaru, -gärü, -kärü belgisining qoldiqlarini hozirgi o‘zbek tilida ham uchratamiz. Hozirgi tašqarī, yuqarī, ičkärī, teskärī so‘zlaridagi -qarī, -kärī qadimgi jo‘nalish qo‘shimchasining qoldiqlaridir (<taš-qaru, yuq-qaru, ičkärü, ters-kärü). Lekin u hozirgi tilimizda o‘z vazifasini yo‘qotib, o‘zi birikkan so‘zga qo‘shilib ketgan. Bu so‘zlar ayni holatida jo‘nalish ma‘nosini anglatadi. Ular tarkibidagi qaratqichning qadimgi ko‘rsatkichi o‘z vazifasini yo‘qotganligi sabab so‘zlashuvda ularga jo‘nalishning hozirgi ko‘rsatkichini qo‘shib ham, qo‘shmay ham qo‘llash mumkin: tašqarī cīqdī — tašqarigä cīqdī, ičkärī kirdī — ičkärigä kirdī, teskärī ögirildi — teskärigä ögirildi kabi.

Qadimgi turkiy tilda tushum kelishigining -n; -nī, -ni; -i, -i affikslari bilan bir qatorda -ğ, -g (-iğ, -ig, -uğ, -üg) affiksi ham keng qo‘llanilgan: bodunuğ — xalqni, süğ — lashkarni, tašīğ — toshni, isig — ishni. Masalan, To‘nyuquq bitigida: Türk Bilgä qağan türk sir bodunuğ, oğuz bodunuğ igidü olurur. — Turk Bilga xoqon turk sir xalqini, o‘g‘uz xalqini boshqarib turibdi (Ton, 62). Altun yišīğ aša kältimiz, Ärtis ögüzüg kächä kältimiz. — Altun yishni oshib keldik, Ertish daryosini kechib keldik (Ton, 37).

Bitiglardan misollar keltiramiz: Elligig elsirätдимiz, qağanliğığ qağansiratдимiz, tizligig sökürtimiz, başliğığ yüküntürtimiz — Davlatlini davlatsizlantirdik, xoqonlini xoqonidan judo qildik, tizzasi borni cho‘ktirdik, boshi borni yukuntirdik (K. 18). Türgäs bodunuğ uda basдимiz. — Turgas xalqini qo‘qqisdan bosdik (K. 37). Čiğāñ bodunuğ bay qiltim, az bodunuğ öküş qiltim. — Qashshoq xalqni boy qildim, oz xalqni ko‘paytirdim (Ka. 10).

-n qo‘shimchasining misoli: yabğusīn, šadīn anta ölürti — yabg‘usini, shadini o‘sha yerda o‘ldirildi (Ton, 41–42).

O‘rin-payt kelishigining qo‘shimchasi -da, -dä, -ta, -tä dir: qağanta — xoqonda, tağda — tog‘da, eldä — elda.

Chiqish kelishigini ifodalash uchun -dan, -dän, -d’in, -din, -tan, -tän, -t’in, -tin, -dun, -dün bilan bir qatorda -da, -da, -ta, -tä ham qo‘llanilgan.

Ko‘k turk bitiglarida: Türgäs qağanta körüg kälti. — Turgash xoqondan (sir bilish uchun jo‘natilgan) ko‘ruvchi keldi (Ton, 29).

Qadimgi turkiy tilda hozirgidan farqli holda yettinchi — vosita kelishigi ham qo‘llanilgan. Bu kelishik belgisi -n bo‘lib, o‘zak-negizning fonetik-fonologik tabiatiga bog‘liq ravishda -in, -in, -un, -ün shakllariga ega bo‘ladi. Matnlardan misollar: Süčig sabin, yımşaq ağin arıp, ıraq bodunuğ anča yağutır ermis — Shirin so‘zi bilan, nafis ipakligi bilan avrab, yiroq xalqni shunday yaqinlashtirar ekan (Ka. 5); Tabğaç bodunqa beglik urı oğlın qul boltı, silik qız oğlın künj boltı. — Tabğ‘ach xalqiga bek bo‘ladigan o‘g‘il bolasi bilan qul bo‘ldi, suluv qiz bolasi bilan cho‘ri bo‘ldi (K. 7); Todunčusuz uwutsuz suq yäk üçün saqınčın sözın qılınčın y(ä)mä közin körüp qulqaqın äşidip tilin sözläp äl(i)gin sunup adaqın yorıp ürkä üzüksüz ämgätir-biz. — Tö‘ymas, uyatsız, suq iblis uchun xayol qilib, so‘z bilan, ish bilan, yana ko‘z bilan ko‘rib, quloq bilan eshitib, til bilan so‘zlab, qo‘l bilan sunub, oyoqda yurib, (besh tangri yorug‘ini) uzluksiz azoblaymiz (Huast. 144-147); Quş qanatın, er atın. — Qush qanoti bilan, er oti bilan (kuchli) (MK, I, 70); Aş tatıgı tuz, yuğrın yemäs. — Oshning toti tuz bilan, lekin laganda quruq tuzning o‘zini yeyilmaydi (MK, III, 38).

Qadimgi yozma yodgorliklar tiliga xos bo‘lgan vosita kelishigining qoldiqlari hozirgi o‘zbek tilida ham uchrab turadi. Jumladan, qışın-yazın, ertän so‘zlari tarkibidagi -n, -in vosita ma‘nosini anglatadi. Ularni ko‘makchilar bilan almashtirib qo‘llash mumkin: qış bilän, yazı bilän, qış boyı, yaz boyı; ertä bilän. Yoki açın-toqın, yüpün so‘zlari tarkibida ham vosita kelishigining ko‘rsatkichi saqlangan.

XIV–XV asrlarga kelib, turkiy tilda kelishiklar soni bittaga qisqardi. Qadimgi yodgorliklar tilida ko‘p qo‘llanilgan vosita kelishigi bu davrda uchramaydi. Uning vazifasini o‘rin-payt kelishigi va birlä~bilä~ilä, boyı kabi ko‘makchilar bajara boshlaydi.

Shuningdek, «chig‘atoy turkiysi»da boshqa kelishiklar tizimida ham o‘zgarish sodir bo‘ldi. Masalan, tushum kelishigining qadimgi -ğ, -g (-ığ, -ig, -uğ, -üg) affiksi iste‘moldan chiqdi. Qaratqichning qadimgi -ğaru, -qaru, -gärü, -kärü; -ğar, -qar, -gär, -kär; -ru, -rü; -ra, -rä ko‘rsatkichlari ham keyingi davrlarda uchramaydi.

Urxun-enisey bitiglari, “Qutadg‘u bilig” asari, “Devonu lug‘atit turk”da chiqish kelishigi ba‘zan -da, -da, -ta, -tä affiksi bilan ham ifoda etilgan. «Chig‘atoy turkiysi»da chiqish kelishigi bu shaklda uchramaydi.

Shu o‘rinda Yusuf Xos Hojibning “Qutadg‘u bilig” va hozirgi o‘zbek adabiy tilidagi kelishik shakllarini solishtirib ko‘raylik:

Kelishiklar	“Qutadg‘u bilig”da	Hozirgi o‘zbek adabiy tilida
1. Bosh k.	-	-
2. Qaratqich k.	-niñ, -niñ, -nun, -nün; -in, -in, -un, -ün	-niñ, -niñ
3. Jo‘nalish k.	-qa, -ğa, -kä, -gä; -a, -ä; -gärü; -gär; -ru, -rü; -ra, -rä	-gä (-qa, -kä)
4. Tushum k.	--ğ, -g (-iğ, -ig, -uğ, -üg); -n; -nī, -ni; -ī, -i	-nī, -ni
5. O‘rin-payt k.	-da, -dä, -ta, -tä	-da, -dä (talaffuzda: -ta, -tä)
6. Chiqish k.	-dan, -dän, -dīn, -din, -tan, -tän, -tīn, -tin, -dun, -dün; -da, -da, -ta, -tä	-dan, -dän (talaffuzda: -tan, -tän)
7. Vosita k.	-n (-in, -in, -un, -ün)	

Otlarda jins

Turkiy tillarda rod kategoriyasi yo‘q, lekin jins bor. Jins inson va boshqa jonzodlarga xos. Jinsning grammatik ko‘rsatkichi (qo‘shimchasi) yo‘q. So‘zning ma‘nosiga qarab inson yoki jonzodning jinsini farqlash mumkin. Insonlarda “erkak va xotin (ayol)”, hayvonlarda “erkagi — urg‘ochisi (tishisi)”, qushlarda “nari va modasi”, parrandalarda “xo‘rozi va makiyoni” deyiladi. Tilimizda yana har birining o‘z oti bor. Sudraluvchilar, hasharotlar va suv hayvonlarining harakati, qiliqlariga qarab, ularning jinsini aniqlash mumkin bo‘lsa-da, ularga ot qo‘yilmagan: “erkagi yo urg‘ochisi” deb qo‘ya qolamiz.

Kul tigin bitigida urī oğul, qiz oğul so‘zlari ishlatilgan. Ushbu misollardagi urī — “o‘g‘il” degani, oğul esa “farzand” ma‘nosida. “O‘g‘uzxoqon” dostonida erkak oğul deydi, bu so‘z “o‘g‘il bola; o‘g‘lon”

degan ma'noni beradi. Hozirgi o'zbekchadagi o'g'il bala, qiz bala ham ayni ma'nodadir (bala — "farzand" degani). Yoki yana qiyoslang, hozirgi o'zb.: erkak kishi, xatir kishi. Bu o'rinda kishi — "inson, odam" ma'nosini anglatadi.

"Irq bitigi"da: erkak yont — erkak ot, erkak buzağu — erkak buzoq, tetir buğa — erkak tuya. "O'g'uzxoqon" dostonida: erkak bori — erkak bo'ri.

"Irq bitigi"dan bir o'rnak keltiramiz: Aq bisi qulunlamış, örün ingäni botulamış, qunčuy urılanmış. — Oq biyasi qulun tug'ibdi [qulunlabdi], oq ingani bo'ta tug'ibdi [bo'talabdi], malika o'g'il tug'ibdi. Mahmud Koshg'ariyda: inak buzağuladı — sigir buzoq tug'di.

SIFAT

Yozma yodgorliklar tilida morfologik usulda sifatlar otlar va fe'llardan yasalgan.

1) Otdan sifat yasovchi qo'shimchalar:

-līq, -līg, -lik, -lig / -luq, -luğ, -lük, -lüg affiksi. Huast. da: adaqlīg — oyoqli, ayīg qīlīnčlīg — gunohkor, ağuluğ — og'uli, zaharlangan, zaharli, āksüklüg — gunohkor, aybdor, nuqsonli, butluğ — butli, oyoqli, küclüg — kuchli; QB da: yarağlīg — yaroqli, owutluğ — andishali, uquşluğ — zakovatli, biliglig — bilimli, erklig — erkli, erkin, türlüg — turli, har xil, ünlüg — mashhur, taniqli.

-sīz, -siz / -suz, -süz affiksi. QB da: yaraqsīz — yaroqsiz, tubsuz — tubsiz;

-qī, -ki affiksi. Otlarga qo'shilib, «oidlik, qarashlilik» ma'nosidagi sifat yasaydi. MK da: ozaqī bilgālār — burungi donishmandlar, qutqī er — xushmuomala kishi, ewdāki taqağu — uydagi tovuq; AH da: ozaqī masal — qadimgi maqol. Qiyoslang, hozirgi o'zb.: qīški, yazgi, ertāki, kečki.

-čīl, -čil affiksi. MK da: yamğurčīl yer — yomg'irchil yer, tüpčīl yer — sershamol yer, igčīl — kasalmand.

-saq, -sāk affiksi. QB da: bağīrsaq — mehribon, uluğsaq — ulug'vor.

-sīg, -sig affiksi. QB da: qulsīg — qulsifat, begsig — beksifat, ersig — javonmard.

2) Fe'ldan sifat yasovchi qo'shimchalar:

-qīr, -ğīr / -qur, -ğur, -kir, -gir / -kür, -gür affiksi: uyğur (uy — "bir, ittifoq" so'zidan. Qiyoslang: süt uyīdi ~ süt uwīdi). Hozirgi o'zb.: tapqīr, čapqīr, uçqur, čonqīr (<čonqur), keskir, ötkir (<ötkür), sezigir.

-q'in, -ğ'in / -qun, -ğun, -kin, -gin / -kün, -gün affiksi. Hozirgi o'zb.: turğun, uyğun (uy — "bir, yagona" so'zidan), joşq'in, xârğ'in.

-ğ/q, -g/k affiksi. IB da: yaruq — yorug', ravshan; QB da: quruğ — quruq, bo'sh, uşuğ — uyg'oq; AH da: açığ — achchiq, yumşaq — yumshaq, sücüg — shirin.

-qaq, -kāk -ğaq, -gāk affiksi. Hozirgi o'zb.: yapişqaq, tirişqaq, tayğaq, uyuşqaq.

-nč affiksi. To'nyuquq bitigida: bulğanč — bulg'angan, parokanda (xalq), tarqanč — tarqoq (xalq).

-rī, -ri affiksi. Ko'k turk bitiglarida: egri. Hozirgi o'zb.: toğrī (toğ — "tik" so'zidan), ayrī, egri, bügri (<bükri).

-qaş, -kāş affiksi. Hozirgi o'zb.: ayqaş (ay — "bo'lak" so'zidan. Chog'ishtiring: ayrī, ajra so'zlari ham shu o'zakdan), uyqaş (uy — "bir, umum" so'zidan), čalkāş.

-l affiksi. MK da: tükāl — tugal, qızıl — qizil, yaşıl — yashil.

-čīg, -čig affiksi. Quş balası qusınčīg, it balası oxşančīg — Qush bolasi yirganchiq, it bolasi o'xshanchiq (MK. III. 250).

-dīn, -din affiksi. Hozirgi o'zb.: aydīn.

-un, -ün affiksi. QB da: tolun — to'lin (oy), tüzün — to'g'ri, chin.

Qadimgi turk yozma adabiy tilida qiyosiy daraja -raq, -rāk affiksini qo'shish yo'li bilan hosil qilinadi. Masalan, QB da: örürāk (yuqoriroq), yaruqraq (yorug'roq).

Orttirma darajani bildiruvchi "juda" ma'nosida edi~edi so'zi qo'llaniladi. Masalan, "Qutadg'u bilig"da: Eđi kečki söz-ol masalda kelir. — Bu ta'borda keladigan juda eski so'zdir (QB, 107). Eđi yaqşı aymış-azıǵlıǵ kür er. — Juda yaxshi aytibdi oziqli, jasur kishi (QB, 279).

Yodgorliklarda belgining ortiqligi yoki kamligini bildiruvchi vositalar ham bor. Belgining ortiqligi so'zning birinchi bo'g'iniga [p] tovushini qo'shib, uni takrorlash yo'li bilan hosil qilingan. Masalan, "O'g'uzxoqon" dostonida: ap-aq, qip-qizil, qap-qara.

SON

Qadimgi turklarda "nol" yo'q, chunki "nol" — yo'q son. Sanoq "bir"dan boshlanadi. Inson tug'ilgan chog'da bir yosh sanalgan, ona qornidagi davri qo'shib hisoblangan. Bir yil o'tgach, ikkiga to'lgan va hokazo.

"Bir" — bu so'zlovchi demak, ya'ni "men"dir (mening o'zim, men turgan yer yoki men tutgan narsa). "Men" qadimgi turkiy tilda bi bo'ladi.

Bu soʻz birü~berü koʻmakchisining tarkibida ham saqlangan. -rü — joʻnalish kelishigi qoʻshimchasi, berü — “men tomon” degani, hozirgi oʻzbekchada beri deyiladi. Masalan: beri kel, köpdän beri. Bir ning tarkibidagi bi — soʻzlovchi(“men”)dir. Demak, sanoq soʻzlovchining oʻzidan boshlanadi.

İki ning asli ilki dir (il~ki>ilki>iki. Hozirgi oʻzb.: ikki). Qadimgi turkiyda il — “old” degani. “Poygak” ham il boʻladi, antonimi tör dir. il ning qutb (“Sharq”) maʼnosi ham bor, chunki Sharq old tomonda. -ki— “oidlik”ni bildiruvchi qoʻshimcha, ilki — “oldindagi, dastlabki, avvalgi” degan maʼnoni beradi. Lekin mantiqqa koʻra “soʻzlovchi(bir)dan keyingi”dir. Shuning uchun tartibda ikkinchi boʻlib turadi.

Boshqa bir qator sonlarda ham yasaliş bor:

“Yigirma” soni iki dan hosil boʻlgan: iki~r~mi>yiki~r~mi>yigirmi.

Yoki: altı~mıš>altmıš, yeti~mıš>yetmıš, sekiz on>säksän, toquz on>toqsan.

Sonlar toʻrt darajalidir:

Birliklar: 1 — bir, 2 — iki~äki, 3 — üç, 4 — dört, 5 — biş~bäş~beş, 6 — altı, 7 -yiti~yäti~yeti, 8 — säkiz~sekiz, 9 — toquz.

Oʻnliklar: 10 — on, 20 — yigirmi, 30 — otuz, 40 — qırq, 50 — ilig~älig~elig~elli, 60 — altmıš, 70 — yitmiš~yätmiš~yetmiš, 80 — sekiz on~säksän, 90 — toquz on~toqsan.

Yuzliklar: 100 — yüz, 200 — iki yüz, 300 — üç yüz va boshqalar.

Minglar: 1000 — bñj~mñj yoki biñ~miñ, 2000 — iki bñj, 3000 — üç bñj va boshqalar.

Yodgorliklarda tümän soʻzi 10 000 ni bildirgan. Bundan yirik sonlarga uning koʻpaytmasi qoʻshib aytilgan: beş tümän — 50 000, säkiz tümän — 80 000, on tümän — 100 000 va b. Qoʻllanilishiga misol keltiramiz: Tabğaç onj tutuq bes tümän sü kelti — Tabğ'ach o'ng tutuqning besh tuman qo'shini keldi (X, 25). Yarıs yazıda on tümän sü tärilti. — Yarıs dashtida o'n tuman [yuz ming] lashkar terildi (Ton, 36). Čača sänjün säkiz tümän sü birlä süñüşdüm — Chacha Sangunning sakkiz tuman lashkari bilan urushdim (X, 26). QB. 287 da: mñj tümän — 10. 000000.

İkki xonalilar misoli: bir tümän artuqı yeti bñj — 17000.

Qadimgi turkiy tilda ikki xonali sonlarda quyidagi tartib amal qilgan:

1. Avval birlik aytilib, keyin shu son qoʻshilgan oʻnlik emas, balki undan yuqori oʻnlik aytilgan: yeti yigirmi — buning bilan “(oʻndan oshib) yigirma tomon yettita son qoʻshildi (=oʻn yetti)” degan maʼno anglashiladi. Yana misollar: dört yigirmi — oʻn toʻrt, bis yigirmi — oʻn besh, sekiz yigirmi — oʻn sakkiz, altı otuz — yigirma olti, iki qırq —

o'ttiz ikki, iki ālig — qirq ikki, ũc yetmiš — oltmish uch, yeti yetmiš — oltmish yetti, sākiz yetmiš — oltmish sakkiz, toquz sākiz on — yetmish to'qqiz. Ko'k turk bitiglaridan misollar: Kūl tigin qo'q yilqa yiti yigirmikā ucdi. Toquzunē ay yiti otuzqa yoğ erturtimiz. — Kul tigin qo'y yilida, (birinchi oyning) o'n yettinchi (kunida) o'ldi. To'qqizinchī oyning yigirma yettisida azasini o'tkazdik (K, III). Eki otuz yašima Tabğaç tapa sūlādim — Yigirma ikki yoshimda Tabğ'ach tomon lashkar tortdim (X. 25-26). Mān toquz yigirmi yil šad olutrum, toquz yigirmi yil qağan olurtum, il tutdum — Men o'n to'qqiz yil shad bo'lib turdim, o'n to'qqiz yil xoqon bo'lib turdim, davlatni tutdim (Xa. 9). Āltāris qağan bilğāsīn ũcūn, alpīn ũcūn Tabğācqa yāti yigirmi sūñūšdi. — Eltarish xoqon allomasi bilan bo'lgani uchun, alpi bilan bo'lgani uchun Tabğ'achga o'n yetti bor jang qildi (Ton, 48-49).

2. Hozirgiga yaqin bir tartib bo'lib, faqat o'nlikdan so'ng artuqī so'zi qo'shilgan: otuz artuqī tōrt — o'ttiz to'rt. Zamonlar o'tib o'nlikka qo'shilayotgan artuqī so'zi qisqarib, hozirgi ko'rinishga aylangan: otuz tōrt.

Matnlardan misollar keltiramiz: Qīrq artuqī yeti yolī sūlāmīs. — Qirq yetti yo'la lashkar tortgan (K, 15).

Ko'p xonali sonlarning o'qilish tartibi shunday: 85 — biš toquz on / sākiz on biš; 45360 — tōrt tūmān, biš miñ, ũc yūz, altmīš;

Bitiglarda "yarim" ma'nosini sījar so'zi bildiradi: Sījar sūsi ebīg barqīğ yulğālī bardī, sījar sūsi sūñūšgālī kelti — Qo'shinining yarmi uyjoyini bo'shatgani bordi, yarim qo'shini jang qilgani keldi (X. 32).

Sonlarning tartib ko'rsatkichi boshlab -nē shaklida edi. "Birinchi" tartib ko'rsatkichi qadimgi turkiy tilda birinē shaklida, ba'zan bir shaklida ham qo'llanilgan. Bularning o'rnida ilki, baštīnqī so'zlari ham ishlatilgan. "Ikkinchi" tartib ko'rsatkichi ikinti~ikindi yoki ikinē deyilgan. Qolgan sonlarga birday qo'shilaveradi: ũcūnē, tōrtūnē, bišinē, altīnē, yitinē, sākizinē, toquzunē, onunē. Ikki xonali sonlarda tartib o'zgaradi: bir yigirmīnē, iki yigirmīnē, ũc yigirmīnē, tōrt yigirmīnē singari.

XI-XII asrlardan boshlab -nē tartib ko'rsatkichining -nēi, -nēī shakli ham qo'llanila boshladi: ũcūnēi, tōrtūnēi, bišinēi, altīnēi, yitinēi, sākizinēi, toquzunēi, onunēi singari.

O'zgaga ishora qilinganda sonning bosh shakliga -sī, -si qo'shimchasi orttiriladi: birisi, ikisi, ũčisi, tōrtisi, bešisi, altīsī, yetisi.

Aslida, qoidaga ko'ra, unli bilan tugovchi sonlarda -sī, -si, undosh bilan tugovchi sonlarda esa -ī, -i dir: biri, ikisi, ũči, tōrti, beši, altīsī, yetisi.

Tabğāç, oğuz, qītañ, bu ũčāğū qabasar, qaltačī-biz. — Tabğ'ach, o'g'uz, qitan — bu uchovi qamal qilsa, (qurshovda) qolajakmiz (Ton, 12).

Üčägün qabsap, sülälim, anı yoq qısalım, tāmıs. — Uchovlab yopirilib, lashkar tortaylik, uni yo‘q qilaylik, debdi (Ton, 21).

Qadimgi turklarda yil sanog‘i

Qadimgi turklarda yillar muchal hisobi bilan yuritilgan. Bu sanoqqa ko‘ra o‘n ikki yil o‘n ikki hayvon oti bilan yuritilgan. Muchal har o‘n ikki yilda aylanib keladi. Qadimgi turkiy yodgorliklar tilida yil nomlari va ularning ketma-ketligi quyidagicha:

1. Sřčğan, Křskř — sichqon
2. Ud — sigir
3. Bars — bars
4. Tawřřğan, tawřřan — quyon
5. Loo~luu — ajdar
6. Yřlan — ilon
7. Yont~yund — ot
8. Qoń~qoyn~qoy — qo‘y
9. Bičřn — maymun
10. Taqřqu, taqađu — tovuq
11. řt — it
12. Lağzřn, toņuz — to‘ng‘iz

Turkiy muchal yil nomlarini Mahmud Koshg‘ariy ham o‘zining “Devonu lug‘atit-turk” asarida keltirgan. Uning tartibi shunday:

1. Sřčğan yřlř — sichqon yili.
2. Ud yřlř — sigir yili.
3. Bars yřlř — bars yili.
4. Tawřřğan yřlř — quyon yili.
5. Nek yřlř — timsoh yili.
6. Yřlan yřlř — ilon yili.
7. Yund yřlř — ot yili.
8. Qoy yřlř — qo‘y yili.
9. Bičřn yřlř — maymun yili.
10. Taqađu yřlř — tovuq yili.
11. řt yřlř — it yili.
12. Toņuz yřlř — to‘ng‘iz yili.

OLMOSH

So‘zlovchi birligini bildiruvchi olmosh (kishilik olmoshi) ko‘k turk bitiglarida bãn~ben, uyg‘ur, moniy yozuvli yodgorliklarda män~men

yoki min dir. Soʻzlovchi koʻpligini bildiruvchi olmosh — biz.

Bir tinglovchini bildiruvchi olmosh — sän~sen, sin, koʻp tinglovchini bildiruvchi olmosh esa — siz yoki sizlär.

Oʻzga kishini bildiruvchi — ol, oʻzga kimsalarni bildirganda esa olar~ular~anlar shaklida qoʻllaniladi.

Oʻzga kishi birligini anglatadigan kishilik olmoshi ol~ul kelishik qoʻshimchalari bilan turlanganda an- shaklini oladi: aña, anī, anīñ, anda kabi. Hozirgi oʻzbek tilida u olmoshi joʻnalish, makon, chiqish kelishiklari bilan turlanganda orada -n undoshi hosil boʻladi: ungä, unda, undan. Bular eski oʻzbek tilida («chigʻatoy turkiysi»da) aña, andin shaklida qoʻllangan. Biroq oʻzak va qoʻshimcha orasidagi -n “orttirma” emas. U kishilik olmoshining qadimgi turkiy tildagi -nīñ qoʻshimchasi bilan qoʻllangan holatining qoldigʻidir: u-n-da (<a-nīñ-da), u-n-dan (<a-nīñ-dīn//a-nīñ-dan).

Kishilik olmoshlarining turlanishi quyidagicha:

Birligi:

bän~ben; bāni~beni; bāniñ~beniñ; bāñä~beñä~baña

män~men~min; māni~meni~mini; māniñ~meniñ~miniñ;
māñä~meñä~maña; mändä~mendä~mindä~mintä, mindidä, mintäda;
menidin~minidin

sän~sen; sāni~seni~sini; sāniñ~seniñ~siniñ; sāñä~señä~saña;
sändä~sendä~sindä, sintädä, sinidä, sintidä; sānidin~senidin~sinitin

ol; anī; anīñ; aña, añar; anta~anda, antada; antin, anindin

Koʻpligi: biz; bizni; bizniñ, biziñ; bizkä~bizgä, biziñä;
bizintä~bizindä, biznidä, biznidin

siz, sizlär; sizni, sizlärni; siziñ, sizniñ, sizlärniñ; siziñä, sizä, sizlärniñä,
sizlärkä; sizintä, siznidä, sizlärda, sizdä; siznidin

olar; olarnī; olarniñ; olarqa; olarda; olardin

Qadimgi turkiy tilda oʻzlik olmoshlari ikkita: öz va kentü~kendü.
Öz aslida «jon» degani. U “kishi, shaxs, odam” maʼnosini ham bildiradi.
Masalan, «Qutadgʻu bilig»da:

Muñar meñzätü keldi emdi bu söz,

Esitkil munī sen, aya eđgü öz —

Bunga mos keladi endi bu soʻz,

Sen buni eshitgil, ey ezgu kishi (QB, 2678).

«Irq bitigi»da: özün uzun bolzun — umring uzun boʻlsin (IB, 47).

Yozma yodgorliklarda kántü va öz olmoshlari juft holda qoʻllanilib kelishi mumkin, bunda “oʻz oʻzim” degan maʼnoni beradi. Masalan: K(ä)ntü özümüzni küntä ayda öñbiz tidimiz ärsär. — Oʻz-oʻzimizni

Kundan, Oydan yuqori qo'yg'an bo'lsak (Huast. 8-9); Ayiġ qilinċqa irinċükä kántü özümüzni ämgätir-biz. — Yovuz ishlarga, gunohga o'z-o'zimizni urib, azoblanamiz (Huast. 139-140).

Ko'rsatish olmoshlari: bu, ol, ošbu~ušbu, šul, ošu, ošul.

Bu ko'rsatish olmoshi kelishik qo'shimchalari bilan turlanganda qo'shimcha tarkibidagi sonorning ta'sirida mu- shaklini oladi. Masalan, OD da: munī, mundin~mundun.

Bu ko'rsatish olmoshining turlanishi quyidagicha:

Birligi: bu; bunī~munī; bunuŋ~munuŋ; muŋa, buŋar~muŋar; bunda~munda~munta; muntada, muntuda; mundin

Ko'pligi: bular; bularnī; bularniŋ; bularqa; bularda; bulardin

Ol ko'rsatish olmoshi turlanganda esa an- shaklini oladi. Yana OD dan: anuŋ, andin~andan.

So'roq olmoshlari: kishilar uchun kim?, narsa-buyum, voqea-hodisalar uchun nāčā?, nā?, nekü?, nelüg?, nekülüg?, nečük?, nečükin?, nädä?, qaltī? (qanday, qay tarzda?), qayu? (qaysi?), qanī? qanta? qantan? qanča? qačan? olmoshlari qo'llaniladi. Bularning ichida nāčā?, nā?, nekü?, nelüg?, nekülüg?, nečük?, nečükin?, nädä? olmoshlarining o'zagi bir — hammasi nā~ne? dan yasalgan. Shuningdek, qayu?, qanī?, qanta?, qantan?, qanča?, qačan? olmoshlarining ham o'zagi bir — qayu~qanu? ga bog'lanadi. qačan? olmoshi qay+čağ+in dan yasalgan.

Jamlash-belgilash olmoshlari: qamuğ~qamağ (hamma), qamağī (hammasi), barī (bari).

Yodgorliklar tilida nāŋ (hech, hech bir) bo'lishsizlik olmoshi qo'llaniladi.

RAVISH

Ravishlar ish-harakatning belgisini, belgining belgisini bildiradi. Qadimgi turkiy tilda ham ravishlar holat, o'rin-payt, maqsad, miqdor-daraja ma'nolarini bildiradi.

Morfologik usulda ravishlar quyidagi qo'shimchalar bilan yasalgan:

-la, -lā affiksi. MK da: tünlā keldim — tunda keldim; Bir tilkü terisin ikilā soymas — Bir tulki terisini ikki bor shilinmaydi.

-ča, -čā affiksi. Ko'k turk bitiglarida: Äkinti kün kälti, örtčā qizip kälti. — Ikkinchi kun keldi, yong'inday qizib keldi (Ton, 40). QB da: tiläkčā — tilagancha, keräkčā — keragicha, kezikčā — navbat bilan.

-dī, -di, -tī, -ti affiksi: tükāti — tugallik bilan, butkul, ädgüti — yaxshilab, arītī — pokizalik bilan. Ko'k turk bitiglarida: Yelmä, qarġu

edgüti urğıl — Yelma, qorovulni yaxshilab qo'y (Ton, 34). Sabīmīn tükāti ešidgil — So'zimni tugal eshitgil (Ka, 1). ... bu sabīmīn edgüti ešid, qatıǵdı tıǵla — ... bu so'zimni yaxshilab eshit, diqqat bilan tingla (Ka, 1). Yoki IB da: Qatıǵtı ba, edgüti ba — Qattiq bog'la, yaxshilab bog'la.

-layu, -läyü affiksi. MK da: arslanlayu kökrädim — arslon kabi na'ra tortdim, İwriq başı qazlayu, saǵraq tolu közläyü — İvriqning boshi g'oz kabi, idish to'la ko'z kabi.

-täg~teg affiksi. MK da: čegürkä~teg sü — chigirtkadek lashkar.

Hozirgi o'zbek tilida ushbu affiks -dek~däy~day shakllarida qo'llanilmoqda: kökdek~kökdäy, qoy~dek~qoyday.

Mazkur qo'shimcha tarixan teg- fe'lidan hosil bo'lgan ko'rinadi. Qiyoslang, QB, 151 da: tiläkkä tegir — tilakka yetadi. Hozirgi o'zb.: aǵzi ašgä tegdi degändä — "og'zi oshga yetdi deganda" ma'nosini beradi. QB, 287 da: mundaǵ — bunday.

-sıǵ, -sig affiksi. MK da: qulsıǵ er — qul singari kishi, Bu qarı ol oǵlansıǵ — bu qariya o'sha o'g'lon singari.

Ot guruhidagi so'zlar kelishik qo'shimchasini olganda ravishga aylanishi mumkin. Masalan: Ilgärü Šantun yazıqqa tägi sülädim, taluyqa kičig tägmädim. Birgärü Toquz ärsänkä tägi sülädim, Tüpütkä kičig [täg]mädim. — Sharqqa — Shantung dashtiga qadar lashkar tortdim, dengizga bir oz yetmadim. Janubga — To'quz arsanga qadar lashkar tortdim, Tuputga bir oz yetmadim (Ka, 3).

Yoki yana bir misol: Anta ötrü oǵuz qopun kälti. — Shundan so'ng o'g'uz butunlay (taslim bo'lib) keldi (Ton, 16).

Yodgorliklarda -raq, -räk qo'shimchasi ravishlardagi qiyosiy darajani ta'minlagan. Ortirma daraja ked~keš, eñ kabi so'zlar yordamida ifoda etilgan: Tilıǵ keš köšäzgil, köšäzildi baş. — Tilingni juda saqlagil, boshing ham saqlanadi (QB, 173); Bularda eñ üstün Sekäntir yurır. — Bulardan eng yuqorida Sakantir yuradi (QB, 127).

Ravishlar juft holda ham qo'llaniluvchi mumkin. Masalan, ädgüti "yaxshi, durust" degani, matnda u ädgüti arıtı shaklida qo'llanilib, "ixlos bilan, ehtirom bilan" ma'nosini beradi. Misoli: Bir ayqı č(a)xsap(a)t(ı)ǵ ädgüti arıtı tutu umad(ı)m(ı)z ärsär. — Bir oylik din ko'rsatmalarini ezigulik bilan, ixlos bilan tuta olmagan bo'lsak (Huast. 132-133).

FE'L

Matnda ham, nutqda ham gap so'zlovchi tomonidan tuziladi. Faqat

harakat va holatning bajaruvchisi aniq yoki majhul bo'luvi mumkin.

Harakat va holatni bajaruvchi shaxs aniq bo'lganda so'zlovchi birligida men, ko'pligida biz tushuniladi. Tinglovchi birligida sen, ko'plikda siz nazarda tutiladi. Bajaruvchi o'zga bir kishi bo'lganda ul, ko'pchilik bo'lganda alar nazarda tutiladi. Fe'llar har qachon ham o'z bajaruvchisiga bo'ysunadi: ko'rinishini o'shanga qarab o'zgartiradi. Tek fe'lning masdar shakligina (oqımaq, kelmäk kabi) bu qoidaga bo'ysunmaydi.

Fe'llarning yasalishi

Qadimgi turkiy tilda fe'llar quyidagi qo'shimchalar bilan yasalgan:
-a, -ä / -i, -i / -u, -ü affiksi.

Ushbu affiksning -a, -ä variantiga o'rnaklar. Ko'k turk bitiglarida: yaša — yasha-, ötä — nasihat qil-; MK da: yašin yašnadi — yashin yashnadi, er qışlağda yazadı — kishi qishloqda yozni o'tkazdi, er aš ašadı — kishi osh yedi; QB da: ota — davola-, tona — to'n kiy-, kiyim kiy-.

-i, -i variantiga o'rnaklar. MK da: öklidi nänj — narsa ko'paydi, ton öliidi — to'n ho'l bo'ldi.

-u, -ü variantiga o'rnaklar. MK da: tawar qızudı — mol qimmatlashdi, ew tarudı — uy toraydi, yer kenüdi — yer (maydon) kengaydi; QB da: bayu — boyi-.

-la, -lä affiksi. Ko'k turk bitiglarida: qılıçla — qilichla-, qilichdan o'tkaz-, atla — ot sol-, sülä -lashkar tort-, IB da: aq bisi qulunlamış — oq biyasi qulun tug'ibdi, qulunlabdi; örünj ingäni butulamış — oq ingani bo'ta tug'ibdi, bo'talabdi; QB da: yilla — yasha-, emlä — davola-, kezlä — saqla-.

-da, -dä / -ta, -tä affiksi. MK da: ol meni ündädi — u meni undadi, ol anıñ ađaqın bağdadı — u uning oyog'ini chaldi, ol yağın sandadı — u yov izidan bordi.

Qiyoslang, hozirgi o'zb.: alda (al — qadimgi turkiy tilda «makr, hiyla» degani), ündä.

-ıq, -ik affiksi. Kul tigin bitigida: taşıq — sirtga, tashga chiq-, içikdi — ichga kirdi, (qal'aga) kirdi. Uyg'ur yozuvli qadimgi yodgorliklarda: tağıq — toqqa chiq-, yolıq — yo'liq-. QB da: atıq — nom chiqar-, birik — birik-.

-ad, -ađ, -at, -äđ, -äđ, -ät affiksi. Ko'k turk bitiglarida: qulad — qul qil-, yoqad — yo'qot-, bašad — bosh bo'l-, küñad — joriyaga aylantir-. Uyg'ur yozuvli qadimgi yodgorliklarda: ulğad — ulg'aytir-, yigäd — yaxshilat-, edäd — mol-mulki qil-. Yoki QB da: muñad — mungli qil-, qutad — baxtlantir-, baxtga yetkaz-. Qutadğu bilig ~ Qutađğu bilig ham

shundan. Bu nom “Qutlantirguchi, baxtga yetkazuvchi bilim” degan ma’noni beradi. Hozirgi o‘zbek tilida bu qo‘shimcha yoqat- so‘zining tarkibidagina saqlanib qolgan (yoq-at).

-qar, -ğar, -kär, -gär affiksi. MK da: ol meni atğardī — u meni otga mindirdi, ol at otğardī — u otni o‘tlatdi, ol at suwğardī — u otini sug‘ardi, ödläk küzgärdi — kuz bo‘ldi. Hozirgi o‘zb.: başqar, qutqar (qut — «erk, ozod» so‘zidan), suğar (<suwğar).

-r affiksi. MK da: qīzardī — qizardi, qarardī — qoraydi, ot yaşardī — o‘t yashil bo‘ldi, yashardi, sarğardī — sarg‘aydi, örünjardī — oqardi. AH da: eskir — eskir.

-sıra, -sirä affiksi. Bu qo‘shimcha «istash, zor bo‘lish» ma’nosidagi fe‘llar yasaydi: qağansıra — xoqoniga zor qilmoq, elsirä — eliga zor qilmoq. Ko‘k turk bitiglarida: Elligig elsirätdimiz, qağanlığığ qağansiratdīmız — Eli borni (elidan ayirib) eliga zor qildik, xoqonlini (xoqonidan judo qilib) xoqonga zor qildirdik (K. 18). “Türük bodun ölräyın, uruğsıratayın” tir ermis — “Turk xalqini o‘ldirayın, urug‘ini qoldirmayın (urug‘iga zor qilayın)” der ekan (K. 10). Uyg‘ur yozuvli qadimgi matnlarda: tınsıra — tinchini yo‘qotmoq, tatığsıra — ta‘mini unutmoq, kücsirä — kuchini yo‘qotmoq, ögsirä — aqldan ozmoq. Hozirgi o‘zbek tilida ham bu affiks ayni ma’nodagi fe‘llar yasaydi: xatınsıradī — xotin istadi, ersirädi — erni istab qoldi, qansıradī — qon istadi.

-sa, -sä affiksi. MK da: ölsädi — o‘lmoq istadi, ölümsädi — o‘limni istadi. Uyg‘ur yozuvli matnlarda: barığsa — borishni istamoq, körügsä — ko‘rishni istamoq, tapığsa — xizmat qilishni istamoq, suwsa — suvsatmoq.

-sı, -si affiksi. MK da: suwsıdī — suv ochdi, yağsıdī — yog‘li bo‘ldi, açığsıdī — achidi, quruğsıdī — quriy boshladi.

-sın, -sin affiksi. MK da: ewni ewsindi — uyni uy sanadi, oğul ersindi — o‘g‘il o‘zini erkakday tutdi.

-ran, -rän affiksi. QB da: ögrän (ög — “aql” so‘zidan). Hozirgi o‘zb.: örgän.

Sifatdosh

Qadimgi turkiy tilda sifatdoshlar quyidagi ko‘rinishda uchraydi:

-dačī, -däči / -tačī, -täči affiksli sifatdosh. Boldaçi buzağu öküüz ara belgülig — Bo‘ladigan buzoq ho‘kizlar orasida belgi beradi (MK, I, 480).

-qučī, -küci / -ğučī, -güči affiksli sifatdosh. MK da: barğučī — yuruvchi, boruvchi, turğučī — turuvchi, yashovchi, tağqa ağqučī —

toqqa chiquvchi, ewgä kirgüçi — uyga kiruvchi, bitig bititgüçi — xat yozdirguchi.

-asī, -äsi affiksli sifatdosh. MK da: Bu turasī yer tegül — bu turadigan yer emas, bu bizgä keläsi boldī — u bizga keladigan bo'ldi. Hozirgi o'zb.: keläsi, öläsi.

-qu, -kü / -ğu, -gü affiksli sifatdosh. MK da: bu ya qurğu oğur ermäs — bu yoy quradigan vaqt emas, ol bizgä kelgü boldī — u bizga keladigan bo'ldi. Hozirgi o'zbek tilida ba'zan tovush o'zgarishi ham yuz bergan: aqawa (<aqağu) suw.

-ğsaq, -gsäk affiksli sifatdosh. MK da: ol er ewgä barğsaq-ol — u kishi uyga boradigan, ol berü kiligsäk erdi — u bu yerga keladigan edi.

-gli, -gli affiksli sifatdosh. AH da: oqıǵlı kişi — o'qigan kishi. Hozirgi o'zb.: yatıǵlı kişi, sewikli~süyükli.

-ma, -mä affiksli sifatdosh. MK da: örmä sač — o'rma soch, tikmä näř — tikilgan narsa, köčürma oçaq — ko'chirma o'choq.

-r / -ar, -är / -ir, -ir / -ur, -ür affiksli sifatdosh. MK da: Qaynar ögüz kečigsiz bolmas — Oqar suv kechiksiz bo'lmas.

-mīš, -miš / -mīs, -mis / -muš, -müš / -mus, -müs affiksli sifatdosh. MK da: qazmīš arıq — qazilgan ariq, barmīš kişi — borgan kishi.

-duq, -dük / -tuq, -tük affiksli sifatdosh. MK da: meniņ barduqım barmaduqım — mening borgan-bormaganim, seniņ kördükiņ körmädükiņ bir — sening ko'rgan-ko'rmaganing bir.

-ndī, -ndi affiksli sifatdosh. MK da: sarqındī suw — sarqitlangan suv, qazındī tupraq — qazindi tuproq, keđindi ton — kiyilgan kiyim, süzündi suw — suzilgan (tozalangan) suv. Hozirgi o'zb.: kelgindi kişi, yuğundī suw.

-qan, -ğan, -kän, -gän affiksli sifatdosh. AH da: körgän — ko'rgan, eşitkän — eshitkan.

-ğma, -gmä affiksli sifatdosh. Ko'k turk bitiglarida: keligmä — keladigan.

Ravishdosh

Qadimgi turkiy tilda fe'lining ravishdosh shakli quyidagi ko'rinishda uchraydi:

-a, -ä affiksli ravishdosh: ača — ochib, baša — bosib, ağa — ko'tarilib, adıra — ayirib, sanča — sancha, biča — bichib, kesä — kesib, kezä — kezib. Ko'k turk bitiglarida: Altun yışıǵ aša kältimiz, Ärtis ögüzüg käche kältimiz. — Altun yishni oshib keldik, Irtish daryosini kechib keldik

(Ton, 37). MK da: Etil suvı aqa turur — Etil suvi oqib turar.

-u (-yu), -ü (-yü) affiksli ravishdosh. Matnlardan misollar: Käyik yäyü, tabısğan yäyü olurur ärtimiz. — Kiyik yeb, tovushqon yeb kun kechirar edik (Ton, 8). Kişi sözläşü, yılqı yızlaşu — Kishi so‘zlashib, yilqi hidlashib (bir-birini biladi) (MK, III, 114). Ötrü ol awıçğa ıǵlayu xanqa inçä tip ötündi. — So‘ng u qariya yig‘lab xonga shunday deya o‘tindi (AT, 283).

-p / -b affiksli ravishdosh. başlap — boshlab, berip — berib, qodup — qo‘yib, eşitip — eshitib, tip — deb. Matnlardan o‘rnaklar: Tewäy münüp qoy ara yaşmas — Tuya mingan qo‘ylar orasiga yashirina olmaydi (MK, III, 68); Qaç qata taluyqa kirip, bişär yüz erin barıp, asan tükäl kelmiş erti. — Necha bor dengizga kirib, besh yuzcha er bilan borib, sog‘-omon qaytgan edi (AT, 283).

-pan, -pän / -ban, -bän affiksli ravishdosh. IB da: olurupan — o‘tirib, yatıpan — yotib.

-mađıp, -mäđip affiksli ravishdosh. MK da: eđkärmađıp oq atar — o‘ylamayin o‘q otar.

-qalı, -käli / -ǵalı, -ǵäli affiksli ravishdosh. MK da: tutuşqalı — tutish uchun, urǵalı — urgani, urish uchun.

-qınça, -kinçä / -ǵınça, -ginçä / -qunça, -künçä / -ǵunça, -günçä affiksli ravishdosh. MK da: Öküz ädaǵı bolǵınça buzaǵu başı bolsa yig — Ho‘kizning oyog‘i bo‘lgandan ko‘ra, buzoqning boshi bo‘lgan yaxshi.

-yın, -yin affiksli ravishdosh. Taşra yoriyur tiyin kü eşidip balıqdaǵı taşıqmış, taǵdaǵı inmiş — Tashqarida yuribdi, degan xabarni eshitib, shahardagi tashga chiqibdi, tog‘dagi inibdi (K, 11–12).

-matı, -madı, -mäti, -mädi / -matın, -madın, -mätin, -mädin affiksli ravishdosh. Bunça işig küçüg bertükgärü saqınmatı “türk bodun ölüräyin, uruǵsıratayın”, — ter ermiş. — Shuncha mehnatini, kuchini sarf etganiga ham andisha qilmay: “Turk xalqını o‘ldirayın, urug‘ini qoldirmayın”, — der ekan (K, 10); İgidmiş qaǵanñın sabın almatın yir sayu bardıǵ — Tarbiyat qilgan xoqoningning so‘zini olmayin har yerga ketding (K, 9).

Masdar alomati

Turkiy masdar ikki xildir: biri — fe‘l masdari, ikkinchisi — sifat yoki otga qo‘shilib xoslangan masdarlar.

Fe‘l masdarlaridan biri -maq, -māk qo‘shimchasini qo‘shish bilan yasalgan turidir. Bu qo‘shimcha shaxs ko‘rsatkichini olmagan fe‘llarga qo‘shilib keladi: almaq, turmaq, ketmāk, kelmāk.

Fe'ning boshqa bir masdari shaxs ko'rsatkichini olmagan so'zlarga -š (-iš, -iś, -uš, -üş) qo'shimchasini qo'shib hosil qilingan: uruš kabi.

Ismlardagi masdar yasovchilardan biri -līq, -lik, -luq, -lūk dir.

Sonlarning birlik, ikilik, üçlük, törtlük shakli ham ism masdariga misoldir.

Bu qo'shimcha fe'l masdarga qo'shilib ism masdarini hosil qilishi ham mumkin: almaqlīq, bermäklik.

Ismlardagi masdarning boshqa belgilari ham bor. Masalan, muddat uzoqligini bildiradi: aylīq, yillīq, künlük.

Fe'ning buyruq shakli

Buyruq fe'ning bosh shaklida bo'ladi yoki unga maxsus qo'shimchalar qo'shish yo'li bilan hosil qilinadi. Buyruq tinglovchiga yoki g'oyibga bo'ladi. G'oyib buyrug'i o'zak-negiz oxiriga -sīn, -sin, -sun, -sün qo'shimchasini qo'shib yasalgan. Bu qo'shimcha -zun, -zün shaklida ham qo'llanilgan: Kögmän yer-sub idisiz qalmazun tiyin — Ko'gman yurti egasiz qolmasin deya (K, 20).

Tinglovchi buyruq birligi fe'ning bosh shaklining o'zidir: kel-, ket-, al-, tut-, başla-, sözlä-. Ko'pligi fe'ning bosh shakliga -iñiz, -iñiz qo'shimchasi qo'shib hosil qilingan: keliñiz, ketiñiz, sözläñiz, barıñiz. Bir guruhga buyruq qilishda oxirgi -z (-iz, -iz) tushiriladi: keliñ, ketiñ, sözläñ, barıñ.

Ba'zan yodgorliklar tilida tinglovchi ko'pligini ifodalash uchun -iñ, -iñ hamda -iñlär, -iñlar qo'shimchalari aralash qo'llanilgan. Masalan, "Iraq bitigi"da: Anča biliñlär: edgü-ol (IB. 1) // Anča biliñ: edgü-ol (IB. 2) — Buni biling, ezgudir. Yoki AT. 283 da: Kim taluyqa barayın tisär kiriñlär, oğlum tiginkä eş boluñlar. — Kim dengizga boraman desa, (saroyga — qoshimga) kiringlar, o'g'lim shahzodaga esh bo'linglar; Amti siz qatağlanıñ, birlä barıñ, yerçi boluñ. — Endi siz bardam bo'ling, birga boring, yo'l ko'rsatuvchi bo'ling.

O'zga buyruq birligi kelsin, ketsin, ko'pligi kelsinlär, ketsinlär tarzida qo'llangan. Masalan: Tiginig asan tükäl kelürzünlär. — Teginni eson-omon keltirsinlar (AT, 283).

Muhimi shundaki, "Qutadg'u bilig"da o'zga buyrug'ining birligi -su, -sü / -sun, -sün hamda -sunı, -süni shakllarida yasalgan: Yağa tursu yağmur, yazılsu çečäk — Yomg'ir yog'aversin, chechaklar ochilsin (QB, 114); Qutadsu atı, bersü eki jihan — Oti qutli bo'lsin, (xudo unga) ikki jahonni bersin (QB, 85); Tuta bersü täñri bu taxt birlä baxt — Tangri unga taxt bilan baxtni beraversin (QB, 89); Ažun qalmasunı sizıñsiz

quruğ — Dunyo sizsiz quruq qolmasin (sizdan ajramasin) (QB, 105).

“Hibatu-l-haqoyiq”da oʻzga buyrugʻining birligi -su, -sü / -sun, -sün shakllari bilan hosil qilingan: atī qalsu — nomi qolsin, yad qīlsu — yod qilsin, asīğ alsu — foyda olsin, tūkāl bilsü — tugal bilsin. Yoki: sewinsün — sevinisin, kelmāsūn — kelmasin, külmāsūn — kulmasin.

Buyruqning boʻlishlisi ham, boʻlishsizi ham -ğīn, -qīn, -gin, -kin qoʻshimchasi bilan taʼkidlanadi: yatqīn, turmağīn, kelgin, ketkin. Bu qoʻshimcha tinglovchi buyrugʻiga qoʻllanadi. Oʻzga buyrugʻiga qoʻllanmaydi.

Soʻzlovchining buyruq-istagi feʼl negizga -ayīm, -äyīm; -alīm, -älim; -alīq, -äylik qoʻshimchalarini qoʻshib yasaladi. Koʻk turk bitiglarida: terilälīm — terilaylik, sü yorīlīm — lashkar tortaylik.

“Hibatu-l-haqoyiq”da soʻzlovchining buyruq-istagi -ayīn, -äyīn qoʻshimchasi bilan hosil qilingan: qīlayīn — qilay, ayayīn — aytay, bezäyīn — bezay.

Buyruq (amr) va tinglovchiga xitob feʼl oʻzagiga -qīl, -ğīl, -kil, -gil qoʻshimchasini qoʻshish bilan ham hosil qilingan.

Bularning boʻlishsiz shakli esa -mağīl, -mägil qoʻshimchasi bilan hosil qilingan: ačmağīl, tōšämägil kabi.

Boʻlishsizlik

Boʻlishsizlik belgisi tinglovchi buyrugʻining birlik shaklidan keyin qoʻshiladigan -ma, -mä dir. Bu faqat kelasi zamonga bogʻliq: alma, almanj. Oʻzga buyrugʻida boʻlishsizlik shakliga -sun, -sün, -sīn, -sīn qoʻshimchasi orttiriladi: almasīn, almasīnlar. Soʻzlovchining buyruq-istagi almalīm, almayīm, almayīq shaklida ifoda etilgan.

Boʻlishsizlik belgisining -maz, -mäz shakli ham bor. U shaxs-son qoʻshimchalari bilan qoʻllanadi. Birinchi shaxsda kelmäzmän, kelmäzbiz, ikkinchi shaxsda kelmäzsän, kelmäzsiz, uchinchi shaxsda kelmäz, kelmäzlar deyiladi. Bu affiksning -mas, -mäs varianti ham bor: kelmäsmän.

Oʻtgan zamon boʻlishsizligi: kelmädīm, kelmädik, kelmädiñ, kelmädiñiz, kelmädilär.

Kelasi zamon boʻlishsizligi: kelmägäymän, kelmägäybiz, kelmägäysän, kelmägäysiz, kelmägäylär.

Boʻlishsiz shart feʼlida soʻzlovchi kelmäsäm, kelmäsäk degan, tinglovchiga kelmäsän, kelmäsäniz, oʻzgaga nisbatan kelmäsä, kelmäsälär deyilgan.

Bo'lishsizlikning yana bir belgisi -siz, -siz affiksidi: Az'qsiz kettim, aq'çasiz keldim degandagi kabi.

Bo'lishsizlik ba'zi hollarda yoq so'zi bilan ham ifodalanadi.

Fe'llarda shaxs-son ko'rsatkichi

Fe'llarda so'zlovchi birligining shaxs-son ko'rsatkichi -mān~-men qo'shimchasidir. Masalan, OD da: dost tutar-men — do'st tutar-men, duşman tutar-men — yov tutarmen. AT, 283 da: Bir-kiā amraq oğlumun siziñä tutuzur-mān. — Birgina suyukli o'g'limni sizga tutqazayapman. So'zlovchi ko'plik uchun kelasi zamon fe'llarida -biz, -biz, o'tgan zamon fe'llarida -q, -k qo'shimchasi ishlatiladi.

O'zga shaxs birligi -i, -i qo'shimchasi bilan hosil qilinadi. Ko'plik uchun esa birlik shakliga -lar, -lär qo'shimchasi qo'shiladi.

So'zlovchi fe'llardagi shaxs-sonni quyidagicha ifodalaydi:

Birlikda: ayur-men, kelür-men.

Ko'plikda: ayur-biz, otunur-biz.

Tinglovchi uchun birlikda: aldñ, keldñ. Ko'plikda: aldñiz, keldñiz.

O'zga birligi uchun: aldñ, keldi. Ko'plik uchun: aldñlar, keldñlar.

Agar shaxs ta'kidlab ko'rsatilmoqchi bo'lsa, undan oldin kishilik olmoshi orttiriladi. So'zlovchi birlikda men aldñm, men keldim, ko'plikda biz aldñq, biz keldik. Tinglovchi birlikda sen aldñ, sen keldñ, ko'plikda siz aldñiz, siz keldñiz.

Ol sub qudñ bardñmiz, sanağali tüşürtümüz, atñğ řqa bayur ertimiz... kün yemä, tün yemä yelü bardñmiz. Qırqızñğ uqa basdñmiz. — Ul suvning quyisiga bordik. (Lashkarni) sanagani tushirdik. Ot(lar)ni butaga boylar edik... . Kun-u tun yelib bordik. Qırqizni qo'qqisdan bosdik (Ton, 27).

"Xuastuanift" asarida so'zlovchi ko'pligining shaxs-son ko'rsatkichi ikki xil shaklda: unli bilan tugagan fe'l shakllariga -miz, -miz, undosh bilan tugagan fe'llarga esa -biz shaklida qo'shilgan: ökünür-biz, ötünür-biz, sözläyür-biz, işläyür-biz, yazuqluğ-biz.

Yana bir muhim belgisi, asarda fe'lning o'tgan zamon, shaxs-son qo'shimchalari ham o'zak-negizga moslashadi: so'zning oxirgi bo'g'ini lablanmagan unlili bo'lsa, zamon, shaxs-son qo'shimchalari -tñmiz, -timiz / -dñmiz, -dimiz shaklida qo'shiladi: sözlädñmiz, biltñmiz, ürkitdñmiz, açñtdñmiz, ağırtñdñmiz. Agar so'zning oxirgi bo'g'ini lablangan unlili bo'lsa, -tumuz, -tñmüz / -dumuz, -dñmüz shaklida qo'shiladi: yüküntümüz, ölürdümüz, öz ötäğçi boltumuz.

-siz affiksi tinglovchi birligida ba'zan hurmat ma'nosini ham bildiradi:

Ötrü ol awıçğa ıǵlayu xanqa inçä tip ötünti: Tängrim, ne muñ taq boltı-kim, antaǵ tängri-teg, erdäni-teg ögükünjüznı ölüm yirinjä idur-siz? — So'ng o'sha qariya yig'lab, xonga shunday deya iltijo qildi: "Tangrim, qanday musibatkim, shunday tangridek, javohirdek suyukligingizni [ya'ni o'g'lingizni] o'lim yeriga yuboryapsiz?" (AT, 283).

Shart ko'rsatkichi

Qadimgi turkiy tilda shart ko'rsatkichi -sar, -sär shaklida bo'lgan. So'zlovchi birligi va ko'pligi, tinglovchi birligi va ko'pligining shart ko'rsatkichi ham o'zga ko'rsatkichi (-sar, -sär) kabi ifoda etilavergan, lekin ma'noda farq bor. Shartning kimga yoki nimaga tegishlilikini egadan anglash mumkin. Masalan, ko'k turk bitiglarida: İraq ersär, yablaq aǵı birür, yaǵuq ersär, edgü aǵı birür — Yiroq bo'lsa, yomon ipaklik berur, yaqin bo'lsa, yaxshi ipaklik berur (Ka, 7). Ötükan yış olursar, bängü el tuta olurtaçı-sän — O'tukan yishda turilsa, elni mangu tutib turajaksan (Ka, 8). Üzä tängri basmasar, asra yer tilinmäsär, türük bodun, eliñin, törüñin kim artatı? — Yuqoridan osmon bosmasa, pastda yer yorilmasa, turk xalqi, davlatingni, hukumatingni kim buzdi? (K, 22). Ełtäriş qaǵan qazǵanmasar, udu ben özüm qazǵanmasar, el yemä, bodun yemä yoq ertäçi erti — Eltarish xoqon zafar qozonmasa, unga ergashib mening o'zim zafar qozonmasam, el ham, xalq ham yo'q bo'lajak erdi (Ton, 54-55). Bilgä Toñuquq qazǵanmasar, ben yoq ertim ersär... — Bilga To'nyuquq zafar qozonmaganda edi, men bo'lmasam edi (Ton, 59); Amti men bu erdäni birlä barsar, men qamaǵ tñnliǵlarqa artuq asıǵ tusu qılıu umaǵay-men. — Endi men bu javohir bilan borsam, men hamma jonzodlarga ortiq foyda keltira olmayman (AT, 284).

Qadimgi -sar, -sär keyinchalik -sa, -sä shaklini oldi.

"Qutadg'u bilig"da ham so'zlovchi birligi va ko'pligi, tinglovchi birligi va ko'pligi uchun shart ko'rsatkichi -sa, -sä shaklida qo'llanaveradi:

Uşir erdiñ ersä, tur, ač emdi köz,

Eşitmädiñ ersä, eşit mendä söz —

Uxlayotgan bo'lsang, tur, endi ko'zingni och,

Eshitmagan bo'lsang, so'zimni eshit (QB, 80).

Keltirilgan misolda shartning tinglovchiga qarashlilikigi uşir erdiñ, eşitmädiñ so'zlari orqali ifoda etilgan.

Qalı eǵgü bulmaq tiläsä özün. — Agar ezgulik topmoq tilasang (QB, 224).

Apañ ekki azun qulur ersä sen. — Agar ikki dunyoni istar esang (QB, 223).

Özüm ‘uzrīn aysam yemā iymānū. — Agar iymanib o‘z uzrimni aysam (QB, 188).

Qalī bulsaŋ, iślāt, učup kökkä teŋ. — Agar ularga yetishsang, ishlat, uchib ko‘kka ko‘taril (QB, 212).

“Hibatu-l-haqoyiq”da ham tinglovchi sharti -sa, -sā bilan ifoda etilgan: Aqī erni öggil ögär ersä sen. — Sahiy erni maqtagil maqtar ersang sen (AH, 227).

Fe’l nisbatlari

Yozma yodgorliklar tilida fe’lning birgalik nisbati -š qo‘shimchasi bilan yasaladi.

Fe’lning orttirma nisbati quyidagi qo‘shimchalar bilan yasalgan:

-t affiksi. MK da: ol anī sixtattī — u uni yig‘latdi, ol anī tilätti — u uni tilantirdi.

-r, -ur, -ür affiksi. MK da: ol anī ewdīn köčürdi — u uni uydan ko‘chirdi.

-tur, -tür / -dur, -dür / -tīr, -tīr / -dīr, -dīr affiksi. MK da: ol qapuğ açturdī — u eshikni ochtirdi, ol suw töktürdi — u suvni to‘ktirdi.

-qur, -kür / -ğur, -gür affiksi. MK da: ol meni tođğurdī — u meni to‘ydirdi.

-z, -uz, -üz affiksi. MK da: urağut oğlīŋa sūt emüzdi — xotin bolasiga sut emizdi, ol suw tamuzdī — u suv tomizdi.

-duz, -düz affiksi. MK da: ol tawar alduzdī — u mol oldirdi, ol menā iş bildüzdi — u menga ish o‘rgatdi.

O‘tgan zamon fe’li

O‘tgan zamon fe’lining o‘zga birligi -dī, -di / -tī, -ti, bo‘lishsiz shakli -madī, -mādi qo‘shimchasi bilan hosil qilinadi. Misoli: Türk bodun ölti, alqīntī, yoq boltī, türk sir bodun yārintā bod qalmadī. — Turk xalqi o‘ldi, tugadi, yo‘q bo‘ldi, turk sir xalqi yerida (hech bir) urug‘ qolmadi. (Ton, 3-4).

O‘zga ko‘pligi o‘zga birlik shakliga -lar, -lär qo‘shimchasini qo‘shib hosil qilinadi.

O‘tgan zamon fe’lining so‘zlovchi birligi -dīm, -dim / -tīm, -tim, bo‘lishsiz shakli -madīm, -mādim qo‘shimchasini qo‘shish bilan hosil qilingan.

O‘tgan zamon fe’lining tinglovchi birligi -dīŋ, -dīŋ, -tīŋ, -tīŋ, bo‘lishsiz shakli -madīŋ, -mādiŋ qo‘shimchasi bilan yasaladi: čīzdīŋ — yozding, čīzmadīŋ — yozmading. Tinglovchi ko‘pligi -dīŋiz, -dīŋiz, -

tiŋiz, -tiŋiz, bo'lishsiz shakli -madŋiz, -mädiŋiz qo'shimchasi bilan yasaladi: čizdiŋiz — yozdingiz, čizmadŋiz— yozmadingiz.

Hozirgi zamon fe'li

Bunday fe'l shakli hozirgi zamon uchun yoki ham hozirgi, ham kelasi zamon uchun mushtarak bo'ladi. Undosh bilan tugagan fe'llarda a, ä, unli bilan tugagan fe'llarda y undoshi orttiriladi.

Ham hozirgi, ham kelasi zamonga ehtimoli bo'lgan fe'llar misoli: kelirmän, kelirbiz, kelirsän, kelirsiz, kelir, kelirlär.

Hozirgi zamon fe'lining tinglovchi birligi o'zakka -ar-sen, bo'lishsiz shakli esa -maz-sen qo'shimchasini qo'shish bilan hosil qilinadi. Tinglovchi ko'pligi hosil qilinmoqchi bo'lganda tinglovchi birligidagi -sen qo'shimchasi -siz bilan almashtiriladi.

O'zga birligi fe'l o'zagiga -ar, bo'lishsiz shakli esa -maz qo'shimchasini qo'shish bilan hosil qilinadi. Tinglovchi ko'pligi birlikdagi bo'lishli va bo'lishsiz shakliga -lar qo'shimchasini qo'shib hosil qilinadi.

So'zlovchi birligi -ar-men, bo'lishsiz shakli -maz-men qo'shimchasi bilan hosil qilingan. So'zlovchi ko'pligida so'zlovchi birligidagi -men qo'shimchasi -biz bilan almashtiriladi.

Kelasi zamon fe'li

Kelasi zamon fe'li -ğay, -qay, -gäy, -käy affiksi bilan hosil qilinadi. Bo'lishsiz shakli -mä, -ma qo'shimchasini qo'shish bilan hosil qilinadi.

Amti ečim taluyqa barip erdäni kelürsär, taqi ağırlıg bolğay, men taqi uçuz bolğay-men, tep saqıntı. — “Agar akam dengizga borib javohir keltirsa, u yana ham qadr topadi, men esa yana qadsiz bo'laman”, — deb o'yladi (AT, 284).

Bođun tili yawlaq, seni sözlägäy,

Kiši qılqı kirtüč, etiŋni yegäy —

Xalqning tili yomon, seni so'zlaydi,

Kishilarning fe'l-atvori hasadgo'y, etingni yeydi (QB, 164).

Yodgorliklarda kelasi zamonning -ğay, -qay, -gäy, -käy affiksi -ğa, -qa, -gä, -kä shaklida ham qo'llaniladi: Biligsiz ne bilgä bilig qiymatı — Bilimsiz bilimning qadrini qayerdan ham bilardi (QB, 462).

Turur / durur fe'li haqida

Turkiy tillarda, xususan, o'zbek tilida gapning kesimi ko'pincha

fe'ldan tuziladi. O'rni bilan, boshqa so'z turkumlari (ot, sifat, son va b.) ham kesim bo'lib keluvi mumkin. Biroq, ismlar guruhiga mansub so'zlar kesim bo'lib kelganda, muhim bir hodisani inobatga olmoq kerak. Masalan, hozirgi o'zb. Bu uy čirayli hamda Meniŋ niyatim šu gaplarining tuzilishiga e'tibor beraylik. Keltirilgan ikkala gapning kesimi fe'l emas. Ammo ushbu kesimlar sifat va olmoshdangina iborat emas. Ularda biz kesim deb sanayotgan sifat va olmoshdan keyin ta'kidni bildiruvchi mantiqiy -dir turibdi: Bu uy čirayli(dir); Meniŋ niyatim šu(dir). Buning singari misollarni yana keltirishimiz mumkin: ularning hammasida ham kesim o'rnida mantiqiy -dir tasavvur etiladi va bundayin "ot-kesimli" gaplarning mantiqiy kesimi yana fe'lga qaytadi.

Hozir biz qo'llayotgan -dir qadimgi turkiy tildagi turur ning qisqargan shaklidir (turur / durur > tur / dur > dir).

Qadimgi yodgorliklar tilida gapning kesimi, asosan, fe'l bo'lib keladi: Türk bodun ölti, alqıntı, yoq bolti. — Turk xalqi o'ldi, tugadi, yo'q bo'ldi (Ton, 3).

Yozma yodgorliklar tilida -ol ham kesimlik belgisi bo'lib, fikr tugalligi, aniqligini bildirib keladi. Misollar:

Türk bodun yämä bulğanč-ol, tämis. Oğuzi yämä tarqanč-ol, tämis. Turk xalqi ham sarosimadadir, — debdi. — O'g'uzi ham tarqoqdir", - debdi (Ton, 22).

Kišidin kişikä qumaru söz-ol,

Qumaru sözi tutsa asğı yüz-ol —

Kishidan kishiga (qolar) yodgorlik so'zdir,

Yodgorlik so'ziga amal qilsang, foydasi yuzdir (QB, 187).

Özüŋ mänjü ermäz, atıŋ mänjü-ol. — O'zing mangu emas, oting mangu (QB, 226).

Gapda fe'ldan boshqa so'z turkumlari ham kesim bo'lib kelishi mumkin. Biroq, har qanday holatda ham, u mantiqan fe'l-kesimni talab qiladi. Qadimgi turkiy tilda buni turur fe'li ta'minlaydi. Quyidagi misolga e'tibor qarataylik: Qul yağı, it böri. — Qul — dushman, it — bo'ri (MK, I, 324). Qo'shma gap shaklidagi ushbu maqoldagi birinchi gapning kesimi — yağı, ikkinchisidiki — böri. Ikkala gapning kesimi shu turishida mantiqan turur fe'lini talab qiladi. Demak, ushbu maqolning qisqarishga uchramagan, tiklangan shakli Qul yağı (turur), it böri (turur) bo'ladi.

Til tarixida fe'lining shaxs-son ko'rsatkichi ham gap kesimini shakllantira oladi. Masalan: Qutluğ čigši-ben. — (Men) Qutluğ' chigshiman (E, 19, 1); Bilgä Toñuquq-ben. — (Men) Bilga To'nyuquqman (Ton, 1); Antağ küčlüg-män. — Shunday kuchliman (IB, 20).

E'tibor berilsa, keltirilgan misollarda shaxs-son qo'shimchalari to'g'ridan to'g'ri ot yoki sifatga bog'lanayotgani yo'q. Ular mantiqan kesimlikni ta'minlayotgan turur fe'liga bog'lanmoqda. Shuni inobatga olganda keltirilgan gaplarning tiklangan holati: Qutluğ čigši (turur)-ben; Bilgä Toñuquq (turur)-ben; Antağ küčlüg (turur)-mān shakllarini oladi.

Boshqa bir misol: Alp čerigdä, bilgä tirigdä (MK, I, 369). Ushbu gapning kesimlari mantiqan tugallikni bildiruvchi "bilinadi", "sinaladi" fe'llarini talab etadi. Ana shu fe'l-kesimning qisqarishi natijasida to'ldiruvchi kesim vazifasini o'tamoqda. Shuning uchun bu gapni "Alp jangda, dono majlisda sinaladi" deya anglamoq kerak.

Yana bir o'rnak: Qoldačıqa miñ yağaq, barča bilä ayruq tayaq. — Tilanchiga mingta yong'oq, barchasiga qo'shimcha suyanadigan tayoq (ham ber) (MK, I, 394). Ushbu gap mantiqan "bergil" fe'lini talab qiladi. Shuning uchun tiklangan ko'rinishini quyidagicha o'qish mumkin: Qoldačıqa miñ yağaq (bergil), barča bilä ayruq tayaq (ma bergil).

Turkiy tillarda (til tarixida ham, hozir ham) kesim, asosan, fe'l bilan ifodalanadi. Uslubiy talablar, tejamkorlik qonunidan kelib chiqqan holda boshqa so'z turkumlari ham kesim bo'lib kela olishi mumkin. Biroq, har qanday holatda ham biz kesim deya sanayotgan so'zimiz mantiqan fe'lni talab qilaveradi. Til tarixida kesimlikni turur fe'li ta'minlagan bo'lsa, hozirgi o'zbek tilida esa uning vazifasini -där bajaradi. Ko'pincha bu qo'shimcha ot kesimlarda zamon ko'rsatkichi sifatida fakultativ shaklda mavjuddir.

Ko'makchi fe'llar

Yozma yodgorliklar tilida ayrim fe'llar ko'makchi fe'l vazifasida ham qo'llanadi. bol-, qıl-, bar-, ber-, id-, elt-, qal-, kel-, kör-, u-singari so'zlar ko'makchi fe'l vazifasida ham qo'llanadi.

Ko'makchi fe'llarning muhim xususiyati, ular qo'shma fe'l yasash uchun ham xizmat qiladi. Qo'shma fe'llar ot yoki sifat bilan ko'makchi fe'llar birikuvidan, shuningdek, ravishdosh bilan ko'makchi fe'l birikuvidan tuzilgan bo'ladi.

Ot yoki sifat bilan ko'makchi fe'l birikuvidan tuzilgan fe'llar ikki xil: 1) ot yoki sifat + bol— qolipida tuzilgan fe'llar: qağan bol— xoqon bo'l-, qul bol— qul bo'l-, qari bol— qari bo'l-, kergäk bol— o'lmak, vafot etmak, yaği bol— yov bo'l-; 2) ot yoki sifat + qıl— qolipida yasalgan fe'llar: bay qıl— boy qıl-, qul qıl— qul qıl-, küñ qıl— joriya qıl-, uruş qıl— urush qıl-.

Ravishdosh bilan ko'makchi fe'l birikuvidan tuzilgan fe'llar. Bunday

fe'llar bar-, ber-, ĩd-, elt-, qal-, kel-, k r-, u- ko'makchi fe'llari ko'magida tuziladi: adr lu bar- ayrilib ket-, u a bar- vafot et-, yel  bar- yelib bor-, tezip bar- qochib ket-; qaz anu ber- qozonib bermak, tik  ber- tika ber-, tuta ber- tutib ber-; yit r  ĩd- yo'qotmoq, san a ĩd- sanchmoq; s r  elt- suru ber-; yatu qal- yotib qol-; udu kel- ta'qib etib turmoq, y r  kel- yurib kel-; yel  k r- yelib ko'r-; artat  u- buza bilmak; udu yor - uzoq vaqt izlamak.

er- to'liqsiz fe'li haqida

Hozirgi o'zbek tilida e- to'liqsiz fe'l bo'lib, u edi, ek n, emi , em s, es  singari shakllarda amal qiladi. Bulardan em s bo'lishsiz fe'llar yasaydi, es  bog'lovchidir.

To'liqsiz fe'lning edi, ek n, emi  shakllari alohida qo'llanilmaydi, lekin fe'llar bilan qo'llanilganda harakat-holatning davomiyligini bildiradi. Otlar (ism guruhidagi so'zlar) bilan qo'llanilganda esa uni kesimga aylantiradi va b.

Hozirgi e- to'liqsiz fe'li qadimgi turkiy tilda  r-~er-, uning zamon, mayl shakllari esa  rdi~erdi,  rk n~erk n,  rmi ~ rmi  / ermi ~ermi ,  rm z~ rm s / erm z~erm s,  rs ~ers  shakllarida qo'llanilgan.

Ma'lumki,  r-~er- avval mustaqil bo'lib, keyinchalik to'liqsiz fe'lga aylangan. U yozma yodgorliklar tilida ikki xil ko'rinishda uchraydi:

1) Hozirgi o'zbek tilida bo'lgani singari to'liqsiz fe'l bo'lib keladi:

T rk bodun Tab a qa k r r  rti. — Turk xalqi Tabg'achga qaram edi (Ton, 1).

 ki  l gi atli   rti, bir  l gi yada   rti. — Ikki qismi otlig' edi, bir qismi yayov edi (Ton, 4).

2) Mustaqil fe'l bo'lib, "mavjudlik" ma'nosini bildiradi. Misollarga e'tibor bering:

N j n j sab m  rs r, b ng  ta qa urtum. — Har qanday so'zim bo'lsa, mangu toshga yozdim (Ka. 11).

An a qaz anmi , itmis  limiz, t r miz  rti. — Shunday qozonilgan, tiklangan elimiz, hukumatimiz (bor) edi (K. 12).

Ol anta  osu lu   o lu  yal nli  k  l g k s nl g elig xann j ulu j xatun nta to mi  k rg li sewiglig, k rkl g me jizlig    o lan  erti. — O'sha tadbirli-cho'g'li, shon-shavkatli elig xonning katta xotinidan tug'ilgan ko'rkli-suyukli, istarasi issiq uch o'g'loni bo'lar edi (Oy, 607—608).

Et- z ers r, beksiz me  s z titir. — Et-o'z mavjud bo'lsa, beqaror-u, o'tkinchi turur (Oy, 613).

Yodgorliklarda er- fe'li erdilär erdi, erdi ersä shakllarida ham uchraydi. Masalan, "O'g'uzxoqon" dostonida: O'sul o'g'ulnıñ öñlügi çırağı kök erdi, ağızi ataş qızıñ erdi, közlari al, saçlari, qaşlari qara erdilär erdi. — O'sha o'g'ilning yuz-chiroyi ko'rkli edi, lablari otash misol qizil edi, ko'zlari xumor, sochlari, qoshlari qora edi (OD, 1, 5–7).

"Qutadg'u bilig"da: Uđir erdiñ ersä, tur aç emdi köz. — Uxlayotgan ersang, tur, endi ko'zingni och (QB, 80).

Hozirgi kimsä so'zi tarixan kishilikni bildiruvchi kim hamda "mavjudlik («существо»)" ma'nosidagi ersä so'zlarining birikuvidan yasalgan: kimsä<kim+ersä. Yoki hozirgi narsä so'zi "buyum, narsa" ma'nosidagi näñ hamda ersä so'zlarining birikuvidan hosil bo'lgan: narsä<näñ+ersä. Yana qiyoslang: o'zbek tili tarixida qo'llangan nämär-sä(<nämä+ersä) so'zi "narsa, buyum" ma'nosini bildiradi.

YORDAMCHI SO'ZLAR

Bog'lovchilar

Hozirgi o'zbek adabiy tilida uyushiq bo'laklar hamda juft so'zlarda ishlatiladigan va yoki -u bog'lovchilarining o'rnida qadimgi turkiy tilda ... li ... li bog'lovchisi qo'llanilgan. Misol: Saqıñtım, turuq buqalı sāmiz buqalı arqda bilsär, sāmiz buqa, turuq buqa täyin bilmäz ärmis. — (So'ng) o'ylab qoldim: "(Birov) turuq buqa bilan semiz buqani tezagidan bilsa, (birov bu) semiz buqa, (bu) turuq buqa deya bilmas emish [ya'ni semiz buqa bilan turuq buqani ajratolmas ekan]" (Ton, 5-6); Bu sawıg ilig begli xatunlı eşidip... — Bu xabarni elig bek va xotini eshitib ... (Oy, 625); Adıgılı toñuzlı art üzä soquşmıñ ermiş. — Ayiq va to'ng'iz tepalik ustida to'qnashibdi (IB. 6); T(ä)ñrili yäklı nädä ötrü süñüşmıñ y(a)ruqlı q(a)ralı q(a)ltı qatılmiş yirig t(ä)ñrig kim y(a)ratmıñ tipän bilt(i)m(i)z. — Tangri va iblis nima sabab urushdilar, yorug'lik bilan zulmat qanday qilib qorishdilar, yerni, osmonni kim yaratganini bildik (Huast, 73–75).

Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig" asarida biriktiruvchi bog'lovchilardan ham bog'lovchisi-da qo'llanilgan: Fida qıldı barın, näñi ham özin. — Barini — narsasini hamda o'zini fido qildi (QB, 55); Ularnıñ tañuqı kelir ham barır. — Ularning sovg'asi keluvchi ham ketuvchidir [ya'ni o'tkinchidir] (QB, 109).

Ya bog'lovchisi inkorni bildiradi. U takrorlanib ham ishlatiluvi mumkin:

Yurımaz ya yatmaz, uđımaz uđuğ,

Ya menžäg ya yañzağ kötürmäz bođuğ. —

U yurmaydi yo yotmaydi, uxlamaydi, (u) uygʻoq,

Yo mengzaydigan, yo oʻxshaydigan sifati yoʻqdir (QB, 16).

“Yoki” bogʻlovchisining oʻrnida azu bogʻlovchisi qoʻllanilgan. Ushbu bogʻlovchi ora-chora takror holda ham ishlatiladi: Azu muñ üçün azu buşir birgäli qizğanip yiti türlüg buşir arıg nomqa tükäti birü umadimız ärsär. — Yoki qaygʻu-musibatga atab ehson bergani qizgʻanib yetti xil ehson, chin aqoidga butkul bera olmagan boʻlsak (Huast, 107–108); Anıñ oxşagı yoq azu menžägi. Uning oʻxshaydigani yoki mengzaydigani yoʻq (QB, 15); Esiz-mu señä yeg azu eđgü-mu / Söküş-mu qılur-sen azu ögdi-mü. — Senga esizlik yaxshimi yoki ezgulikmi? Soʻkilishni istaysanmi yoki maqtovnimi? (QB, 240).

Hozirgi “goho” bogʻlovchisining oʻrnida ara bogʻlovchisi qoʻllanilgan. U jumlada takrorlanib kelishi ham mumkin: Ara ögdilür til, ara mññ söküş. — Til goho maqtaladi, gohida ming soʻkish eshitadi (QB, 174).

Hozirgi oʻzbek tilida -ki bogʻlovchisi ergash gapni bosh gapga bogʻlashga xizmat qiladi. Oʻzbek tilshunosligida -ki bogʻlovchisi fors tilidan oʻzlashgan, sodda gaplari -ki bogʻlovchisi bilan birikkan qoʻshma gaplarni forsiy qolipda yuzaga kelgan, deb qarovchilar ham bor. Taʼkidlash kerakki, turkiy tillardagi -ki bogʻlovchisi tarixan -kim ning qisqargan shaklidir (-kim>-ki). Qadimgi turkiy yodgorliklar tilida kim ikki xil vazifada keladi:

1) kishilik olmoshidir. Masalan: Kim taluyqa barayın tesär, kiringlär, oğlum tiginkä eş bolunlar. Ne kergäkin barča bergäy-biz. Kim yerçi suwçı, kemäçi bar ersär, yemä kelzün. — Kim dengizga boraman desa, qoshimga kiringlar, oʻgʻlim shahzodaga esh boʻlinglar. Nima kerak boʻlsa, barini bergaymiz. Kim yoʻl boshlovchi, dengizchi, kema boshqaruvchisi boʻlsa, u ham kelsin (AT, 283);

2) bogʻlovchi boʻlib keladi, qoʻshma gaplarda ergash gapni bosh gapga bogʻlash uchun xizmat qiladi. Quyidagi misollarga eʼtibor bering: Luu xanlarınta Çintamani erdäni bar-kim, ülüglüg qutluğ kişi ol erdäni bulsar, qamağ tınliğlarqa asıg tusu qılur. — Ajdar xonlarida Chintamani javohiri bor-kim, nasib etgan baxti bor kishi oʻsha javohirni topsa, hamma jonzodlarga foyda keltiradi (AT, 283); Men bu muntuda yigräk Çintamani erdäni alğalı barayın-kim, qayu tınliğlarqa tüzü tükäti asıg tusu qılu usar-men. — Men bu yerda qolib yaxshiroq Chintamani javohirini olish uchun borayin-kim, qay jonzodlarga tugal foyda keltira olaman (AT, 284).

Hozirgi “agar”, “garchi” bogʻlovchilari oʻrnida qalī~xalī, apañ~abañ bogʻlovchilari qoʻllanilgan. Masalan, “Qutadgʻu bilig”da: Qalī mundağ

ersä yoriq otru ur. — Garchi shunday ekan, o'rtacha yo'riq tut (QB, 172); Apaṅ iki aṣun qulur ersä sen. — Agar ikki dunyo farog'atini tilar bo'lsang (QB, 223).

Ko'makchilar

Ko'makchilar vosita, maqsad, sabab, vaqt, makon va shu kabi munosabatlarni bildirish uchun qo'llaniladigan so'zlardir.

Yodgorliklar tilida birlä~bilä, üčün, üzä~üzrä, ičrä, ičindä, ara, ötrü, tapa~taba, uzu, basa, soṅ, qat, aṣnu, burun, tegin ko'makchilari qo'llanilgan.

üzä ko'makchisi: Toquz oḡuz bodun üzä qaḡan olurti, tir. — To'quz o'g'uz xalqi ustidan (bir) xoqon taxtga o'tirdi, — der (Ton, 9).

tegin ko'makchisi: Qirṅ yilqa tegin bay čigay tüzlänür — Qirṅ yilgacha boy bilan kambag'al tenglashadi (MK, I, 333).

“So'ng” ma'nosida soṅ, basa, ötrü so'zlari, hozirgi “keyin” so'zining o'rnida kedin, kenä so'zlari qo'llanilgan.

Yuklamalar

Yuklamalar so'z va gapga qo'shimcha ma'no yuklaydi. Ular so'roq, taajjub, kuchaytiruv va ta'kid, ayiruv, inkor ma'nolarini bildiradi.

Qadimgi turkiy tilda yuklamalar ikki xil ko'rinishda uchraydi: qo'shimcha shakliga kelib qolgan yuklamalar va so'z-yuklamalar.

Yämä yuklamasi ta'kidni bildiradi: Ältäris qaḡan qazḡanmasar, udu bän özüm qazḡanmasar, äl yämä, bodun yämä yoq ärtäči ärti, qazḡantuqin üčün, uduḡuzum, qazḡantuqum üčün äl yämä äl bolti, bodun yämä bodun bolti. — Eltarish xoqon zafar qozonmaganida, uning bilan mening o'zim zafar qozonmaganimda, yurt ham, xalq ham yo'q bo'lar edi. (Xoqon) zafar qozongani uchun, mening hushyorligim, zafar qozonganim uchun, el ham el bo'ldi, xalq ham xalq bo'ldi (Ton, 54-56).

Yodgorliklar tilida -mu, -mü so'roq yuklamasi, ta'kidni bildiruvchi -la, -lä; -ču, -čü; -oq, -ök; -mat, -mät; uṣ yuklamalari amal qilgan.

-mu, -mü so'roq yuklamasining misoli: Ayur: körmädiḡ-mü bu xaqan yüzin. -Aytur: Ko'rmadingmi bu xoqon yuzini? (QB, 79).

-oq, -ök yuklamasining misoli:

Taqi ma nekü ersä arzu tiläk,

Bayat-oq bolu bersü arqa yöläk —

Tag'in qanday tilak va orzularing bo'lsa, xudoning o'zigina madadkor bo'laversin (QB, 118).

uʃ yuklamasining misoli: E bilgä, özüm uʃ tapuğçı sejä. — Ey dono, oʻzim sening xizimatingdadirman (QB, 200).

-mat, -mät yuklamasining misoli: Seni sen-mät öggil, kesildi sözüm. — Seni sening oʻzinggina hamd qil, soʻzimni kesdim (QB, 32).

Boʻlim yuzasidan savol va topshiriqlar

1. Qadimgi turkiy tilda morfemaga ajratish printsiplariga tavsif bering.
2. Morfologik usul bilan soʻz yasashiga misollar keltiring.
3. Qadimgi turkiy tilda qoʻshma soʻzlar hosil boʻlish qonuniyatlari qanday?

Misollar keltirib, izohlang.

4. Soʻzlarni juftlash orqali yangi soʻz yasash usullarini sharhlab, misollar keltiring.
5. Qadimgi turkiy tilda ot turkumiga oid soʻzlarning oʻziga xos belgilari va kategoriyalarini aytib bering.
6. Qadimgi turkiy tilda vosita kelishigi qanday hosil boʻladi?
7. Qadimgi turkiy tildagi son soʻz turkumining hozirgi turkiy tillardan farqi qaysi jihatlarda koʻrinadi?
8. Qadimgi turkiy tildagi feʼl soʻz turkumining hozirgi turkiy tillardagi feʼl soʻz turkumidan farqi qaysi jihatlarda koʻrinadi?
9. Qadimgi turkiy tildagi koʻmakchi va toʻliqsiz feʼllarning farqini aytib bering.
10. Qadimgi turkiy tildagi yordamchi soʻzlarning oʻziga xos jihatlari va hozirgi turkiy tillardagidan farqli jihatlari ayting.

OLTINCHI BO'LIM

QADIMGI TURKIY TILNING SINTAKTIK-STILISTIK XUSUSIYATLARI

Tayanch tushunchalar: soʻz birikmasi, gap, tobe soʻz, hokim soʻz, ergash gap, bosh gap, feʼl kesim, ot kesim, ergashtiruvchi bogʻlovchi, nutq feʼllari, sintaktik qurilish, kesimlik koʻrsatkichi.

Har qanday nutq faoliyati gap hosil qilishdan iborat. Nutq jarayonida soʻzlovchining ongida bir necha tasavvurlar jami bogʻlanadi, shuningdek, tinglovchining ongida ham oʻsha tasavvurlarning bogʻlanishini qoʻzgʻatiladi. Ana shu tasavvurlar va ularning ifodasi ramzi gapdir.

Qadimgi turkiy tildagi soʻz birikmalari mazmun munosabatlariga koʻra uch turga boʻlinadi: aniqlovchili, obyektli, subyektli.¹

Aniqlovchili munosabat ikki turli boʻladi: 1) predmet va shaxsni aniqlaydi: chighay bodun — kambagʻal xalq; 2) harakatning holatini aniqlaydi: ... taluyqa kiçig tægmadim (Ktk, 3) — dengizga bir oz yetib bormadim.

Obyektli munosabat. Grammatik jihatdan tobe soʻz ilova qilinayotgan predmetning hokim soʻz orqali anglashiladigan belgisini anglatadi: türk bağlär türk atın it(t)i (Ktu, 7) — turk beklari turkcha otini (oʻzlaridan) olib tashladi.

Subyektli munosabat. Tobe soʻz hokim soʻzdan anglashiladigan harakatni bajaruvchini yoki holat egasini anglatadi. Bu munosabat izofaning bir turidir. Izofaning mazkur turi moslashuv orqali hosil qilinadi: aniqlovchi qaratqich kelishigi shaklini, aniqlanmish esa III shaxs egalik qoʻshimchasini oladi: bilgä qaghaning boduni (Oa, 3) — dono xoqonning xalqi; qaghanining sabin alimating (Ktk, 9) —

¹ A. N. Kononov yuqoridagi kitobida kompleksiv munosabatni toʻrtinchi turdagi soʻz birikmasi sifatida qayd etadi. Bu munosabatga koʻra, tobe soʻz qoʻshimcha mazmun uchun xizmat qilib, hokim soʻzdagi axborot yetishmovchiligini toʻldiradi: tört bulung (Ktu, 2) — toʻrt tomon; ikinti kün (Ton. 39) — ikkinchi kun; ädgü bilgä kisig ädgü alp kisig joritmaz armis (Ktk, 6) — yaxshi bilimli kishini, yaxshi bahodir kishini yaqinlashtirmas ekan. Bu turdagi mazmun munosabati qadimgi turkiy tilda aniqlovchili munosabatdan keskin farq qilmagani uchun alohida tur sifatida ajratmadik.

Xoqoningning soʻzini olmading; ol qanim aliming bängüsi (Ye, 24, 2) — Bu xoqonim (va) elimning mangu (tosh)i.

Predikatlar. Qadimgi turkiy tilda predikatlar semantik—grammatik xususiyatlariga koʻra, anʼanaviy soʻz turkumlariga kirmaydigan soʻzlar boʻlib, qadimgi turkiy tilda ikki tarkibli gaplarning kesimi vazifasida keladi. Mazkur predikatlar mavjudlik (bar) va yoʻqlik (joq)ni ifoda etadi: Ol iki kisi bar ärsär (Ton. 10) — Oʻsha ikki kishi bor boʻlsa; ...tabghaç süsi bar ärmish (Ton. 30) — (Ularning orasida) tabgʻach qoʻshini bor ekan.

Predikativ soʻz bā- (taxminan “ega boʻlmoq”, “egallamoq” maʼnosida)dan hosil boʻlgan¹. Bu feʼl oʻzagi morfologik jihatdan quyidagicha taraqqiyot yoʻlini bosib oʻtgan: 1) ikkilamchi feʼl — bā- +r (-r orttirma daraja qoʻshimchasi)> bārīr — feʼlning aorist shakli; 2) harakat nomi — bā- +j = bā- +r (sinonimik xususiyatga ega): bāj bār ärtim (Y, 47,5) — (Men) boy—mulk egasi edim; “Oltin yorugʻ”da bār bajaghut tarzida qoʻllanib, bu juft soʻz ham “boy—badavlat” maʼnosini ifoda etadi: bār bajaghut bolghali... — boy—badavlat boʻlgani...

Quyidagi baj barimligh shakli ham yuqoridagiday “boy—badavlat” maʼnosini ifodalaydi: Azun azunda baj barimligh ädgü ävtä barqta toghajin (Oy, II, 44a) — Hamma olamda boy—badavlat, yaxshi uy—joyda tugʻilayin.

Joq predikati ham asli feʼldan hosil boʻlgan: jö- aslida “mavjud boʻlma—” maʼnosini ifoda etgan. V.V.Radlovning sakkiz jildlik (III jild, 397—bet) lugʻatida joj- “yoʻqot—”, “halok qil—” maʼnosini ifoda etadi. Qadimgi turkiy tildagi jitmäk (yoʻqolmoq, gʻoyib boʻlmoq) maʼnosidagi feʼl bilan joq oʻzakdosh hisoblanadi: jitti näng (DLT, II 314) — narsa yoʻqoldi.

“Oltin yorugʻ”da bar pretikati ärür zamon koʻrsatkichi bilan birga qoʻllanadi va kesimning hozirgi zamonga oidligini koʻrsatadi: Yalanguz maning ävimtä ök bār ärür (Oy, I 9b)- Faqat mening uyimda bor. Moniylik oqimidagi yozma yodgorliklarda ham ärür zamon koʻrsatkichi bilan birga qoʻllanadi: ävimtä jämä öküş taqighu qushlar bar ärür (Mon.) — Uyimda yana koʻp tovuq, qushlar bor.

Qadimgi turkiy tilda tarkibli ot kesimning yordamchi qismi boʻlib ärür qoʻllanadi. Bu feʼl bar predikati tarkibida hozirgi zamon maʼnosi ifodasi uchun qoʻllanganini koʻrdik. ärürning qadimgi turkiy tildagi oʻziga xos yana bir xususiyati shuki, faqat ot kesimda hozirgi zamon koʻrsatkichi sifatida emas, balki har qanday zamondagi feʼl kesim tarkibida ham qoʻllanadi. Jumladan, quyidagi misolda oʻtgan zamon sifatdoshi ärür bilan birga kelgan:

arigh süzüg burxanlar oruninta oq ornanu y(a)rliqamish ärürlär (Oy, II, 8a) — ... toza, pok burxonlar o'rniga (chiqib) joylashib, marhamat topgan bo'ladilar.

Siftdosh oborotini hosil qilishda ham ärür ishtirok etadi: Özi antagh öngsüz blgüsüz ärip (Oy, II, 10 b) — (Uning) mohiyati shu tariqa rangsiz, belgisiz bo'lib...

Bu fe'lning turli vazifa bajarishi shuni ko'rsatadiki, o'tgan zamon siftdoshi tarkibida qo'llanganda, ärür zamon ko'rsatkichi vazifasida emas, balki bog'lama vazifasini bajarib, harakatni ta'kidlash ma'nosini ifoda etadi.

Qadimgi turkiy tilda gap turlari. Qadimgi turkiy tilda gapning mazmunga ko'ra turlari hozirgi turkiy tillardagidan keskin farq qilmaydi. Ammo ba'zi gap turlarida farqli xususiyatlar bor. Bular quyidagilardir:

1. So'roq gaplarda yuklama, hozirgi turk tilidagi singari, fe'l kesimdan oldingi bo'lakka qo'shiladi: Qağan-mu qısayın tādım (Ton, 5) — Xoqonni qo'lga olaymi dedim.

Qadimgi turkiy tilda ikki tarkibli gaplar ega va kesim orqali shakllanadi. Ayrim sodda gaplarda ega ikkita bo'lishi ham mumkin (ammo uyushgan ega emas) va bu tur alohida gap turini hosil qiladi. Sodda gapda ikkita ega ifodalandanda, eganing biri ot bilan, ikkinchisi olmosh bilan ifodalanadi. Bunday eganing kesim bilan moslashuvi olmosh orqali ifodalangan ega talabi bilan yuz beradi: Bän ança tırmän bän bilgä Tonyuquq altun jishigh asha kältimiz (Ton. 37–38) — Men shunday deyman: men — dono To'nyuquq Oltin yishni oshib keldik; Ban özüm bilgä Tonyuquq Ötükän järeğ qonmish täyin äsidip... (Ton. 17) — Men o'zim dono To'nyuquq O'tukan yeriga o'rnashibdi, deb eshitib...

Qadimgi turkiy tilda sodda gaplarning yana shunday turi qo'llanadiki, harakatni bajaruvchi ega ot turkumidan bo'lib, ega tarkibida egalik qo'shimchasi ifodalanmaydi, olmosh — ega kesim bilan shaxsda moslashmaydi. Kesimga esa shaxs-son qo'shimchalari qo'shiladi: Bilgä qaghan atisi Yoligh tigin män aj artuqi tört kün olurup bitidim bädiztim (Bx 1) — Bilga xoqonning jiyani Yo'llig' tigin men bir oy to'rt kun o'tirib, bu yozuvni bitidim, bezatdim; Türk bilgä qaghan bu ödkä olurtim (Ktk, 1) — (Men) turk dono xoqoni bu taxtga o'tirdim; (Bilgä) qaghan bitigin Yoligh tigin bitidim (Bx 1) — (Bilga) xoqon bitigini (men) Yo'llig' tigin bitidim.

Sodda gap tarkibidagi eganing qaysi shaxsga taalluqli ekani jumla mazmunidan anglashilib turadi. Quyidagi gapning egasi shakl tomondan III shaxsga taalluqli bo'lsa ham, mazmunan birinchi shaxsga tegishli bo'lib, kesim bilan moslashadi:

Bu törtünç tägzinç nom ärdinig irinç ç(a)xshapit mänggäl toyin awqyang ismin radna wçir ikägü nüng ötügingä Sin taghiqu kün tolu bolti (Oy, IV, 74a) — Mazkur to'rtinchi to'plam no'm xazinasini ojizona va'da (bilan) baxtli rohib Avqang Ismin (va) Radnavachir — ikkovining iltimosiga ko'ra, sakkizinchi — tovuq kuni to'liq tamomladi.

Bu gapda *baxtli rohib* — ega vazifasida kelgan.

Qadimgi turkiy tilda eganing jo'nalish kelishigida qo'llangani ham diqqatga sazovordir: Içra ashsiz, tashra tonsiz (Ktk, 10) — Ichi oshsiz, tashi to'nsiz.

Inversiya hodisasi tufayli gap o'rtasida undalma, gap so'ngida esa ega qo'llanadi: Ärtüngü tanglançigh mungadinçigh titir t(ä)ngrim bu nom ärdinning tütrüm täring yörügi (Oy, II, 28a) — Nihoyatda ajoyibu g'aroyib deyiladi, ey tangrim, bu no'm xazinasining mazmundor talqini!

Eganing bu tartibda qo'llanishi matnning xususiyatiga bog'liq, ya'ni emotsional nutqdagina shu tartibda qo'llanishi mumkin.

Bir tarkibli gaplar bir bosh bo'lak orqali ham ifodalanadi, ammo bu bo'lakni ega ham, kesim ham deb bo'lmaydi. Noto'liq gaplardan farqli ravishda bir tarkibli gaplarda "etishmaydigan" bosh bo'lak kontekstdan ham, gap vaziyatidan ham anglashilmaydi. Bu gap xususiyati, asosan, qadimgi turkiy tilda vokativ gaplarda bor: 1 Namu Buddaya. Namu Darmaya. Namu Sangaya (Oy, I, 1a, II, 1a) — Buddaga ta'zim. Darmaga ta'zim. Sangaya ta'zim.

Gapning bu turi — ifoda usuliga ko'ra bir a'zoli gap, tinglovchi va so'zlovchi tomonidan turlicha qabul qilinishi mumkin: so'zlovchi uchun psixologik kesim hisoblangan harakatni tinglovchi ko'proq ega sifatida qabul qilishi mumkin².

Bir tarkibli gaplarning bir turi — shaxsi noaniq gaplarda harakatning yoki holatning bajaruvchisi noma'lum bo'ladi. "Oltin yorug'"da bu gap turi ko'p qo'llanadi: Bu titir ornanmamaqligh nirvan (Oy, II, 11b) — Bu deyiladi joylasha olmaydigan nirvon; Kinki tüzünlärkä ötüк bolsun (Oy, I, 18b) — Keyingi aslzodalarga iltimos bo'lsin; Kinkilärkä ulanmaqi bolsun (Oy, IV, 74b) — Keyingilarini davom ettirish nasib bo'lsin; Yämä qutlugh bolsun (Oy, IV, 74a) — Qutlug' bo'lsin.

2. Shart ergash gapli qo'shma gaplarda ergash gap va bosh gapning kesimi shaxsda moslashmaydi: ol yirgärü barsar, türk bodun öltächisän (Ktk, 8) — U yoqqa borsang, (ey) turk xalqi, o'lasan. Män qazghanmasar türk bodun öltächi ärti (Mch, 33) — Men g'alaba qilmaganimda, turk xalqi o'ladigan edi.

Aslida bunday vaziyat ergash gapning gap bo'lagidan boshqa narsa bo'lmaganligini ayon qiladi. Ergash gap mustaqil gap sifatida shakllangan, deb xulosa chiqarish uchun ergash gapning kesimi shaxsda shakllanishi kerak degan qoida qabul qilingan.

3. Quyidagi gapda esa ega va kesim shaxsda moslashganda, shaxs-son qo'shimchasi, hozirgi turkiy tillardan farqli ravishda, tarkibli kesimning birinchi qismiga qo'shiladi: Ya Kuu tau, tinliglarigh ölürtting ärsär, y(ä)mä ämin yürüntäğin tükäl qilghali udung (Oy, I, 8a) — Ey Ku tau, jonzotlarni o'ldirgan bo'lsang ham, yana buning davosini oxirigacha qilgani bel bog'lading.

4. -duq, -tiq shaklli sifat-dosh kesim vazifasida kelganda ham ergash gapda shaxs-son qo'shimchasi ishlatilmaydi: Män qazghantuq üçün türk bodun qazghanmish ärinch (Mch, 33) — Men g'alaba qilganim uchun turk xalqi g'alaba qilgan, shekilli.

5. Ko'chirma gaplar o'rtasida ayrim hollarda qo'shimcha axborot tashish uchun gaplar qo'llanadi: Bän äbgärü tüşäyin tidi. Qatun yoq bolmish ärti. Ani yoghlatayin tidi (Ton, 30–31) — “Men uyga boray”, dedi. Malika vafot etgan edi. “Uning marosimini o'tkazay”, dedi.

6. Qadimgi turkiy tilda inversiya hodisasi ham uchraydi. Odatda, logik urg'u olgan undalma gap oxirida keladi. Bunday holat ham og'zaki nutqning mahsulidir: Ötükän jish olursar bangu äl tütä olurtachi san *türk bodun* (Ktk, 8) — O'tukan yishni manzil qilsang, abadiy davlatni saqlab turasan, (ey) turk xalqi. Ot kesim gap boshida keladi: *Bu ärür* köngültäki kkirlärg kitärp nom tözin aritmaqqa tayanip dyan bramitigh bütürmäk (Oy, IV, 23b, 5–8) — Shudir ko'ngildagi kirlarni ketkazib, no'm mohiyatini toza qilmoqqa umid bog'lab, mushohada qilish fazilatini paydo qilmoq (degani).

Qadimgi turkiy tilda har bir uyushgan bo'lak grammatik jihatdan shakllangan bo'ladi. Quyidagi gap bo'laklari uyushib keladi:

a) kesim uyushadi: Qamugh baliqqa tagdim, qunladim, altim (Ung, 1) — Hamma shaharga yetib bordim, talon-taroj qildim, bosib oldim.

“Oltin yorug” dostoni tilida kesimning uyushib kelishi ancha faoldir: ... çin kirtü arigh süsüg tözin *örtärlär kkiriktürürlär* (Oy, IV, 22b 5-6) — ... chinakam, haqiqiy, pok ildizini kuydiradilar, kir qiladilar; ... armaqsizin sünmäksizin y(i)ti qinigh qatighlanmaqin *tawranurlar qatighlanurlar* (Oy, IV, 18b 11-12) — ... charchamasdan, to'xtamasdan, jiddiy qoniqish (bilan) intiladilar, harakat qiladilar.

b) to'ldiruvchi uyushib keladi: *jilqisin, barimin, qizin quduzin* kälirtim (Mch, 15) — yilqisini, mol-mulkini, qizini, ayolini olib keldim; ... tört türlüg äriktä *simtaqsizin* dyanta *ürükün amilin* ärürlär (Oy, IV, 22a 8-10) — to'rt turli kuch-qudrat bilan, tirishqoqlik bilan, mushohada (qilish) bilan doimo sukut saqlaydi.

d) aniqlovchi uyushib keladi: *közün körmädük qulqaqin äsidmädük* bodunimin (Mch, 11) — Ko'zi bilan ko'rmagan, qulog'i bilan eshitmagan xalqimning... ; bu on türlüg çinju tigmä *ärtüktäg çin körtü arigh süzüg* köngül tözin aritmaqlari üzä ürük uzati simtaghsizin dyanta ürükün amilin ärürlär (Oy, IV, 23, 1-5) — bu o'n turli Chinzu degan yashirin chinakam, haqiqiy, pok, toza ko'ngil mohiyatini pok qilmoqlari bilan, doimo tirishqoqlik bilan mushohada qilish orqali xotirjam bo'ladilar.

Qadimgi turkiy tilda qo'shma gaplar mazmun jihatdan hozirgi turkiy tillardagidan farq qilmaydi. Faqat ergash gapli qo'shma gaplarning hosil bo'lishida täjin, tip kabi bog'lovchi so'zlar va ani üçhün ergashtiruvchi bog'lovchisi ishtirok etadi. Ergash gapli qo'shma gaplarda ergashuv munosabati tä-//ti- bog'lovchi so'z orqali ifodalanganda, odatdagi sxema quyidagicha bo'ladi: ergash gap + täjin + bosh gapning kesimi.

Mazkur bog'lovchi so'z aniqlik maylidagi fe'l kesimdan va ot kesimdan keyin kelganda, quyidagi mazmun munosabatlarini ifodalaydi:

a) izoh munosabatini: tashra jorijur täjin kü äsidip (Ktu, 11-12) — Tashqarida yuribdi deb xabar eshitib... tägmäçimän täjin saqintim (U, 2) — Hujum qilmayman, deb o'yladim.

b) sabab munosabatini: arghish idmaz täjin sülädim (Mch, 25) — Karvon yubormaydi, deb hujum qildim.

Bu fe'l istak va buyruq maylidagi fe'ldan so'ng maqsad munosabatini ifodalaydi: bodunigh igidäjin täjin... (sungushdim) (Ktu, 28) — xalqini bo'ysundiray deb (lashkar tortdim).

Täjin turli holat munosabatlarini ham ifodalaydi: Qangim bagha tängrikän täjin anta jorimish isig küchig barmish (U, 5) — Otam Bag'a tangrikan deb u yerda yurgan, mehnatini, kuchini bergan.

Qadimgi turkiy tilda tip (deb) shakli ham asosan, izoh, sabab va maqsad munosabatlarini ifodalaydi:

a) izoh munosabati: jaghuq ärsär ädgü aghi birür tip ancha boshghurur ärmis (Ktk, 7) — yaqin bo'lsa yaxshi ipak beradi, deb shunday pishiqlar ekan.

b) sabab munosabati: jadagh jabiz bolti tip alghali kälti (Mch, 32) — yayov, kuchsiz bo'ldi, deb (bizni asirga) olgani keldi;

d) maqsad munosabati: ani anitajin tip sülädim (Mch, 41) — uni jazolayin deb lashkar tortdim.

Kesim buyruq va istak maylidagi fe'ldan ifodalanganda, ti- fe'li maqsad munosabatini ifodalaydi:

Ba'zan ti- fe'li bog'lovchi ma'nosida emas, balki leksik ma'nosini saqlagan holda qo'llanadi: kimkä älig qazghanurman tir ärmis (Ktu, 9) — Kimga davlatni egallab beryapman, der ekan.

Qadimgi turkiy yodgorliklarning sintaktik—stilistik xususiyatlari o'ziga xosligi Kul tigin va To'nyuquq yodnomalari qiyosida ko'rinadi. Garchi leksik qatlamda va morfologik tuzilishida bu yodgorliklar o'rtasida yaqinlik bo'lsa ham, sintaktik qurilishida farqlar bor. Har ikkala yodgorlik deyarli bir paytda — VIII asrning boshida yaratilgan. Kul tigin va Bilga xoqon yodnomalaridagi tantanavor, ko'tarinki, epik sokin uslub To'nyuquq yodnomasining o'tkir munozara uslubiga qarama-qarshidir. Kul tigin yodnomasidagi epik sokin va ko'tarinki uslub, birinchidan, mazkur yodgorliklar mualliflarining matn tuzish mahoratiga, ikkinchidan, yodnomalarda voqealarni bayon qilish usullariga bog'liq. Kul tigin va Bilga xoqon yodnomalarining mualliflari Yo'llig' tigin bo'lib, goh turk xalqining g'alabalari, gohida mag'lubiyatlari to'g'risida voqealarni hikoya qilganda, bayon usuli ham almashadi — epik sokinlikdan kuchli hayajonga, kuchli hayajondan afsus-nadomatga o'tadi. To'nyuquq yodnomasining muallifi To'nyuquqning o'zi bo'lib, asarning boshidan oxirigacha bayon usuli deyarli o'zgarmaydi.

Qadimgi turkiy yodgorliklarda ergashtiruvchi vosita sifatida bog'lovchilarning ishtirok etmasligi oddiy holatdir. Bog'lovchisiz qo'shma gaplar mazmun va ohang jihatidan bir butunlikni tashkil etadi. Qo'shma gap qismlari bog'lovchilar yoki bog'lovchi vazifasidagi so'zlar yordamida emas, balki sof sintaktik vositalar orqali bog'lanadi. Bunday holatda tashqi tomondan qo'shma gap qismlarida mazmun va ohang tugalligi bo'lmaydi, kommunikativ mustaqillik ham ifodalanmaydi.¹

Qadimgi turkiy tilda bog'lovchisiz ergash gapli qo'shma gaplar aksariyat hollarda ikki qismdan tashkil topgan bo'lib, har ikkalasi ham mustaqil gap sifatida shakllangan. Qo'shma gapning boshqa turlaridan farq qiladigan jihati ham shunda. Qismlardan biri ergash gap, ikkinchisi bosh gapdir.

¹ И. С. Поспелов. О грамматической природе и принципах классификации бессоюзных сложных предложений — "Вопросы синтаксиса современного русского языка" to'plamida, M.: 1950, 343-bet.

Qadimgi turkiy tildagi bog'lovchisiz ergash gapli qo'shma gaplarning yana bir xususiyati shundan iboratki, bosh gap fe'l kesimining leksik ma'nosi ergashish mazmunini aniqlashtirib, yuzaga chiqaradi. Ergash gapni boshga gapga bog'lovchi fe'l kesimlarga nutq fe'llari va his-tuyg'u ma'nosini ifodalovchi fe'llar kiradi. Qo'shma gapning ergash gap qismi bosh gapga bog'langanda, yuqoridagi tur fe'llarning leksik ma'nosini bosh gap yuzaga chiqaradi.

Bog'lovchisiz ergashish qadimgi vositalardandir. Bu vosita shart mayli shakli bilan bir qatorda bog'lovchisiz ergash gapli qo'shma gapni hosil qiladi¹.

Bog'lovchisiz ergash gapli qo'shma gaplarning xarakterli xususiyatlaridan yana biri shuki, bosh gapning kesimi yuqoridagi nutq fe'llaridan biri bilan ifodalanganda, qo'shma gapning bosh va ergash gap qismlari joylashuvi erkin bo'ladi. Bunday paytda qo'shma gapning qaysi qismiga urg'u berilsa, o'sha qismi mazmun tomondan asosiy o'ringa chiqadi. Qadimgi turkiy tildagi qo'shma gapning shu tartibda tuzilishi shuni ko'rsatadiki, ergash gap — birinchi, bosh gap — ikkinchi o'rinda kelishi mumkin. Kesim his-tuyg'u ma'nosini ifodalovchi fe'llar bilan ifodalanganda esa ko'pincha bosh gap birinchi o'ringa chiqadi. Qadimgi turkiy tildagi ergash gapli qo'shma gaplarda bu xususiyat fors tilidan kirib kelgan *ki*, *çünki*, *zira* kabi ergashtiruvchi bog'lovchilarning turkiy tillarda tez o'zlashtirilishi uchun zamin hozirladi. Misollarga murojaat qilaylik:

Nutq fe'llari.

1. *ti- // tä- ... a sülälim... , tädim* (Ton, 23) — (Unga) hujum qilaylik, dedim. *Türk sir bodun yärintä idi yorimazun, usar, idi yoq qısalım tir-män* (Ton, 11–12) — Turk sir xalqi yerida ega yurmasin. Uddalansa, egasini yo'q qilaylik, derman.

Misollardan ko'rinadiki, bu fe'l ma'lum shakllarda muallif nutqini yetkazishda gaplarni bir-biriga bog'laydi. Yana misollarga murojaat qilaylik: . *Ol sabıǵ äsıdıp, qaǵanıñ: Bän äbgärü tüšäyin, tädi* (Ton, 30) — Bu so'zni eshitib, xoqonim: "Men uyga tushayin", dedi. *Ol sabıǵ äsıdıp, qaǵanǵaru ol sabıǵ it(t)im: Qantayın sabıǵ yana kälti, olurun, täyin tämis* (Ton, 33–34) — Bu so'zni eshitib, xoqonga bu so'zni

¹ Bu haqda qarang: А. Н. Кононов. О сложноподчиненном бессоюзном предложении в турецком языке. — Краткие сообщения Института Востоковедения АН СССР, вып. XXII, М.: 1956, 13–18-betlar.

yubordim: “Qanday qilay?” (Uni) soʻzi qaytib keldi: “Oʻtiring”, deb aytgan emish.

Misollardan maʼlum boʻlishicha, muallif nutqini yetkazish uchun, xuddi hozirgi turkiy tillardagidek, oʻziga xos konstruksiya qoʻllangan: muallif gapi keltirilgan misollarda ega (*qapanim*) va kesim (*tädi*) oʻrtasida qoʻllangan, *tädi* bu oʻrinda ergash gapning kesimidir.

Qoʻshma gapning ergash gap qismiga logik urgʻu tushsa, u birinchi oʻringa chiqadi. Bunday paytda ohangni kuchaytirish maqsadida *anča* soʻzi qoʻllanadi: *Täyri anča tämis ärinč: Qan bärтим* (Ton, 2) — Tangri shunday degan shekilli: “Xon berdim”.

Muallif nutqini yetkazish uchun yana boshqa konstruksiya qoʻllanadi. Bu konstruksiyaning xususiyati shundan iboratki, muallif nutqi, yaʼni qoʻshma gapning ergash gap qismi *tä-* feʼlining ikki shakli orasida qoʻllanadi va bu konstruksiyalar qadimgi turkiy til uchun odatdagi mezon hisoblanadi: *Türgäs qağan anča tämis: Bänim bodunum anta ärir, tämis, Türk bodun yämä bulğanč-ol, tämis. Oğuzi yämä tarğanč-ol, tämis* (Ton, 21–22) — Turgash xoqoni shunday debdi: «Mening xalqim oʻsha yerdadir, debdi». Turk xalqi ham sarosimadadir», — debdi. “Oʻgʻuzi ham tarqoqdir”, — debdi. *Bän anča tärmän, bän bilgä Toñuquq: Altun yişig aša kältimiz... tädi* (Ton, 37) — Men shunday deyman —men, dono Toʻnyuquq: Oltin yishni oshib keldik... dedi.

Qadimgi turkiy tilda *antagh*, *antäg* soʻzi muallif nutqini olib kirish uchun qoʻllanadi. Bunday holda muallif nutqi *ti-* feʼli shakllari bilan tugaydi: *Körüg sabi antağ: Toquz oğuz bodun üzä qağan olurti, tir* (Ton, 9) — Koʻruvchining xabari shunday: “Toʻquz oʻgʻuz xalqi ustidan (bir) xoqon taxtga oʻtirdi”, — der. *Türgäs qağanta körüg kälti, sabi an-täg: Öñdän qağanğaru sü yorilim, tämis* (Ton, 29) — Turgash xoqondan (sir bilish uchun joʻnatilgan) koʻruvchi keldi. (Keltirgan) xabari shunday: “Sharqdan xoqonga lashkar yoʻllaylik”, — debdi. *Tiliğ kälürti, sabi antağ: Yaris yazida on tümän sü tärilti, tär* (Ton, 36) — Til (asir)ni tutib keltirdi, (uning) soʻzi shunday: “Yaris dashtida oʻn tuman lashkar tizilgan”, — debdi.

Ammo ayrim gaplarda muallif gapining kesimi vazifasida *antagh*, *anča* soʻzlar qoʻllanmaydi, ammo koʻchirma gap qoʻllanaveradi. Bu soʻzlarning muallif nutqida qoʻllanmasligi ogʻzaki nutq xususiyatlarining qadimgi turkiy tildagi matnlarda aks etishi bilan bogʻliq. Shuning uchun soʻzlar vazifasini ohang bajaradi: *Üč körüg kişi kälti, sabi bir: qağani sü taşıqdi, on oq süsi qalisiz taşıqdi, tär* (Ton, 33) — Uch aygʻoqchi odam

keldi, so'zi bir: "Xoqoni lashkar bilan maydonga chiqdi, o'n o'q lashkari bekamu ko'st maydonga chiqdi", — der.

3. ay- "ayt(moq)" fe'li. Bu fe'l muallif nutqini bevosita yetkazishda ishlatiladi va *ta*- fe'li ham qo'llanadi: *Bilgä To'nuquqa — bāñä aydi: Bu süg ält, tädi, aqı yanıp köñlünçä ay, bān sāñä nä ayayın, tädi* (Ton, 32) — Bilga To'nyuquqqa — menga aytdi: "Bu lashkarni elt, — dedi. — Saxiyligu qattiqqo'llikni ko'nglingga qarab qil, men senga nima ham derdim", — dedi.

His-tuyg'u ma'nosini ifodalovchi fe'llar. Ergash gapli qo'shma gaplarda bosh gapning kesimi ti- fe'lidan tashqari, saqin- (o'ylamoq, g'amga botmoq, afsuslanmoq); ögläsh- (maslahatlashmoq, fikr yuritmoq); ötün- (iltimos qilmoq, so'ramoq); öglä- (maslahat bermoq, xabardor qilmoq) kabi nutq fe'llari orqali ham ifodalanadi.

1. *saqin*- "o'ylamoq, fikr yuritmoq" fe'li. *Saqintim, turuq buqalı sāmız buqalı arqda bilsär, sāmız buqa, turuq buqa täyin bilmäz ärmis, täyin anča saqintim* (Ton, 5—6) — (So'ng) o'ylab qoldim: "(Birov) ozg'in buqa bilan semiz buqani tezagidan bilsa, (birov bu) semiz buqa, (bu) turuq buqa deya bilmas emish [ya'ni semiz buqa bilan ozg'in buqani ajratolmas ekan]", — deb shunday o'yladim.

2. *ötün*- (iltimos qilmoq, yolvormoq, so'ramoq): *Anta ötrü qağanima ötüntim, anča ötüntim: Tabğaç, oğuz, qitan, bu üçägü qabasar, qaltaçı-biz, öz içi tağın tutmıs-täg-biz... anča ötüntim* (Ton, 12—14) — Shundan keyin xoqonimga o'tindim. Shunday o'tindim: "Tabg'ach, o'g'uz, qitan — bu uchovi qamal qilsa, (13) (qurshovda) qolajakmiz, (xuddi) vujudning ichu tashini tutgandek bo'lamiz... shunday o'tindim.

Ikkala konstruksiya shunisi bilan diqqatga sazovorki, birinchisi *saqintim* fe'l kesim bilan boshlanadi va *saqintim* fe'li bilan tugaydi. Ikkinchisi *ötüntim* fe'li bilan boshlanib, shu fe'l bilan tugaydi. Har ikki konstruksiya ham xuddi "qolip konstruksiya"ga o'xshaydi.

His-tuyg'u ma'nosini ifodalovchi fe'llar nutq fe'llari bilan birga "qolip konstruksiya"ni hosil qiladi. *Ol yolun yorisar, unč tädim, saqintim, qağanima ötüntim, sü yoritdim, atlat, tädim* (Ton, 24—25) — "O'sha yo'l bilan yurilsa, ma'qul", — dedim, shunday xayol qildim. Xoqonimga o'tindim, lashkarni yo'lga soldim, "ot sol!" — dedim.

3. *ögläs*- (maslahatlashmoq, muhokama qilmoq, hukm qilmoq) fe'li: *Ol üç qağan ögläşip Altun yış üzä qabasalım timis, anča ögläşmis, öñrä türk qağangaru sülälım, timis* (Ton, 20) — O'sha uch xoqon fikrlashib: "Altun yish uzra bostirib boraylik", — debdi, shunday

fikrlashibdi. — “Sharqqa — turk xoqoniga lashkar tortaylik”, — debdi.

Mazkur misolda *ögläs-* fe’li muallif nutqini bevosita olib kiradi, *ti-* fe’li esa tugallaydi. Bu va yuqorida keltirilgan misollar shuni tasdiqlaydiki, “qolip konstruksiya” muallif nutqini bevosita yetkazishda qadimgi turkiy til uchun asosiy mezon hisoblanadi.

Qadimgi turkiy tilning sintaktik qurilishiga xos xususiyatlardan yana biri ajratilgan bo’laklarning qo’llanishidir.

1. Ega ajratiladi. Ajratilgan ega To’nyuquq yodnomasida uchraydi: Türk bilgä qaghan ilinga bititdim ban bilgä Tonyuquq (Ton. 58) — Turk dono xoqon davlatida (bu yodgorlikni) yozdirdim men — **dono To’nyuquq.**

2. To’ldiruvchi ajratiladi: *Ol äki kişi bar ärsär, säni tabğaçığ ölürtäci tir-män, öñrä qitanığ ölürtäci tir-män, bāni oğuzuğ ölürtäci-ök tir-män* (Ton, 10–11) — O’sha ikki kishi bor bo’lsa, seni— Tabg’achni o’ldiradi, deyman, sharqda qitaniyni o’ldiradi, deyman, meni — o’g’uzni o’ldiradi-yov, deyman. *Bilgä Toñuquqa — bāñä aydi* (Ton, 31) — (U) dono To’nyuquqqa — menga aytdi.

Qadimgi turkiy yodgorliklarning sintaktik qurilishini kuzatish shuni ko’rsatadiki, mualliflar har qanday fikrni ixcham, ma’noli tarzda yetkazish uchun o’ziga xos vositalarni topganlar. Keltirilgan sintaktik konstruksiyalar hozirgi turkiy tillardagi bir qator sintaktik hodisalarni tushunish va izohlash uchun ham qulaylik tug’diradi.

Barcha qadimgi turkiy yodgorliklarning sintaktik qurilishi bir xil emas. Urxun yodgorliklari orasida matnning sintaktik qurilishi uslubning farqlanishiga olib keladi. Ayni paytda “Oltin yorug”ning sintaktik xususiyatlari urxun yodgorliklarinikidan tamomila farq qiladi. Birinchidan, “Oltin yorug” tilida sifatdosh va ravishdosh oborotlari ko’p qo’llanadi: Tinligh atqaqligh täng köngül ärsär, qlti ämgäksiz mängisiz tinlighlar üzä biliksiz saqinçin kitärip, ämgäklig tinlighlar üzä öwkä saqinçin kitärip, mängilig tinlighlar üzä azlanmaq saqinçin kitärip qamaghuni birtäk täng tüz alqu ämgäklärintin ozghurghali kösämäk ärür (Oy, IV, 33b) — Jonzotga bog’langan (va) teng (ko’radigan) qalb esa quyidagichadir: azobsiz (va) shod bo’lmagan jonzotlarda aqlsiz o’yga barham berib, azob tortuvchi jonzotlarda g’azabli o’ylarga barham berib, shod jonzotlarda ochko’zlik o’ylariga barham berib, hammasini birday jamiki azoblaridan xalos qilishni ko’zlaydi.

Inversiya hodisasi emotsional nutq jarayonida hosil bo’ladi:

... anin m(ä)n qiltim ärsär, qamagh ayigh qilinçlarigh. Yawiz yawlaq

kishilärkä yaqin barip, köni qiyirghaq köngülning tölüki oghurinta yoq çighay bolup, täwkür tiltaghinta anin m(ä)n qiltim ärsär, qamagh ayigh qilinçlarigh suylarigh. (Ädgü)lärig qilghali taplamasar m(ä)n... inçip qorqinç ayinç tiltagh (inta) ötkürü azu y(ä)mä ärksiz ... nom oghurinta ... m(ä)n qiltin ärsär ... qamagh ayigh qilinçlarigh. Azu qorqu yinig köngül tiltaghinta azu y(ä)mä öwkä qaqigh üçkäk oghurinta ulati açmaq suwsamaq ämgäkkä siqilip anin m(ä)n qiltim ärsär, qamagh ayigh qilinçlarigh. Ash içkü ton kädim tiltaghinta, azu y(ä)mä tishi tinlighqa budulmaq yapshinmaq oghurinta nizwaniligh oot üzä örtänip anin m(ä)n qiltim ärsär, qamagh ayigh qilinçlarigh (Oy, II, 34b) — ... bularni men qilgan edim — jamiki yomon qilmishlarni! Yovuz, yomon odamlarga yaqin borib, to'g'ri, g'arib ko'ngulning qudrati tufayli kambag'al, qashshoq bo'ldim, yolg'on sababidan buni men qilgan edim — hamma yovuz qilmishlarni, gunohlarni! (Yaxshi ish)larni qilishni ma'qullamasdan, men... shu tariqa vahimayu qo'rquv sababidan zaiflashtirdim yoki yana kuchsizlantirdim (soxta) nom tufayli ... men qilgan edim jamiki yomon qilmishlarni! Yoki qo'rquv, ojiz ko'ngil tufayli, yo yana g'azabu jahl (qilish), adovat (saqlash) tufayli, yana ochqash, chanqash azobiga yo'liqtirdim, bularni men qilgan edim — jamiki yomon qilmishlarni! Ovqat yeb, (kiyim) kiyish sababidan, yoki yana ayol zotiga yopishmoq, unga ilakishmoq tufayli kuchli hissiyot alangasida kuydim, buni men qilgan edim — jamiki yomon qilmishlarni!

Qadimgi turkiy tilda, xususan "Oltin yorug'"da shunday gap turlari uchraydiki, bu konstruksiyalarni inversiya hodisasi bilan izohlashning o'zi kifoya qilmaydi. Bunday vaziyatda grammatik ega va kesim bilan psixologik ega va kesim vaziyatini nazarda tutish lozim. Grammatik me'yor bilan psixologik me'yor o'rtasidagi munosabat gapning bosh bo'laklari qaysi so'z turkumiga bog'liqligi bilan belgilanadi. Bunday gap turi ega va kesim ot turkumi orqali ifodalangan yoyiq gaplarga aloqador. Gap boshidagi grammatik kesim doimo psixologik egadir. *Qayular ol bish tip tisär...* (Oy, IV, 24b) — "Qaysilar o'sha beshovi?" deb so'rasalar... ; *Bu ärür* burxanlarqa budistwlarqa bütmiş ishlig bilgälärkä irmädin uzati yaqin tapinmaqqa tayanip bilgä bilik bramitigh bütürmək (Oy, IV, 25b) — Shudir burxonlarga, bo'disatvlarga ishongan do'st-u donishmandlarni ta'qib qilmasdan, uzoq (vaqt) yaqin(lashib yurib) sajda qilmoqqa umid qilib, aql-bilim fazilatini paydo qilmoq (degani).

III shaxs kesimlik ko'rsatkichi bog'lovchisiz qo'shma gapdagi har

bir gapning kesimi tarkibida qoʻllanadi. Emotsional nutq kesimlik koʻrsatkichining har bir sodd gap tarkibida qoʻllanishiga sabab boʻladi: ... bu sutur aghiliq *ol*, <bu winay aghiliq *ol*>, bu abidarim aghiliq *ol*, bu sutiran tigmä tözgä yarashi atlgħ bölük *ol*, bu ikiläyü sözlämish bölük *ol* (Oy, IV, 35b) — bu — sutra xazinasidir, <bu — vinay xazinasidir>, bu — abidarim xazinasidir, bu — “sutra degan asosga muvofiq keladigan” nomli boʻlakdir, bu ikkinchi marta soʻzlagan boʻlakdir.

Bu uz yürüklärin itgüg alp shlöklüg bölük *ol*, bu kántün yrliqamish bölük *ol*, bu tiltaqlarin yrliqamish bölük *ol*, bu yöläshürüg bölük *ol*, bu tüzün titsilarning öngrä azunlartaqi sawlarin uqitu yrliqamish bölük *ol* (Oy, IV, 36a) — Bu — yaxshi maʼnolar bilan bezalgan, nozik sheʼri bor boʻlakdir, bu — keyin marhamat qilingan boʻlakdir, bu sabablarni marhamatlagan boʻlakdir, bu qiyoslangan boʻlakdir, bu — aslzoda shogirdlar oldingi olamlardagi soʻzlarni tushuntirib, marhamat qiladigan boʻlakdir.

Tinglovchi maʼlum egani qabul qilishga tayyor boʻlmaganda ham, kesim gapning boshida boʻlishi mumkin. Buning sababi emotsional nutqdir: *Yalanguzin t(ä)ngrimsiz* udunguz ozghali ozghurqali (Oy, IV, 69a) — Tanho tangrimisiz (siz) ularga najot berishga qodir boʻlgan!

Nutq emotsional xususiyatga ega boʻlmay, oddiy bayondan iborat boʻlganda esa, III shaxs kesimlik koʻrsatkichi qoʻllanmaydi va bu ham bunday gap turi uchun meʼyor hisoblanadi: ... iki türüg atqanmaqlarigh bir ärsär kntü köngüllärintin kitirmäk, ikinti ärsär adin tñlghlar köngülintin kitärmäk (Oy, IV, 23b) — ... ikki turli bogʻlanishni, birinchidan, oʻz koʻngillaridan ketkazmoq(dir), ikkinchidan, boshqa jonzotlar koʻngillaridan ketkazmoq(dir).

Qadimgi turkiy tilning sintaktik qurilishidagi oʻziga xosliklar har bir davrdagi adabiy tilning xususiyatlari bilan belgilanadi. Ayniqsa, yozma adabiy til, tarjima adabiyotlari rivoj topgan davrdagi matnlarning sintaktik qurilishi murakkabligi bilan ajralib turadi. “Oltin yorugʻ”ning sintaktik qurilishi bunga misoldir: Ular qamagh ati kötrülmish ayaghqa tägimliklär çin kirtü bilgä bilikläri üzä, çin kirtü közläri üzä, çin kirtü tanuqlamaqlari üzä, çin kirtü tüşülmäkkä tägmäkläri üzä, alqu oghurin bilirlär, alqu oghurin körürlär, alqu qamagh tinlghlar oghlanlarining qilmish nä türlük ädgüli ayighli iki türüg qilinçlarin (Oy, III, 4a) — Ular(ning) hammasi nomi ulugʻlangan, hurmatga sazovor boʻlganlari (bilan), chinakam, haqiqiy, oliy haqiqatni bilishlari bilan, chinakam

haqiqiy ko'zlari bilan, chinakam, haqiqiy guvohliklari bilan, chinakam, haqiqiy fazilatlariga yetishganlari bilan hamma zamonni biladilar, hamma zamonni ko'radilar, jamiki jonzotlar bolalari qilgan ne turli yaxshi (va) yomon — ikki turli qilmishlarni (ko'radilar).

Bu parchadagi uyushib kelgan to'ldiruvchilar (bīlīklārī üzä, közlārī üzä, tanuqlamaqlari üzä, tägmäklārī üzä, oghurin— oghurin) va uyushgan kesimlar (bīlīrlār, körürlār) sintaktik vazifadan tashqari stilistik vazifa ham bajaradi: bu gapdagi bir xil grammatik shakllangan to'ldiruvchilar, yordamchi so'z va bir xil grammatik shakldagi kesimlarning takrori jumlada ohangdorlikni hosil qilgan.

Bo'lim yuzasidan savol va topshiriqlar

1. *Qadimgi turkiy tildagi so'z birikmalari mazmun munosabatlariga ko'ra necha turga bo'linadi?*
2. *So'roq gaplarda yuklama gapning qaysi bo'lagiga qo'shiladi? Misollar keltiring.*
3. *Illart ergash gapli qo'shma gaplarda ergash gap va bosh gapning kesimi shaxsda moslashadimi yoki moslashmaydimi? Misollar orqali tushuntirib bering.*
4. *Qadimgi turkiy yodgorliklar sintaktik—stilistik xususiyatlarining o'ziga xosligi qaysi yodgorliklar qiyosida ko'rinadi?*
5. *Qadimgi turkiy tildagi bog'lovchisiz ergash gapli qo'shma gaplarda nutq fe'llari qanday vazifa bajaradi?*
6. *Qadimgi turkiy tildagi ergash gapli qo'shma gaplarda his—tuyg'u ma'nosini ifodalovchi fe'llar qanday vazifa bajaradi?*
7. *Qadimgi turkiy tilda qaysi gap bo'laklari ajratiladi? Misollar keltiring.*
8. *Qadimgi turkiy tildagi inversiya hodisasi qay holatda yuz beradi?*
9. *Grammatik ega va kesim bilan psixologik ega va kesim vaziyatini misollar yordamida izohlab bering.*
10. *Matnning sintaktik qurilishi murakkabligi qaysi omillarga bog'liq bo'ladi?*

ILOVA

MATNLARDAN NAMUNALAR

TO'NYUQUQ BITIGI¹

Matn transkripsiyasi:

1. Bilgä Toñyuquq bän özüm Tabğaç älinä qılıntım. Türk bodun Tabğaçqa körür ärti.

2. Türk bodun qanin bulmayin tabğaçda adrilti, qanlantı, qanin qodup tabğaçqa yana içikdi. Täñri anča tāmıś ärinč: Qan bārtım,

3. qanññin qodup içikdiñ, içikdük üçün täñri öl tāmıś ärinč, türk bodun ölti, alqñntı, yoq boltı, türk sir bodun yārintä

4. bod qalmadı, ida taşda qalmıśı qobranıñ, yeti yüz boltı: äki ülügi atlığ ärti, bir ülügi yadağ ärti. Yāti yüz kişig

5. uduzuğma uluğı şad ärti. Yığıl, tādı, yığması bän ärtim — bilgä Toñyuquq. Qağan-mu qısayın tādım, saqñntım, turuq buqalı sāmız buqalı arqda

6. bilsär, sāmız buqa, turuq buqa täyin bilmāz ärmis, täyin anča saqñntım. Anta kisrā täñri bilig bārtük üçün özüm-ök qağan qısdım. Bilgä Toñyuquq boyla bağa tarqan

7. birlä Ältäris qağan bulayın, bāriyā tabğaçığ, öñrā qıtañığ, yıraya oğuzuğ öküşäk ölürti. Bilgäsi, çabısı bän-ök ärtim. Çuğay quzın, Qara qumuğ olurur ärtimiz.

8. Käyik yäyü, tabışğan yäyü olurur ärtimiz, bodun boğzı toq ärti. Yağımız täğrā uçuq täğirti, biz şäg ärtimiz. Anča olurur ärik äli. Oğuzd(a) antan körüg kälti.

9. Körüg sabı antağ: Toquz oğuz bodun üzä qağan olurtı, tir, Tabğaçğaru Qonı sāñünüg idmıs, Qıtañğaru Toñra Sāmıg idmıs, sab anča idmıs: Azqıña türk bodun

10. yorıyor ärmis, qağanı alp ärmis, ayğuçısı bilgä ärmis. Ol äki kişi bar ärsär, sāni tabğaçığ ölürtäçi tir-män, öñrā qıtañığ ölürtäçi tir-män, bāni oğuzuğ

11. ölürtäçi-ök tir-män. Tabğaç, birdänäyin täg, qıtañ, öñdänäyin täg, bän yırđanayın täğäyin. Türk sir bodun yārintä idi yorımazun, usar, idi yoq qısalım

12. tir-män. Ol sabığ äsıdıp tün udısqım kālmādi, күntüz olursıqım kālmādi. Anta ötrü qağanıma ötüntim, anča ötüntim: Tabğaç, oğuz, qıtañ, bu üçäğü qabasar,

¹ Q. Sodiqov. Eski turkiy bitiglar. Toshkent, 2009. 17-30-b.

13. qaltaçı-biz, öz içi taşın tutmıs-täg-biz. Yuyqa ärklig topulğalı uçuz ärmis, yinçgä ärklig üzgäli uçuz, yuyqa qalın bolsar, topulğuluq alp ärmis, yinçgä

14. yoğan bolsar, üzgülük alp ärmis. Öñrä Qıtaında, biriyä Tabğaçda, qurıya Qurdanta, yıraya Oğuzda äki üç biñ sümüz, kältäci-miz bar-mu, nänj ança ötüntim.

15. Qağanım bän özüm bilgä Toñuquq ötüntük ötünçümin äsidip bärtil, köñlünçä uduz, tädi. Kök üñüg yoğaru Ötükän yışğaru uduztım, İnigäk kölükün Toğlada oğuz kälti.

16. Süsi üç biñ ärmis, biz äki biñ ärtimiz, süñüşdimiz, täñri yarlıqadı, yañdımız, ögüzkä tüşdi. Yañduq yolta yämä ölti kük, anta ötrü oğuz qopun kälti.

17. Kältürtim-ök türk bodunuğ Ötükän yärkä bän özüm bilgä Toñuquq. Ötükän yärig qonmıs täyin äsidip biriyäki bodun, qurıyaqı, yırayaqı, öñräki bodun kälti.

18. äki biñ ärtimiz biz, äki sü boltı. Türk bodun olurğalı, türk qağan olurğalı Şantuj balıqa, taluy ögüzkä tägmis yoq ärmis. Qağanıma ötünüp sü ältidim.

19. Şantuj balıqa, taluy ögüzkä tägürtim. Üç otuz balıq sidi, usın buntatu yurtda yatu qalır ärti. Tabğaç qağan yağımız ärti, on oq qağanı yağımız ärti,

20. artuq qırqız küclüg qağan yağımız boltı. Ol üç qağan ögläşip Altun yış üzä qabasalı timis, ança ögläşmis, öñrä türk qağanğaru sülälim, timis, añar sülämäsär, qačan äñirsär, ol bizni,

21. qağanı alp ärmis, ayğuçısı bilgä ärmis, qačan äñirsär, ölürtäci kük. Üçägün qabsap, sülälim, anı yoq qısalım, tämis. Türgäs qağan ança tämis: Bänij bodunum anta ärir, tämis,

22. Türk bodun yämä bulğanç-ol, tämis. Oğuzı yämä tarqanç-ol, tämis. Ol sabın äsidip, tün yämä uduşıqım kälmez ärti, (küntüz yämä) olursıqım kälmez ärti, anta saqıntım a ...

23... a sülälim... , tädim. Kögmän yoli bir ärmis, tumıs täyin äsidip, bu yolun yorisar, yaramaçı, tädim Yärçi tilädim, çölgi az äri bultum.

24. Özüm, Az yirim ... , anı bil ... ärmis, bir turuqı ärmis, Anın barmıs añar yatıp, bir atlığ barmıs täyin ol yolun yorisar, unç tädim, saqıntım, qağanıma

25. ötüntim, sü yorıtdım, atlat, tädim. Aq tärmäl kächä oğraqlatdım, at üzä bintürä qarığ sökdım, yoqaru at yätä yadağın, iğaç tutunu ağırtım, öñräki är

26. yoğaru tägürıp, i bar art aşdımız. Yobalu intimiz, on tünkä yantaqı

tuğ birü bardımız. Yärçi yär yañılıp, boğuzlantı, buñadıp, qağan yälü kör, tāmıs.

27. Anı subuğ baralım. Ol sub qodı bardımız, sanağalı tüşürtimiz, atıg ıqa bayur artımız, kün yämä, tün yämä yälü bardımız. Qırqızıg uqa basdımız,

28. sü äñägin ačdımız. Qanı süsi tärilmis, süñüşdimiz, sančdımız, qanın ölürtimiz. Qağanqa qırqız bodunı içikdi, yükünti, yantımız, Kögmän yışıg abirü kältimiz.

29. Qırqızda yantımız. Türgäs qağanta körüg kälti, sabı an-täg: Öñdän qağanğaru sü yorılım, tāmıs, yorımasar, bizni, qağanı alp ärmis, ayğuçısı bilgä ärmis, qačan äñirsär,

30. bizni ölürtäçi kük, tāmıs. Türgis qağanı taşıqmıs, tädi. On oq bodunı qalisız taşıqmıs, tär. Tabğaç süsi bar ärmis. Ol sabıg äsidip, qağanım: Bän äbgärü tüşäyin, tädi.

31. Qatun yoq bolmıs ärti, anı yoğlatayın, tädi. Sü barıñ, tädi, Altun yışda oluruñ, tädi. Sü başı İnäl qağan, tarduś şad barzun, tädi. Bilgä Toñuquqa — bänä aydı:

32. Bu süg ält, tädi, aqı yanıg köñlünčä ay, bän sänä nä ayayın, tädi. Kälir ärsär, kü är ökülür, kälmäz ärsär, tırlıg, sabıg alı olur, tädi. Altun yışda olurtımız.

33. Üç körüg kişi kälti, sabı bir: qağanı sü taşıqdı, on oq süsi qalisız taşıqdı, tär. Yarıs yazıda tärilälim, tāmıs. Ol sabıg äsidip, qağanğaru ol sabıg it(t)im: Qantayın sabıg yana

34. kälti, oluruñ, täyin tāmıs. Yälmä, qarğu ädgüti urğıl, basıtma, tāmıs. Böğ(ü) qağan başaru anča ayıdmıs, apa tarqanğaru içrä sab idmıs: Bilgä Toñuquq añıg-ol, öz-ol añlar,

35. sü yorılım tädäçi, unamañ. Ol sabıg äsidip, sü yorıtdım, Altun yışıg yolsuzun aśdım, Ärtis ögüzüg kaçıgsızın kaçdımız, tün aqıtdımız. Boluçuqa tañ öñtürü tägdimiz.

36. Tırlıg kälürti sabı antağ: Yarıs yazıda on tümän sü tärilti, tär. Ol sabıg äsidip, bağlar qopun

37. yanalım, arıg obutı yig, tädi. Bän anča tärmän, bän bilgä Toñuquq: Altun yışıg aśa kältimiz, Ärtis ögüzüg

38. kaçä kältimiz, kälmişi alp tädi, tuymadı, täñri Umay ıduq yär sub basa bärtil ärinč, näkä tüzär-biz

39. öküş täyin, näkä qorqur-biz az täyin, nä basıñalım, täğälim, tädim. Tägdimiz, yayıdımız, äkinti kün kälti,

40. örtčä qızıp kälti, süñüşdimiz. Bizintä äki uçı sıñarča artuq ärti. Täñri yarlıqaduq üçün öküş täyin, biz

41. qorqmadımız, sünüşdimiz. Tarduş şad ara badı. Yaydımız, qağanın tutdımız, yabğusın, şadın

42. anta ölürti, əligə ar tutdımız, ol-oq tün bodunın sayu it(t)imız. Ol sabıg əsıdıp, on oq bağları, bodunı qop

43. kəlti, yökünti, kəlgimə bağların, bodunın itip, yığıp az(ç)a bodun təzmis ərti. On oq süsin sülədim,

44. biz yämä sülədimiz, anı irtimiz, Yincü ögüzüg kəcə Tinsi oğlu yatıgma Bənlığək tağıg ...

45. Təmir qapıgqa təgi irtimiz, anta yanturtımız. İnəl qağanqa ... təzik, toqrısın ...

46. anta yərüki asuq başlıg soğdaq bodun qop kəlti, ol küntə təgti. Türk bodun Təmir qapıgqa,

47. Tinsi oğlu yatıgma tağqa təgmis, idi yoq ərmis. Ol yərkə bən bilgə Toınuquq təgürtük üçün

48. sarıg altun, ürün kümüs, qız quduz, əgri təbi, ağı buısuız kəlürti. Əltəris qağan bilgəsin üçün,

49. alpın üçün Tabğaçqa yəti yigirmi sünüşdi, Qıtaııqa yəti sünüşdi, Oğuzqa bəs sünüşdi, anta ayğuçı

50. yämä bən-ök artım, yağıçısı yämä bən artım. Əltəris qağanqa ... , türk Bögü qağanqa, türk Bilgə q[qağanqa]

51. Qapağan qağan ... tün udımatı,

52. küntüz olurmatı, qızıl qanım tükəti, qara tərim yügürti, isig küçüg bərtim-ök, bən özüm uzun yəlməg yämä it(t)im-oq,

53. ar qoy, aq arğug ulğartdım, bəsinıgma yağıg kəlüür artım, qağanımın sü əltdimiz, təıri yarlıqazu.

54. Bu türk bodunqa yaraqlıg yağıg kəltürmədim, tögünlüg atıg yügürtmədim. Əltəris qağan qazğanmasar,

55. udu bən özüm qazğanmasar, əl yämä, bodun yämä yoq artəçi artı, qazğantuqın üçün, uduğuzum, qazğantuqum üçün

56. əl yämä əl boltı, bodun yämä bodun boltı. Özüm qarı boltım, uluğ boltım. Nəı yərdəki qağanlıg bodunqa

57. əbüün tügi bar ərsər, nə buıı bar artəçi ərmis.

58. Türk Bilgə qağan əliıə bititdim bən bilgə Toınuquq.

59. Əltəris qağan qazğanmasar, yoq artı ərsər, bən özüm bilgə Toınuquq qazğanmasar, bən yoq artım ərsər,

60. Qapağan qağan türk sir bodun yərintə bod yämä, bodun yämä, kişi yämä idi yoq artəçi artı.

61. Əltəris qağan, bilgə Toınuquq qazğantuq uçun, Qapağan qağan türk sir bodun yorıduqı bu

62. Türk Bilgä qağan türk sir bodunuğ, oğuz bodunuğ igidü olurur.

M a z m u n i:

(1) Bilga To'nyuquq-man. O'zim Tabg'ach elida voyaga yetdim. (O'sha kezlar) turk xalqi Tabg'achga qarar edi.

(2) Turk xalqi xonini topolmay, (avvaliga) Tabg'achdan ayrildi, o'z xoniga ega bo'ldi, (keyin yana) xonini qo'yib Tabg'achga qayta qo'shildi. Tangri shunday degan shekilli: "Xon berdim, (3) xoningni qo'yib, taslim bo'lding". Taslim bo'lgani uchun tangri "o'l" degan [ya'ni qarg'agan] shekilli, turk xalqi o'ldi, tugadi, yo'q bo'ldi, turk sir xalqi yerida (4) (hech bir) urug' qolmadi. To'qayda, tog'-u toshda qolgani to'planib, yetti yuz kishi bo'ldi. Uning ikki bo'lagi otliq edi, bir bo'lagi yayov edi. Yetti yuz kishini (5) xushyor qiladigan ulug'i shad edi. "Yig'il!" — dedi. Yig'adigani men edim — bilga To'nyuquq. Xoqonni-mi qistayin dedim, (so'ng) o'ylab qoldim: "(Birov) turuq buqa bilan semiz buqani tezagidan (6) bilsa, (birov bu) semiz buqa, (bu) turuq buqa deya bilmas emish [ya'ni semiz buqa bilan turuq buqani ajratolmas ekan]", — deb shunday o'yladim. O'shandan so'ng, tangri bilim bergani uchun, o'zim-oq xoqonni qistadim. Bilga To'nyuquq bo'yla bag'a tarqan (7) bilan Eltaris xoqon topishib [birgalashib], janubda tabg'achni, sharqda qitanni, shimolda o'g'uzni ko'plab o'ldirdi. Bilimdoni, chabisi mening o'zim edim. Chug'ay quzini, Qoraqumni (egallab) turar edik. (8) Kiyik yeb, tovushqon yeb kun kechirar edik, xalqning bo'g'zi to'q edi. Dushmanimiz tegrada qanot yoydi, biz shay edik. Shunday yashar erk eli.

O'g'uzdan (sir bilish uchun jo'natilgan) ko'ruvchi keldi. (9) Ko'ruvchining xabari shunday: "To'quz o'g'uz xalqi ustidan (bir) xoqon taxtga o'tirdi, — der, Tabg'achga Qo'ni sangunni yuboribdi, Qitanga To'ngra Semni yuboribdi. (ulardan) shunday xabar aytib yuboribdi: "Ozgina turk xalqi (10) yurgan emish, xoqoni alp ekan, kengashchisi dono ekan. O'sha ikki kishi bor bo'lsa, seni — tabg'achni o'ldirajak, deyman, shimolda qitanni o'ldirajak, derman, meni — o'g'uzni (11) ham o'ldiradi, deyman. Tabg'ach, sen o'ngdan hujum qil! Qitan, sen oldindan hujum qil! Men chapdan hujum qilay. Turk sir xalqi yerida ega yurmasin. Uddalansa, egasini yo'q qilaylik, (12) derman". O'sha xabarni eshitib, tun uyqum kelmadi, kunduz o'ltirgim kelmadi. Shundan keyin xoqonimga o'tindim. Shunday o'tindim: "Tabg'ach, o'g'uz, qitan — bu uchovi qamal qilsa, (13) (qurshovda) qolajakmiz, (xuddi) vujudning ichu tashini tutgandek bo'lamiz. Yupqa narsa yengishga arzimaz emish, ingichka narsa uzishga arzimaz, ingichka qalin tortsa, yengadigan alp

ermish, ingichka (14) yo'g'on tortsa, uzadigan alp emish. Sharqda qitandan, janubda tabg'achdan, g'arbda qurdandan, shimolda o'g'uzdan ikki-uch ming urush qilib keladigan lashkarimiz bormidi, nima?" — shunday o'tindim. (15) Xoqonim men o'zim bilga To'nyuquqning o'tinmish o'tinchimni eshitib turdi, (keyin): "Ko'nglingga qarab ish tut", — dedi.

Ko'k o'ngni yuqorilab (lashkarni) O'tukan yishga soldim. Inigak ko'lini kechib To'g'ladan o'g'uz keldi. (16) Lashkari uch ming ekan, biz ikki ming edik, urushdik. Tangri yorliqadi, qochirdik, daryoga tushdi. Qochgan yo'lida yana o'ldi chog'i. Shundan so'ng o'g'uz butunlay (taslim bo'lib) keldi.

(17) Keltirdim ham turk xalqini O'tukan yerga men o'zim bilga To'nyuquq. O'tukan yerga qo'nibdi, deb eshitib, janubdagi xalq, g'arbdagi, shimoldagi, sharqdagi xalq keldi.

(18) Ikki ming edik biz, ikki lashkar bo'ldi. Turk xalqi el bo'libdiki, turk xoqoni taxtga kelibdiki, Shantung shahriga, dengiz-u daryolarga [katta suvlarga] yetgani yo'q edi. Xoqonimga o'tinib, lashkar eltdim. (19) Shantung shahriga, dengiz-u daryolar[katta suvlar]gacha yetkazib bordim. Yigirma uch shahar mag'lub bo'ldi. Uyqusini buzib, yurtida yengilib qolar edi. Tabg'ach xoqon yovimiz edi, o'n o'q xoqoni yovimiz edi. (20) Qo'shilib, qirg'iz kuchli xoqon ham bizga yov bo'ldi. O'sha uch xoqon fikrlashib: "Altun yish uzra bostirib boraylik, — debdi, shunday fikrlashibdi. — Sharqqa — turk xoqoniga lashkar tortaylik, — debdi. — Unga lashkar tortilmasa, g'azabl原因an chog'da, u bizni (engadi), (21) xoqoni alp ekan, kengashchisi dono ekan, g'azablangudek bo'lsa, o'ldiradigan ko'rinadi. Uchovlab yopirilib, lashkar tortaylik, uni yo'q qilaylik", — debdi. Turgash xoqon shunday debdi: "Mening xalqim u yerda, — debdi. — (22) Turk xalqi ham sarosimadadir, — debdi. — O'g'uzi ham tarqoqdir", — debdi.

O'sha xabarini eshitib, tunlari uyqum kelmas edi, kunduzlari o'tirgim kelmas edi. Shunday o'yladim: "A ... (23) ... a lashkar tortaylik ... , — dedim. Ko'gman yo'li bitta ekan, bekilgan [qor bosgan], deb eshitib: "Bu yo'ldan yursak, yaramaydi", — dedim. Yerchi [bu yerlarni biladigan kishi] so'radim. Cho'llik az kishini topdim. (24) "O'zim az, yerim ... ", uni bil ... ekan, bir turar joyi bor ekan. "Ani (daryosi) bilan borgan, o'sha yerda tunab, bir otlig' (yo'l) bosadi", — deganda: "O'sha yo'l bilan yurilsa, ma'qul", — dedim, shunday xayol qildim.

Xoqonimga (25) o'tindim, lashkarni yo'lga soldim, "ot sol!" — dedim. Aq tarmalni kechib ildam yo'lladim, otga mindirib qorni kechdim.

Yuqoriga otni yetaklab, yayov, yog'ochga tayanib (tepalikka) chiqardim. Oldindagi erlar (26) yuqori ko'tarilib butalar bor tepalikdan oshdik. Qiynalib indik. O'n kecha deganda yondagi to'siqni aylanib o'tdik. Yerchi yo'lni yanglishib, bo'g'izlandi. Xafa bo'lib xoqon: "Yelib ko'r, — dedi. — (27) Ani suvidan boraylik".

O'sha suvning quyi tomoniga bordik, (lashkarni) sanagali tushirdik, otni butalarga boylar edik. Kunu tun yelib bordik, qirgizni (g'aflat chog'ida) qo'qqisdan bosdik. (28) Lashkar jag'ini ochdik [xayoxuy soldik]. Xoni, lashkari terildi, jang qildik, sanchdik, xonini o'ldirdik. Xoqonga qirgiz xalqi taslim bo'ldi, yukundi. Qaytdik, Ko'gman yishni aylanib keldik.

(29) Qirgizdan qaytdik. Turgash xoqondan (sir bilish uchun jo'natilgan) ko'ruvchi keldi. (Keltirgan) xabari shunday: "Sharqdan xoqonga lashkar yo'llaylik, — debdi. — Yo'llanmasa, u bizni (engadi), xoqoni alp ekan, kengashchisi dono ekan, g'azablangudek bo'lsa, (30) bizni o'ldirajak ko'rinadi, — debdi. — Turgash xoqoni maydonga chiqibdi, — debdi. — Tabg'ach lashkari (ham) bor ekan".

O'sha xabarni eshitib, xoqonim: "Men uga tushib chiqay, — dedi. (31) Xotun o'lgan edi. — Uning marosimini o'tkazay, — dedi. — Lashkar, boring! — dedi. — Altun yishda o'tiring, — dedi. — Lashkarboshi Inal xoqon, tardush shadi borsin", — dedi. Bilga To'nyuquqqa — menga aytdi: (32) "Bu lashkarni elt, — dedi. — Sahiyliku qattiqqo'llikni ko'nglingga qarab qil, men senga nima ham derdim, — dedi. — (Yov) kelar bo'lsa, dovrug'li erlarni yo'lla, kelmas ersa, gap-so'zini [sirini], xabarini olib tur", — dedi.

Altun yishda o'rnashdik. (33) Uch ko'ruvchi kishi keldi, so'zi bir: "Xoqoni lashkar bilan maydonga chiqdi, o'n o'q lashkari bekamu ko'st maydonga chiqdi, — der. Yaris dashtida terilaylik", — debdi. O'sha xabarni eshitib, xoqonga o'sha xabarni aytib yubordim, "qanday qilay?" degan xabarni yetkazib, (javobini olib) qaytib (34) keldi. "Tek turing! — degan emish. — Yelma, pistirmani yaxshilab mustahkamla, (yovga) bostirib qo'yma", — debdi. Bo'gu xoqon menga shunday aytib yuboribdi, apatarxonga [bosh qo'mondonga] maxfiy xabar yuboribdi: "Bilga To'nyuquq (yov qarshisida) yovuz [o'jar, tap tortmas], o'zi-yoq anglaydi [o'z bilganini qiladi]. (35) Lashkar tortaylik deganiga unamang". O'sha xabarni eshitib, lashkarni yo'lga soldim. Altun yishni yo'lsiz oshdim, Ertish daryosini kechiksiz kechdik, tun to'xtamadik. Bo'luchuga tong oltirib yetib bordik.

(36) Gap-so'zini [sirini] bilib keltirgan xabari shunday: "Yaris dashtida

o'n tuman [yuz ming] lashkar terildi", — der. O'sha xabarni eshitib, beglar yoppasiga: (37) "Qaytaylik, pokning uyati yaxshi", — dedi. Men shunday derman, men bilga To'nyuquq: "Altun yishni oshib keldik, Ertish daryosini (38) kechib keldik. Kelgani alp, deganlar. (Yov bizni) tuymadi. Tangri Umay, muqaddas yer-suv bosib bergan shekilli, nega tezarmiz (39) (yovni) ko'p deya, nega qo'rqarmiz, (o'zimizni) oz deya. Qani, bosaylik, hujum qilaylik", — dedim. Hujum qildik, tor-mor qildik.

Ikkinchi kun keldi, (40) yong'inday qizib keldi, urushdik. Biznikidan ikki qanoti yarimcha ortiq edi. Tangri yorliqagani uchun ko'p deya, biz (41) qo'rqmadik, urushdik. Tardush shadi aralashdi. Tor-mor qildik, xoqonini tutdik, yabg'usini, shadini (42) o'sha yerda o'ldirildi. Elliktacha erni tutdik, o'sha kechadayoq (ularni) xoqoni tomon jo'natib yubordik. O'sha xabarni eshitib, o'n o'q beglari, xalqi yoppasiga (43) keldi, bosh egdi. Kelgan beklarini, xalqini tartibga solib, yig'ib, ozgina xalq qochgan edi, o'n o'q lashkarini jangga yubordim. (44) Biz ham lashkar tortdik, uni quvdik, Yinchu o'guzni kechib Tinsi o'g'li yotadigan Bangligak tog'ni ... (45) Temir qopiqqacha quvib bordik, o'sha yerdan qaytardik.

Inal xoqonga ... arab, to'xrini ... (46) O'shanda boshiga yoriq dubulg'a kiygan so'g'daq xalqi yoppasiga keldi, o'sha kuni urush qildi. Turk xalqi Temir qopiqqa, (47) Tinsi o'g'li yotadigan toqqa yetdi, egasi yo'q ekan. O'sha yerga men — bilga To'nyuquq yetkazib borganim uchun (48) sariq oltin, oq kumush, qiz-juvon, egri tuya, ipaklik hadsiz keltirdi.

Eltarish xoqon allomasi bilan bo'lgani uchun, (49) alpi bilan bo'lgani uchun Tabg'achga o'n yetti bor jang qildi, Qitanga yetti bor jang qildi, O'g'uzga besh bor jang qildi. O'shanda kengashchi (50) ham mening o'zim edim, urushuvchisi ham men edim. Eltarish xoqonga ... , turk Bo'gu xoqonga, turk Bilga xoqonga ... (51) Qapag'an xoqon ... tun uxlamadi, (52) kunduz o'tirmadi, qizil qonimni tugatib, qora terim yugurtib, mehnatimni, kuchimni berdim-ku, axir. Men o'zim uzoqlarga bosqinni ham uyushtirdim-ku, axir.

(53) Qo'ng'ir qo'y, oq otni ulg'aytirdim. Bosadigan yovni poymol qilg'uchi edim. Xoqonim bilan lashkar tortdik, tangri yorliqasin!

(54) Bu turk xalqiga yaroqli yovni keltirmadim, yalovli otini yugurtirmadim.

Eltarish xoqon zafar qozonmaganida, (55) uning bilan mening o'zim zafar qozonmaganimda, yurt ham, xalq ham yo'q bo'lar edi. (Xoqon) zafar qozongan uchun, mening xushyorligim, zafar qozongan uchun, (56) el ham el bo'ldi, xalq ham xalq bo'ldi.

O'zim qaridim, ulg'aydim.

Har yerdagi xoqonli xalqqa, (57) don-duni bor bo'lsa, nima g'ami bo'lardi?

(58) (Ushbu bitigni) turk Bilga xoqon elida yozdirdim men bilga To'nyuquq.

(59) Eltaris xoqon zafar qozonmaganida, yo'q bo'lganida, men o'zim bilga To'nyuquq zafar qozonmaganimda, men bo'lmaganimda, (60) Qapag'an xoqon turk sir xalqi yerida urug' ham, xalq ham, kishi ham ega bo'lmas edi. (61) Eltaris xoqon, bilga To'nyuquq zafar qozongani uchun Qapag'an xoqon turk sir xalqi yurgan bu ...

(62) Turk Bilga xoqon turk sir xalqini, o'g'uz xalqini boshqarib turibdi.

KUL TIGIN BITIGI¹

Asosiy qism

[Bilga xoqon so'zi]:

K

1. Üzä kök täñri, asra yağız yär qılıntıqda ikin ara kisi oğlı qılınmış. Kisi oğlınğa üzä äcüm apam Bumın qağan, İstämi qağan olurmış. Olurupan türük bodunuñ älin tör[ü]sin tuta birmis, iti birmis. 2. Tört buluñ qop yağı ärmis sü süläpän tört buluñdağı bodunuğ qop almış, qop baz qılınmış, başlığığ yüküntürmis, tizligig sökürmis. Ilgärü Qadırqan yışqa tägi, kirü Tämür qapıgqa tägi qonturmış. Äkin ar[a] 3. idi oqsuz kök türük ança olurur ärmis. Bil(g)ä qağan ärmis, alp qağan ärmis, buyruqı yämä bilgä ärmis ärinç, alp ärmis ärinç, bağlări yämä, bodunı yämä tüz ärmis. Anı üçün älig ança tutmış ärinç. Älig tutup törüg itmış. Özi ança 4. kargäk bolmış. Yoğçı, sıgıtçı öñrä kün toğsıqda Bökli cölğil, tabğaç, tüpüt, apar, purum, qırqız, üç qurıqan, otuz tatar, qıtañ, tatabı — bunça bodun kälipän sıgtamış, yoğlamış. Antağ külüg qağan ärmis. Anta kisrä inisi qağan 5. bolmış ärinç, oğlı atı qağan bolmış ärinç. Anta kisrä inisi äcisin-täg qılınmaduq ärinç, oğlı qañın-täg qılınmaduq ärinç, biligsiz qağan olurmış ärinç, yablaq qağan olurmış ärinç, buyruqı yämä biligsiz ärinç, yablaq ärmis ärinç. 6. Bağlări, bodunı tüzsüz üçün, tabğaç bodun täbligın, kürlüg üçün, armaqçısın üçün, inili äcili kiksürütükün üçün bağli bodunlıg yonşartuqın üçün türük bodun ällädük älin iç[ğ]inu rdmış. 7. Qağanladuq qağanın yitürü üdmış. Tabğaç bodunqa bağlik urı

¹ Q. Sodiqov. Ko'k turk bitiglari: matn va uning tarixiy talqini. Toshkent, 2004. 96-112-b.

oğlın qul boltı, silik qız oğlın küñ boltı. Türük bağlar türük atın itı tabğaçğı bağlar tabğaç atın tutıpan tabğaç qağanq[a] körmis. Älig yıl isig, küçüg birmis. Ilgärü küñ toğsıqda Bökli qağanqa tägi süläyü birmis. Qurıǵaru Tämır qapıǵqa tägi süläyü birmis. Tabğaç qağanqa älin törüsın alı birmis. Türük qara qamuǵ 9. bodun ança timis: Ällig bodun ärtim, älim amtı qanı? Kimkä älig qazǵanur-män? — tir ärmis. — Qağanlıǵ bodun ärtim, qağanım qanı? Nä qağanqa isig, küçüg birür-män? — tir ärmis. Ança tip tabğaç qağanqa yaǵı bolmıs. 10. Yaǵı bolup itinü, yaratunu umaduq yana içikmis. Bunça isig, küçüg birtükgärü saqınmatı «türük bodun ölüräyin, uruǵsıratayın» tir ärmis, yoqadu barır ärmis.

Üzä türük täñrısı, türük ıduq yäri, 11. subı ança tämis: «Türük bodun yoq bolmazun» tiyin, «bodun bolçun» tiyin qañım Ältäris qağanıǵ, ögüm İlbigä qatunuǵ täñrı töpüsintä tutup yögärü kötürmis ärinç.

Qañım qağan yäti yig[ır]mi ärin taşıqmıs. T[aşr]ja 12. yorıyur tiyin kü äsidip balıqdaqı taşıqmıs, taǵdaqı inmis. Tirilip yätmis är bolmıs. Täñrı küç birtük üçün qañım qağan süsi bõri-täğ ärmis, yaǵısı qon-täğ ärmis. Ilgärü, qurıǵaru süläp ti[r]mis, qoburt[mıs]. [Qa]muǵı 13. yäti yüz är bolmıs. Yäti yüz är bolup älsirämis, qağansıramıs bodunuǵ, küñädmis, quladmıs bodunuǵ, türük törüsün rēǵınmıs bodunuǵ äçim apam törüsincä yaratmıs, boşǵurmıs. Tõlis, tarduś 14. Yabǵuǵ, şadıǵ anta birmis. Biriya tabğaç bodun yaǵı ärmis, yıraya baz qağan, toquz oǵuz bodun yaǵı ärmis. Qırqız, qurıqan, otuz tatar, qıtañ, tatañ qop yaǵı ärmis. Qañım qağan bunç[a] 15. qırq artuqı yäti yolı sülämis, yigirmi sünüs sünüsmis. Täñrı yarlıqaduq üçün älligig älsirätmis, qağanlıǵıǵ qağansıratmıs, yaǵıǵ baz qılmıs, tizligig sökürmis, başlıǵıǵ yüküntür... . 16. törüg qazǵanıp uça barmıs. Qañım qağanqa başlayu baz qağanıǵ balbal tikmis.

Ol törüdä üzä äçim qağan olurtı. Äçim qağan olurupan türük bodunuǵ yicä itdi, igit(t)i, çıǵanıǵ... . 17. Äçim qağan olurtuqda özüñ tarduś bodun üzä şad ärtim. Äçim qağan birlä ilgärü Yaşıl ögüz, Şantun yazıqqa tägi sülädimiz, qurıǵaru Tämır qapıǵqa tägi sülädimiz. Kögmän aśa qı... . 18. Qamuǵı biş otuz sülädimiz, üç yigirmi sünüşdimiz. Älligig älsirätdimiz, qağanlıǵıǵ qağansıratdıñız, tizligig sökürtimiz, başlıǵıǵ yüküntürtimiz. Türgäs qağan türükümüz, 19. üçün biziñä yañluqın üçün qağanı ölti, buyruqı, bağları yämä ölti. On oq bodun ämgäk körti, äçümüz, apamız tutmıs yär sub idisiz bolmazun tiyin az bodunuǵ itip yar... . 20. bars bağ ärti, qağan at bunta biz birtimiz. Sıqlım qunçuyuǵ birtimiz. Özi yañıltı, qağanı ölti, bodunı küñ qul boltı. Kögmän yär sub idisiz qalmazun tiyin az qırqız bodunuǵ yarat... . 21. yana birtimiz.

İlgärü Qadırqan yışığ aša bodunuğ ança qonturtımız, ança itdimiz. Qurıǵaru Känü Tarmanqa tägi türük bodunuğ ança qonturtımız, ança [i]tdimiz. Ol ödkä qul qulluğ bolmış 22 Ança qazğanmış, itmiş älimiz, törümüz ärti.

Türük oǵuz bağları, bodun, äsidiñ! Üzä täñri basmasar, asra yär tilinmäsär, türük bodun, äliğin törüjin kim artatı... .. 23. ökün, körgüjin üçün, igidmiş bilgä qağanıñın ärmis, barmış, ädgü älin[ä] kántü yañıltıǵ, yablaq kigürtig. Yaraqlıǵ qantan kälip yaña älti, süñüglüg qantan kälipän sürä älti? İduq Ötükän yı... .. 24. bardıǵ, qurıǵaru barıǵma bardıǵ. Barduq yärdä ädgüg ol ärinç: qanıñ subça yügürti, söñükün taǵça yatdı, bağlig urı oǵluñ qul boltı, silig qız oǵluñ küñ boltı bilmädük üçün... .. 25. Başlayu qırqız qağanıǵ balbal tikdim.

Türük bodunuğ atı, küsi yoq bolmazun tiyin qanıñ qağanıǵ, ögüm qatunuğ kötürmiş täñri, äl birigmä täñri türük bodun atı, küsi yoq bo... .. 26. qağan olurtı ärinç. Nän yışığ bodunqa olurmädım, içrä ašsız, tašra tonsuz, yabız yablaq bodunta üzä olurtum. İnım Kül tigin birlä sözläšdimiz. Qanıñız äçimiz qaz... .. 27. tiyin türük bodun üçün tün udmädım, küntüz olurmadi[m]. İnım Kül tigin birlä, iki šad birlä ölü yitü qazǵantım. Ança qazǵanıñ biriki bodunuğ ot sub qılmädım. Män... .. 28. barmış bodun ölü yitü yadaǵın, yalañın yana kälti. Bodunuğ igidäyin tiyin yırǵaru oǵuz bodun tapa, ilgärü qıtañ, tatabı bodun tapa, birǵärü Tabǵaç tapa uluğ sü iki yigir... .. 29. kisrä täñri yarlıqazu, qutum bar üçün, ülügüm bar üçün öltäçi bodunuğ tırgürü igit(t)im. Yalañ bodunuğ tonluğ, çıǵan bodunuğ bay qıltım, az bodunuğ öküš qıltım. İǵar älligdä, q... .. 30. bodunuğ qop baz qıltım, yaǵısız q... .. m qop mənä körti. Isig küçüg birür bunça törüg qazǵanıñ inim Kül tigin özi ança kargäk boltı.

Qanıñ qağan uçduqda inim Kül tigin yit... .. (31) Umay-täğ ögüm qatun qutıña inim Kül tigin är at bultı. Altı yigirmi yaşıña äçim qağan ilin törüsün ança qazǵantı. Altı çub soǵdaq tapa sülädimiz, buzdımız. Tabǵaç Oñ tutuq bis t... .. (32) Kül tigin yadaǵın oplayu tägdı. Oñ tutuq yorçın yaraqlıǵ äliğin tutdı, yaraqlıǵdı qağanqa ançuladı. Ol süg anta yoqqışdımız. Bir otuz yaşıña Čaça Süñä süñüşdimiz. Äñ älki Tadqas(?) Čorıñ boz ... (33) ölti. Äkinti İšbara Yamtar boz atıǵ binip tägdı. Ol at anta ölti. Üçünç Yägänsil bägin kadimlig torıǵ at binip tägdı. Ol at anta ölti. Yaraqınta yalmasınta yüz artuq oqun urtı, yi[ni]ñä başıña bir t... (34) tägdükin, türük bağlar, qop bilirsiz. Ol süg anta yoqqışdımız. Anta kisrä Yär Bayırqu Uluğ Irkin yaǵı boltı. Anı yañıñ Türgi Yargun költä buzdımız. Uluğ Irkin azqıña ärin täzip bardı. Kül tigin (35)

öl[ti] qorğ[an q]iřlap yazıřa oğuzğaru sü tařıqdımız. Kül tigin bağ bařlayu aqıtımız, oğuz yağı orduğ basdı. Kül tigin (9) Ögsüz aqın binip toquz ärin [sa]nçdı. Orduğ birmädi.

Xotima

Öğüm qatun, ulayu öglärim, äkalärim, kälinünüm, qunçuyларım, bunça yama tirigi küñ boltaçı ärti, ölügi yurtı, yolta yatu qaltaçı ärtigiz.

(10) Kül tigin yoq ärsär, qop öltäçi ärtigiz. Inim Kül tigin kärgäk boltı, özüm saqıntım: körür közüm körmäz-täg, bilir biligim bilmäz-täg boltı, özüm saqıntım. Öd täñri yasar, kisi oğlı qop ölügli tirimis. (11) Ança saqıntım, közdä yaş kälsär, ät ida(?), köñültä sığıt kälsär, yanturu saqıntım, qatıgdı saqıntım, äki řad ulayu arqa äğünüm, oğlanım, bağlarım, bodunum közi, qaşı yablaq boltaçı tip saqıntım.

Yoğçı, sığıtçı, qıtañ, tatabı bodun bařlayu (12) Udar säñün kälti. Tabğaç qağanta İsyi Liki(?) kälti. Bir tümän ağı, altun, kümüş kärgäksiz kälürti. Tüpüt qağanta Bölün kälti. Qurya, küñ batsıqdaqı soğd bärçälär(?), üç qaraq¹ ulus bodunta Näñ säñün, Oğul tarqan kälti. (13) On oq oğlum Türgäs qağanta Maqaraç tamğacı, Oğuz Bilgä tamğacı kälti. Qırqız qağanta Tarduş İnançmur (İnanç-çor?) kälti, barq itgüçi, bädiz yaratıgma, bitigtaş itgüçi tabğaç qağan çanqanı(?) Çañ säñün kälti.

K. III.

Kül tigin qon yılqa yiti yigirmikä uçdı. Toquzunç ay yiti otuzqa [yoğ ärtürtimiz. Barqın bädizin] bitigtaş[ın] biçin yılqa yitinç ay yiti otuzqa qo[p al]qd[ımı]z. Kül tigin ü... . qırq artuq[ı y]iti yaşıñ boltat tař... . bunça bädiz äçig Tuyğun Ältäbär kälü(r)ti.

Ks*

(1) İnançu apa yarğan tarqan atıg ... (2) qurdanuğ örti. Inim Kül tigin ... isig küçüg birtük üçün türük Bilgä qağan yirtä inim Kül tiginig küzädü olurt[um].

Ilova

[Yo'llug' tigin so'zi]:

K. II

¹ Bu so'zni boshqa nashrlarda Buqaraq deb o'qiganlar.

* Toshning xitoycha yozuvli yog'idagi ushbu turkiy matn mazmuni bitigning asosiy qismiga to'g'ri keladi. U Bilga xoqon tilidan so'zlanmoqda. U qay o'rinda kelishi hali aniq bo'lmagani bois, shu o'rinda keltirilmoqda.

Bunča bitig bitigmä Kül tigin atısı Yolluğ tigin bitidim. Yigirmi kün olurup bu taşqa, bu tamqa qop Yolluğ tigin bitidim. İğar oğlanıñızda tayağunıñızda kăgdä igidür ärtigiz, uça bardığız, täñri tirigdägiçi.

Mazmuni:

Asosiy qism

[Bilga xoqon so'zi]:

K

(1) Yuqorida ko'k osmon, pastda qo'ng'ir yer yaratilganda ikkisinin orasida inson bolasi yaratilgan. Inson bolalari ustidan ota-bobom Bumın xoqon, Istami xoqon bo'lib (taxtga) o'tirgan. (Taxtda) turib turk xalqining yurtini, hukumatini tutib turganlar, tartibga keltirganlar. (2) To'rt taraf butunlay dushman ekan. Lashkar tortib, to'rt tarafdagi xalqni butunlay olgan(lar), butunlay qaram qilgan(lar), boshi borni ta'zim qildirgan(lar), tizzasi borni cho'ktirgan(lar). Sharqqa — Qadirqan yishga qadar, g'arbgā — Temir qopiqqacha manzil qildirgan(lar). Ikkisinin orasida (3) xo'jayinsiz, tanobsiz [cheklanmagan yerga egalik qilib], ko'k turk shu tarzda yashar ekan. (Ular) dono xoqon ekan, alp xoqon ekan, vazirlari ham dono ekanligi uchun, botir ekanligi uchun, beklari ham, xalqi ham to'g'ri ekan. Shuning uchun davlatni shunday tutgan ekan. Davlatni tutib, rasm-rusumni ado etganlar. O'zi shunday [boshqarib] (4) vafot etgan. Azachi, yig'ichi(lar), sharqdan — kun chiqardan bo'kli cho'lgil, tabg'ach, tuput, apar, purum, qirqiz, uch qurigan, o'tuz tatar, qitan, tatabi — shuncha xalq kelib yig'lagan, aza tutgan. Shunday mashhur xoqon ekan. Shundan keyin inisi xoqon (5) bo'lgan ekan, o'g'li, jigari xoqon bo'lgan ekan. Undan keyin inisi og'asiday ish tutmagan ekan, o'g'li otasiday ish tutmagan ekan. (Taxtda) johil xoqon turganligi uchun, bādfe'l xoqon turganligi uchun vaziri ham kaltafahm ekan, yovuz ekan. (6) Beklari, xalqi to'g'ri emasligi uchun, tabg'ach xalqi hiylakor, to'ymasligi uchun, firibgari bor uchun, ini va og'ani (bir-biriga) qayragani uchun, begi va xalqini bir-biriga chaqqani uchun turk xalqi ushlab turgan davlatini qo'ldan chiqarib yuborgan, (7) xoqonlik qilib turgan xoqonini yo'qotib yubordi. Tabg'ach xalqiga bek bo'ladigan o'g'il bolasi bilan qul bo'ldi, suluv qiz bolasi bilan cho'ri bo'ldi. Turk beklar turkcha otini qo'yib, tabg'achlik beklarning tabg'achcha otini qabul qilib, tabg'ach xoqonga (8) qaram bo'ldi. Ellik yil mehnatini, kuchini beribdi. Sharqqa — kun chiqarda Bo'kli xoqonigacha lashkar tortib beribdi. G'arbgā — Temir qopiqqa qadar lashkar tortib beribdi. Tabg'ach xoqoniga davlatini, hukumatini olib beribdi. Turk fuqarosi, bari (9) xalq shunday debdi:

«Davlatli xalq edim, davlatim endi qani? Davlatni kimga egallab beryapman?» — der ekan. «Xoqonli xalq edim, xoqonim qani? Ne xoqonga mehnatimni, kuchimni beryapman?» — der ekan. Shunday deb tabg'ach xoqoniga yov bo'libdi. (10) Yov bo'lib, o'zini eplab va tiklab ololmay, yana taslim bo'libdi. Shuncha mehnatini, kuchini berganiga andisha qilmay (tabg'ach xoqoni) «turk xalqini o'ldirayin, urug'ini qirayin» der ekan. [Uni] yo'qotib borayotgan ekan.

Yuqorida turkning osmoni, turkning muqaddas yeri, (11) suvi shunday debdi: «Turk xalqi yo'q bo'lmasin» deya, «xalq bo'lsin» deya otam Eltaris xoqonni, onam Elbilga xotunni Tangri (o'z) martabasida tutib, yuqori ko'targan ekan.

Otam xoqon o'n yetti er bilan tashga chiqib ketgan. «Tashda (12) yuribdi» degan ovozanini eshitib, shahardagi tashga chiqibdi, tog'dagi(si) inibdi. Terilib, yetmish er bo'libdi. Tangri kuch bergani uchun otam xoqonning lashkari bo'ridek ekan, dushmani qo'ydek ekan. Sharqqa, g'arbga lashkar tortib, (odam) yig'ibdi, (oyoqqa) turg'azibdi. Hammasi (13) yetti yuz er bo'libdi. Yetti yuz er bo'lib, davlatini yo'qotgan, xoqonini yo'qotgan xalqni, cho'riga aylangan, qul bo'lgan xalqni, turk hukmronligini boy bergan xalqni ota-bobolarim yo'sunicha oyoqqa turg'azibdi, boshqaribdi. To'lis, tardush (14) yabg'uni, shadni o'shanda tayinlabdi. Janubda tabg'ach xalqi yov ekan, shimolda baz xoqon, to'quz o'g'uz xalqi yov ekan. Qirgiz, qurigan, o'tuz tatar, qitan, tatabi butunlay yov ekan. Otam xoqon buncha (15) qirq yetti yo'la lashkar tortgan, yigirma marta jang qilgan. Tangri yorlaqagani uchun davlati borni davlatidan ayirgan, xoqoni borni xoqonidan ayirgan, dushmanni el qilgan, tizzasi borni cho'ktirgan, boshi borni ta'zim qildir... .. (16) hukmronlik qilib vafot etgan. Otam xoqon [qabri]ga birinchi bo'lib baz xoqonning balbali tikildi.

O'sha hukumat boshiga amakim xoqon bo'lib o'tirdi. Amakim xoqon o'tirib, xalqni yaxshilab oyoqqa turg'izdi, tarbiyaladi, qashshoqni (17) Amakim xoqon bo'lib turganda o'zim tardush xalqi uza shad edim. Amakim xoqon bilan sharqqa Yashil o'guz, Shantung dashtiga qadar lashkar tortdik, g'arbga Temir qopiqqa qadar lashkar tortdik. Ko'gman osha qi... .. (18) Hammasi (bo'lib) yigirma besh (marta) lashkar tortdik, o'n uch (marta) jang qildik. Davlatlini davlatsizlantirdik, xoqonlini xoqonidan judo qildik, tizzasi borni cho'ktirdik, boshi borni yukuntirdik. Turgas xoqon turkimiz (19) uchun, bizga (nisbatan) yanglishgani uchun xoqoni o'ldi, vaziri, beklari ham o'ldi. O'n o'q xalqi zahmat chekdi. Bobomiz, ajdodimiz boshqargan yer-suv egasiz bo'lmasin deb az xalqini tartibga solib yar... .. (20) bars bek edi, xoqon unvonini

bunda biz berdik. Singlim xoqonzodani berdik. O'zi yanglishdi, xoqoni o'ldi, xalqi cho'ri, qul bo'ldi. Ko'gman yer-suvi egasiz qolmasin deya az, qirqiz xalqini tikla[b] (21) qaytib berdik. Sharqqa Qadirqan yishni osha xalqni shunday qo'ndirdik, shunday tartibga keltirdik. G'arbga Kangu Tarmanga qadar turk xalqini shu holda qo'ndirdik, shu xilda tartibga keltirdik. U chog'da qul qulli bo'lgan, (22) Shunday qozonilgan, tiklangan elimiz, hukumatimiz (bor) edi.

Turk o'g'uz beklari, xalqi eshiting! Yuqoridan osmon bosmasa, pastda yer yorilmasa, turk xalqi, davlatingni, hukumatini kim buzdi? (23) o'kin, ko'rguliging uchun, tarbiya qilgan dono xoqoningni, yemirilgan, ketgan ezgu davlatingga. O'zing yanglishding, (oraga) yomonni kirgizding. Qurolli qaydan kelib tarqatib yubordi, nayzali qaydan kelib surib ketdi? Muqaddas O'tukan yish (24) bording, g'arbga borolguncha bording. Borgan yerda ezgulik shu bo'lsa kerak: qoning suvday oqdi, suyaging tog'day (uyulib) yotdi, bek bo'ladigan o'g'il bolang qul bo'ldi, suluv qiz bolang cho'ri bo'ldi. (Buni) bilmagani uchun (25) Boshlab qirqiz xoqonining balbalini tikdim.

Turk xalqining nomi, dong'i yo'qolmasin deya otam xoqonni, onam xotunni ko'targan Tangri, el bergan Tangri turk xalqining nomi, dovrug'i yo'q bo'... .. (26) xoqon qilib o'rnatdi. Mol-mulkli xalqqa (xoqon) bo'lmadim. Ichi oshsiz, tashi to'nsiz, bechorahol xalq uzra (xoqon) bo'ldim. Inim Kul tigin bilan so'zlashdik. Otamiz, amakimiz qoz[ongan] (27) deya turk xalqi uchun tun uxlamadim, kunduz o'tirmadim. Inim Kul tigin bilan, ikki shad bilan o'la-yita (zafar) qozondim. Shu xilda (zafar) qozonib, uyushgan xalqni o't-suv qilmadim. Men (28) ketgan xalq o'la-yita yayov, yalang'och qaytib keldi. Xalqni tarbiyalayin deya shimolga o'g'uz xalqi tomon, sharqqa qitan, tatabi xalqi tomon, janubga tabg'ach tomon ulug' lashkar [bilan] o'n ikki (29) keyin Tangri yorlaqasin, qutum bor uchun, nasibam bor uchun o'layotgan xalqni tiriltirib, oyoqqa qo'ydim. Yalang xalqni to'nli, qashshoq xalqni boy qildim, oz xalqni ko'paytirdim. Panohtalab davlatlida, (30) xalqni butunlay do'st qildim, dushmansiz qildim, butunlay menga qaradi. Mehnatni, kuchni beruvchi shunday hokimiyatni qozonib, inim Kul tigin (Yaratganning O'ziga) kerak bo'ldi [ya'ni vafot etdi].

Otam xoqon o'lganda inim Kul tigin yet... .. (31) Umaydek onam xotun baxtiga inim Kul tigin er (degan) nom topdi. O'n olti yoshida amakim xoqon davlatini, hokimiyatini shu xilda qozondi. Olti chub [viloyat] sug'dlari tomon cherik tortdik, tor-mor qildik. Tabg'ach o'ng tutuq besh t... .. (32) Kul tigin yayov otilib hujum qildi. O'ng tutuq

yo'lboshchisini yaroqli qo'li bilan tutdi, yaroqlangan holda xoqonga tortiq qildi. U cherikni o'shanda yo'q qildik. Yigirma bir yoshida Chacha Sunga urush qildik. Eng avval Tadqas cho'rning bo'z (33) o'ldi. Ikkinchi (bor) Ishbara Yamtar bo'z otini minib hujum qildi. U ot o'shanda o'ldi. Uchinchi (bor) Yagansil bekning kiyimli to'riq otini minib hujum qildi. U ot o'shanda o'ldi. Yarog'iga, yopinchig'iga yuzdan ortiq o'q bilan urdi. Badanga boshiga bir t... . (34) hujum qilganini, turk beklari, yaxshi bilasiz. U lashkarni yo'q qildik. Undan keyin yer bayirqu[li] Ulug' Erkin yov bo'ldi. Uni quvib, Turgi Yarg'un ko'lda tor-mor qildik. Ulug' Erkin ozgina yigiti bilan qochib ketdi. Kul tigin (35) [yoshi]da Qirgiz tomon lashkar tortdik. Nayza botimi qorni yorib, Ko'gman yishga ko'tarilib yurib, qirgiz xalqini qo'qqisdan bosdik. Xoqoni bilan Sunga yishda jang qildik. Kul tigin Bayirquning [oq ayg'irini] (36) minib otilib hujum qildi. Bir erni qo'li bilan urdi, ikki erni biryo'la sanchdi. O'sha kurashda Bayirquning oq ayg'irining kuragini sindirib urdi. Qirgiz xoqonini o'ldirdik, davlatini oldik. O'sha yili turgash (37) ko'tarilib, Ertis daryosini kechib yurdik. Turgas xalqini qo'qqisdan bosdik. Turgas xoqon lashkari Bo'luchuda o'tday-bo'ronday keldi, jang qildik. Kul tigin Bashg'u (otli) bo'z otini minib hujum qildi. Bashg'u bo'z k... . (38) tutqazdi. Ikkiisini o'zi oldirdi. O'shanda yana (jangga) kirib, Turgas xoqon(ning) vazirini, az tütug'ini qo'li bilan tutdi. Xoqonini o'shanda o'ldirdik, elini oldik. Turgas avom xalqi butunlay taslim bo'ldi. U xalqni Tabarda qo'... . (39) So'g'daq xalqini tuzatayin deya Yinchu o'guzni kechib, Temir qopiqqa qadar lashkar tortdik. Shundan keyin avom turgas xalqi dushman bo'lgan Kangras tomon bordi. Bizning lashkar(imizning) oti oriq, ozig'i yo'q edi. Yomon kishi er... . (40) alp er bizga (?) hujum qilgan edi. O'shanday zamonda o'kinib, Kul tiginni oz er bilan izlatib yubordik. Katta jang qilibdi. Alp Shalchi oq otini minib hujum qilibdi. Qora turgas xalqini o'shanda o'ldiribdi, qo'lga olibdi. Qaytib yurib

Kb

(1)... . bilan, Qushu tutuq bilan jang qilibdi. (Uning) jangchilarini xo'p o'ldiribdi, uy-joyini hujum qilib butunlay keltirdi.

Kul tigin yigirma yetti yoshida qarluq xalqi begonalashib [orada ziddiyat chiqib], dushman bo'ldi. Tamg'iduq bashda jang qildik. (2) Kul tigin o'sha jangda o'ttiz yashar edi. Alp Shalchi (nomli) oq (oti)ni minib, otilib hujum qildi. Ikki erni birvarakayiga sanchdi. Qarluqni o'ldirdik, (qo'lga) oldik. Az xalqi dushman bo'ldi. Qora ko'lda jang qildik. Kul tigin o'ttiz bir yashar edi. Alp Shalchi (nomli) oq (oti)ni (3) minib, otilib

hujum qildi. Az Eltabarni qo'lga tushirdi. Az xalqi o'shanda yo'q bo'ldi.

Amakim xoqonning davlati zaiflashganda, xalq nochor qolganda izgil xalqi bilan jang qildik. Kul tigin Alp Shalchi oqini minib, (4) otilib jang qildi. U ot o'shanda tush... .. Izgil xalqi o'ldi. To'quz o'g'uz xalqi o'z xalqim edi. Ko'k-er fitnali bo'lgani uchun yov bo'ldi. Bir yilda besh bora jang qildik. Boshlab, To'g'u shahrida jang qildik. (5) Kul tigin Azman oqini minib, otilib hujum qildi. Olti erni sanchdi, lashkar hujumida yettinchi erni qilichladi. Ikkinchi marta, Qushlag'aqda []z bilan jang qildik. Kul tigin Az (nomli) kul rang (ot)ini minib, otilib hujum qilib, bir erni sanchdi, (6) to'qqiz erni qurshab urdi. []z xalqi o'shanda o'ldi. Uchinchi bor, Bo'l... .. nda o'g'uz bilan jang qildik. Kul tigin Azman (nomli) oq (ot)ini minib hujum qildi, sanchdi. Lashkarini sanchdik, davlatini oldik. To'rtinchi bor, Chush boshida jang qildik. Turk (7) xalqi oyoqdan qoldi, yomon bo'ladigan edi. Ilgari kelgan lashkarini Kul tigin turg'izib otlantirib, bir qavm alp o'n erni To'nga tigin azasida qurshab olib o'ldirdik. Beshinchi bor, Azganti Qadanda o'g'uz bilan jang qildik. Kul tigin (8) Az (nomli) kul rang (ot)ini minib hujum qildi, ikki erni sanchdi. Shaharga bormadi. O'g'uz o'shanda o'ldi... .. qo'rg'onda qishlab, bahorda O'g'uzga lashkar (bilan) chiqdik. Kul tiginni beklarga bosh qilib jo'natdik. O'g'uz dushman o'rdani bosdi. Kul tigin (9) O'gsuz oqini minib to'qqiz erni sanchdi. O'rdani bermadi.

Xotima

Onam xotun, keyingi onalarim, akalarim, kelinlarim, xonzodalarim, buncha(ngiz) ham tirigi(ngiz) cho'ri bo'lar edi, o'ligi(ngiz) vayronada, yo'lda yotib qolar edingiz.

(10) Kul tigin bo'lmaganda butunlay o'lar edingiz. Inim Kul tigin vafot etdi, o'zim alam chekdim; ko'rar ko'zim ko'rmasdek, bilar bilimim bilmasdek bo'ldi [ya'ni ko'zimning nuri ketdi, es-hushimdan og'dim], o'zim alam chekdim. Dunyoni Tangri yasaydi, inson bolasining bari o'lguchidir. (11) Shunchalik alam chekdimki, ko'zda yosh kelsa, azob berib ko'ngildan yig'i kelsa, qayta qayg'urdim, qattiq alam chekdim. Ikki shad keyingi ini-jiyanim, o'g'lonim, beklarim, xalqim(ning) ko'zi-qoshi yomon bo'ladi deb qayg'urdim.

Azachi, yig'ichi, qitany tatabi xalqini boshlab (12) Udar sangun keldi. Tabg'ach xoqondan Isyi Liki keldi. Bir tuman ipak, oltin, kumushni hisobsiz keltirdi. Tuput xoqondan Bo'lun keldi. Janubda kunbotardagi sug'd barchalar, uch qora ulus xalqidan Nang sangun, O'g'ul tarqan

keldi. (13) O'n o'q o'g'lim Turgas xoqonidan Maqarach tamg'achi, O'g'uz Bilga tamg'achi keldi. Qirgiz xoqonidan Tardush Inanch cho'r keldi. Bino quruvchi, naqsh solingan bitigtosh yasovchi tabg'ach xoqonining chanqani. Chang Sangun keldi.

K. III

Kul tigin qo'y yilida, [birinchi oyning] o'n yettinchi (kuni)da o'ldi. To'qqizinchi oy(ning) yigirma yettisida azasini o'tkazdik. Binosini, naqshini, bitigtoshini maymun yilida, yettinchi oy(ning) yigirma yettisida butunlay tugatdik. Kul tigin u... .. qirq yetti yosh tosh buncha naqshni Tuyg'un Eltabar keltirdi.

Ks

(1) Inanchu bobo Yarg'an tarqan otini (2) Qurdanni o'rdi. Inim Kul tigin mehnatini, kuchini bergani uchun turk Bilga xoqon yerida inim Kul tiginni kuzatib o'tirdim.

Ilova

[Yo'llug' tigin so'zi]:

K. II

Buncha bitigni bitiluvchi Kul tiginning jigari Yo'llug' tigin bitdim. Yigirma kun o'tirib, bu toshga, bu binoga to'liq Yo'llug' tigin bitdim. Panohtalab o'g'loningizga, tayanuvchingizga qiyinchilikda tarbiyat qilar edingiz, vafot etdingiz. Tangri yashatuvchidir.

“OLTIN YORUG’”DAN

III TEGZINÇ

III. 1a

üçünç ülüs bir ol

1 Namo Bud(daya). Namo Dar(maya). (Namo Sang(aya). 2 Altun önglög yaruq yaltiriqlig qopda (kötrülmish nom) 3 ilig'i atlig nom bitigda qilinç (adartmaqin öçürmək 4 atlig bishine bölük üçü(nç tagzinç) 5 amti bu nom bashlaghin qutlughGi(tira)qut (taghda) 6 uqmish kargäk anta ö(trü) ... ulugh...

Mazmuni:

III KITOB

uchinchi qism birinchi (varaq)

1 Buddaga ta'zim. Darmaga ta'zim. Sangaga ta'zim. 2 Oltin rangli yorug', yaltiroq, hamma (narsa)dan ustun turadigan no'm podshohi otli no'm bitigida *ishga (zarar keltirishga barham bermoq) 4 nomli*

beshinchi qism, uchinchi o'ram. 5 Endi bu no'mning asosini muqaddas Gratrakut (tog'ida) deb 6 bilmoq kerak. Shundan keyin... ulug'...

III. 2a (üçünç ikî)

1 mängizlîg, qutlugh, buyanligh, bilgä 2 biliklig, törülüg bolup ol yruq— 3 lar içintä közünmiş burxanlarigh 4 körgäli udilar. Ötrü ol ödün 5 t(ä)ngrî qani Xormuzta t(ä)ngrî qamagh 6 t(ä)ngrilär quwraghi birlä, kang 7 ögüz qatuni ulati alqu ulugh 8 tîrîn quwraghi birlä, tügäl bilgä 9 biliklig t(ä)ngrî t(ä)ngrisi burxan— 10 ning ol yruqlugh yalinçinga tartilip, 11 “qamaghun barça t(ä)ngrî burxan taba 12 kältilär. Qaçan t(ä)ngrî t(ä)ngrisi 13 burxan öskintä tägdüklärintä töbü— 14 lärin ängittürüp, bish tilgänin 15 yirkä tägürüp yinçürü tübün yükünüp, 16 üç yoli ongarula tägzinip kütüp 17 birtin singar olurtilar. 18 Oluru tügätip ötrü t(ä)ngrî qani 19 Xormuzta t(ä)ngrî oghrayu t(ä)ngrî t(ä)ngrî— 20 si burqanning riti küü käulug ädräm 21 küçin küsünin bulu tägünmiş oghur— 22 inga, ötrü olurmish oruntin

Mazmuni:

uchinchi (qism) ikkinchi (varaq)

1 yuzli muqaddas, taqvodor, dono 2 bilimga, qonunga ega bo'lib, o'sha 3 nurlar ichida hozirgi burxonlarni 4 ko'rgani kirdilar. Keyin shu vaqt 5 Tangri(lar) xoni Xo'rmuzta tangri hamma 6 tangrilar jamoati bilan, Gang 7 daryosi malikasi, yana hamma ulug' jamoat bilan komil, dono, 9 bilimli Tangri(lar) tangrisi burxonning 10 o'sha nur sochayotgan alangasini his qildi, 11 hammasini tangri 12 burxon (deb) topdi. Qachonki Tangri(lar) tangrisi 13 burxon oldiga yetib kelganlarida, boshlarini 14 quyi solib besh a'zosini 15 yerga tegizib, ta'zim qilib, 16 uch marta o'ngga aylanib o'tib, 17 bir tarafga o'tirdilar. 18 O'tirib olganlaridan keyin, Tangri(lar) xoni 19 Xo'rmuzta tangri Tangri(lar) tangrisi 20 burxonning sharaflî, shonli fazilatiga, 21 kuch-qudratiga ega bo'lib yetildi. (Shundan) 22 so'ng, u o'tirgan o'rnidan

2b

1 örü turup birtinkî ong ängnintäkî 2 tonin açinip ong tîzin çükätip 3 ayasin qawshurup t(ä)ngrî t(ä)ngrisi burxan— 4 qa inçä tîp ötünti: 5 adi kötrülmish, ayaghqa tägimlik 6 t(ä)ngrim, ymä bu üzäliksiz üs— 7 tünkî yig köni tüz tuymaq atlg 8 burqan qutin kösätäçi tüzün— 9 lar oghli, tüzünlär qizi tayshing 10 yorighta yoriduqta qamagh t(e)rs tätrü 11 tinlghlar birlä qadilip qawiship, öngrä 12 qilmish suy irinçu aghir ayigh qilinç— 13 larin nätäg yangin ökünsär-bilünsär 14 kshanti qilsarlar, ol ayigh qilinçlari 15 ariyur alqinur ärkî t(ä)ngrî tîp 16 ayitu ötünti. Anta ötrü t(ä)ngrî 17 t(ä)ngrisi burxan t(ä)ngrî qani 18 Xormuzta t(ä)ngrikä

inçā tip 19 yrliqadi: ādgū ādgū! 20 Qawsikiya! S(ā)n amti ōlgūsiz 21 ōkūsh tinlghlarigh ayigh qilinçligh kkīr 22 tabçalarin āritip, çin kirtū arinmagh— 23 qa tīgūrūp, qutrulmaqligh ādgū üzā

mazmuni:

1 turib, o'ng yelkasidagi to'nini ochib, o'ng tizzasi bilan cho'kkalab, 3 kaftlarini qovushtirib, Tangri(lar) tangrisi burxonga 4 shunday deb iltimos qildi: 5 «(Ey) nomi mashhur, hurmatga sazovor 6 tangrim! Yana bu abadiy, yuksak, 7 yaxshi, to'g'ri, to'g'ri tuymaq¹ ismli 8 burxon baxt-saodatini orzu qiladigan aslzodalar 9 o'g'li, aslzodalar qizi Tayshin 10 yo'lida yurganda, hamma ters 11 jonzotlar bilan aralashib, qo'shilib, ilgari 12 qilgan gunohu qilmishlari, og'ir, (nihoyatda) yomon qilmishlari uchun, 13 xulq-atvori uchun pushaymon qilsa, (shularni) anglab yetsa, 14 tavba qilsa, o'sha yovuz qilmishlari(dan) 15 poklanib, xalos bo'lmasmikan, (ey) tangrim», deb 16 gapirdi. Shundan keyin tangri(lar) 17 tangrisi burxon tangri(lar) xoni 18 Xo'rmuzta tangriga shunday deb 19 javob berdi: «Yaxshi! Yaxshi! 20 (Ey) Kavsikiya! Sen endi o'lmaydigan 21 ko'p jonzotlarni yovuz qilmishlaridan, 21 iflosliklaridan poklab, haqiqiy, to'g'ri poklanishga 23 yetkazmoqchisan, najot topmoqlik yaxshiligi bilan

III. 3a (üçünç üç)

1 inç māngilīk qilghali kūsūshīn tolṗ 2 yirtinçig īrinçkāṗ qamaḡ tinlighlarigh 3 buyan ādgū qilinçligh ulugh āsīdkā 4 tīgīgālīr üçūn aning monçulayu 5 ārtīngū k(ā)rgāklīg ötüg ötünür s(ā)n. 6 Ani amti ayu bārāyīn tītrū tinglaghil 7 Qavshiqiya. Bīrōk kīm qayu tinlighlar 8 qilinç adartmaqi ughurinta ūkūsh 9 tōrlūḡ syu īrinçū aghir ayigh qilinçlarigh 10 qilmish ārsārlār ōtrū ol 11 tinlighlar bāk qatigh sūzūk kīrtgūnç 12 kōngülīn yītī qinighda turup tūnlā 13 kūntüz alti ūdtā bīrtīn singlar 14 ong āngnīnlārīntākī tonlarin 15 açīnip ong tīzlārīn çōkītīp ayalarin 16 qavshurup aghir ayaq kōngüllārīn bīr 17 üçlūḡ qilip inçā tīṗ tīmīsh kārgāk 18 amti bīz īsīg ōzümüzdīn bārū 19 umugh inagh tutup parmanular sanīnça 20 sīnīmīz sūngükümüz qop sūzūk kōngülümüz üzā tōṗümüzñī yīrkā tīgūrūp 22 pañçamandal bīsh tīlgānīn yīnçūrū 23 tōṗūn yūkūnū tīgünür bīz. Kōzünür

Mazmuni:

¹ tuymaq (sansk. bodhi) — buddaviylikda biron hodisa, voqeani anglashda zehn ochilib o'tkirlashuvini bildiradi.

² uyg'urcha nashrida 3 a, b sahifalar tushib qolgan.

III. Za²

uchinchi (qism) uchinchi (varaqa)

1 (ularni) xotirjam, xursand qilmoqchisan, (ular o'zlarining) xohishi bilan komil olamga shafqat ko'rsatib, jamiki jonzotlarga 3 solihlik, katta foyda 4 yetkazadi(gan bo'lgan) lari uchun, u(lar) (uchun) bu singari 5 nihoyatda zarur (narsani) iltimos (qilib) so'rayapsan. 6 Uni endi aytib berayin, diqqat bilan tingla, 7 (ey) Kavsiqiya! Agarkim jonzotlar 8 (o'zlarining) xatti-harakati (bilan) xavfli vaziyatda ko'p 9 turli gunohni, og'ir, yomon qilmishlarni 10 qilgan bo'lsalar, keyin u 11 jonzotlar mustahkam, pok, haqiqiy ishonch, 12 istak bilan, yetti karra g'ayrat bilan tursinlar, tunu 13 kun olti zamonda janub tomonga 14 yelkalaridagi to'nlarini 15 ochib, o'ng tizzalari bilan cho'k tushib, kaftlarini 16 qovushtirib, hurmat bilan ko'ngillarini bir 17 maqsadga yo'naltirib, shunday deb aytsin: «(Shunday bo'lishi) kerakki, 18 endi biz issiq jonimizdan kechib, 19 umid-ishonchga ega bo'lib, zarralar miqdoricha 20 tanamizu vujudimiz, g'oyat pok qalbimiz 21 bilan taomimizni yerga berib, 22 panchamandal³ — besh g'ildirakka ta'zim qilib, (shunga) 23 musharraf bo'lamiz... Hozirgi

3b

1 üdkī ontin singarqi alqu qamagh burqanlarqa 2 üzälıksız üstünkü yig köni 3 tüz tuymaqigh tuymishlarqa soghançigh 4 tatighligh nom tilgänin ävırtäçılärkä 5 tütrüm täring nomlugh tilgänig 6 tutdaçılarqa ulugh nomlugh 7 yulagh tamturtaçılarqa ulugh nomlugh 8 yaghmur yaghitdaçılarqa ulugh nomlugh 9 küvrügü yangqurtu toqidaçılarqa 10 ulugh nomlugh labayigh ürtäçılärkä 11 ulugh nomlugh tooghugh örü tıkdäçılärkä 12 ulugh nomlugh yaruqugh örü 13 tutdaçılarqa inçip alqu tinlighlar 14 oghlanin inçkülüg mängilik asighligh 15 tusulugh qilghali küsüşhın ürü 16 uzati nom bushi birip azmishlarigh 17 yırçılāp ulugh tüşhkä utliqa tägürüp 18 mängü mängig tanuqlatdurtaçılarqa 19 bu montagh osughlugh qamagh бүгү biliglig 20 burqanlarqa ol ati kötrülmishlärkä 21 ät'özüm üzä tilim üzä köngülümün 22 üzä qop ughurin töpümün ängitip 23 süzük kırtgünç köngülün yınçürü

Mazmuni:

1 zamondagi, o'nta tomondagi hamma burxonlarga (ta'zim qilyapman), 2 abadiy yuqori, yaxshi, to'g'ri 3 tuymaqni his qilganlarga (ta'zim qilyapman), mehribon, 4 aziz no'm g'ildiragini aylantiruvchilarga

³ panchamandal (sanskrit) — Budda holatiga erishish yo'lidagi o'nta bosqichdan beshinchisi.

(ta'zim qilyapman), 5 chuqur, asosli no'mli g'ildirakni ushlaydiganlarga (ta'zim qilyapman), buyuk no'mli 8 yomg'ir yog'diruvchilarga, ulug' no'mli 9 do'mbirani jaranglatib uruvchilarga (ta'zim qilyapman), 10 ulug' no'mli karnayni chaluvchilarga, 11 ulug' no'mli bayroqni yuqori tikadiganlarga (ta'zim qilyapman), 12 ulug' no'mli nurni yuqori 13 ko'taradiganlarga (ta'zim qilyapman). Shunday qilib, jamiki jonzotlar 14 bolasini tinch, shodumon, foydali 15 qilish istagi bilan doimo 16 no'm nazri berib, (yo'ldan) ozganlarni 17 olib borib, buyuk to'lov (va) mukofotlarga yetishib, 18 abadiy baxt-saodatga guvoh bo'luvchilarga (ta'zim qilyapman), 19 bunday foydali, jamiki donolikka ega bo'lgan 20 burxonlarga, o'sha nomi ulug'langanlarga 21 tanamni, tilimni, ko'nglimni, 22 butun aqlimni hayron qoldirib (ta'zim qilyapman), 23 pok, ishonchga to'la ko'ngil bilan ta'zim qilib

III. 4a (üçünç tört)

1 tübün yükünü täginürm(ä)n. Ular qamagh 2 ati kötrülmish ayaghqa tägimliklär 3 çin kirtü bilgä bilikläri üzä, çin 4 kirtü közlärü üzä, çin kirtü tanuq— 5 lamaqlari üzä, çin kirtü tüshülmäk— 6 kä tägmäklärü üzä, alqu 7 oghurin bilirlär, alqu oghurin körür— 8 lär, alqu qamagh tinlghlar oghlanlari— 9 ning qilmish nä türlük ädgülü ayigh— 10 li ikü türüg qilinçlarin. Ançulayu 11 mīnī ymā (körü yrliqazun lar) bilü yrliqazunlar. 12 Qlti mn ilkisiz üzün sansartin bärü 13 ötkürü bü künkü künkä tägi tört 14 toghum, bish azun, alti voltaqi tnlgh 15 lar birlä qatilu qarilu ayigh yawlaq törü 16 iyin äwrilip (üstün bavagirtin altin tüp arwish) tamuqa tägi⁴ üç näkim 17 sansar içintä, bir älig orunlarta 18 az öwkä biliksiz biliktä ulati 19 utun nizwanilarning küçätdukintä 20 ötkürü qangli tlgänü tāk üstün 21 altin arquru turquru aghdarilu 22 töngdärilü äwrilü täwrilü togha tägzü (nü)

Mazmuni:

1 (yerga) bosh urib, ta'zim qilyapman. Ular(ning) hammasi 2 nomi ulug'langan, hurmatga sazovor bo'lganlari (bilan), 3 chinakam, haqiqiy, oliy haqiqatni bilishlari bilan, chinakam 4 haqiqiy ko'zlari bilan, chinakam, haqiqiy guvohliklari 5 bilan, chinakam, haqiqiy fazilatlariga 6 yetishganlari bilan hamma 7 zamonni biladilar, hamma zamonni ko'radilar, 8 jamiki jonzotlar bolalari 9 qilgan ne turli yaxshi (va) yomon 10 — ikki turli qilmishlarni (ko'radilar). Shunday qilib, 11 azobni ham (ko'rib), anglab, shafqat qilsinlar. 12 Qanday qilib men ibtidosiz, cheksiz sansaradan o'tib borib, 13 bugungi kunga bog'liq to'rt 14 tug'ilish, besh

⁴ uyg'urcha nashrida *tamu qatag* deb o'zgartirib yuborilgan.

dunyo, olti yoʻldagi jonzotlar 15 bilan aralashib, qoʻshilib (tazyiq oʻtkazdim), yomon, yovuz, qonunga 16 birin-ketin ergashib (yuqorida bavagʻir,⁵ quyida arvish⁶) doʻzaxgacha (tazyiq oʻtkazdim), uchta qandaydir 17 sansara ichidagi qirq bir oʻrinlarda 18 gʻazab, nafrat, nodonlik (tufayli tazyiq oʻtkazdim), shu tariqa 19 jirkanch shahvatning kuchayganligi (tufayli tazyiq oʻtkazdim), 20 (shu) orqali arava gʻildiragiday baland(dan) 21 quyi(ga) uzunasiga, koʻndalangiga agʻdarilib, 22 toʻntarilib, aylanib, urilib-surilib

4b

1 ilki ilki at“özlärtä, otrunqi 2 kinki at“özlärtä, bu at“özün burxan 3 ärdinäg bilmätin⁷, nom ärdinäg bilmätin, 4 bursang quwragh ärdinäg bilmätin, 5 ädgülir,⁸ ayighli iki türüg qilinç— 6 larigh bilmätin, at“özün qilinu 7 yançtim ärsär, tilin sözläyü yanç— 8 dim ärsär, köngülün saqinu yançtim 9 ärsär, yawlaq köngülün t(ä)ngrī t(ä)ngrīsī 10 burxanning at“özlärtä qan üntür— 11 tim ärsär, könī kirtü nomugh ayigh— 12 ladim tantim ärsär, tüz köngüllüg bursang 13 quwraghlarigh iki arqa qiltim ärsär, 14 arigh turuq arxant dintarlarigh ölürtüm 15 ärsär, ögümün qängimin yoqattur— 16 tim ärsär, bu bish türüg utrunmaq 17 atlgħ suy ayigh qilinçlarigh 18 qiltim qurattim ärsär, at“özün, üç 19 tilin, tört köngülün, üç on 20 türüg qilinç yollarin buzdum artat— 21 tim ärsär, bu ayigh qilinçlarigh k(ä)ntü 22 özüm qiltim ärsär, adinagħuqa

Mazmuni:

1 eng birinchi tanalarda, oʻrta (va) 2 keyingi tanalarda bu tana(m)ning burxon 3 xazinasini bilmasdan (tazyiq oʻtkazdim), 4 ruhoniylar jamoati xazinasini bilmasdan, 5 (nima) maqtovgʻa sazovoru (nima) yomon — (bu) ikki turli ishlarni 6 bilmasdan tana(m) bilan qilib, tazyiq 7 oʻtkazdim. Tili(m) bilan soʻzlab 8 tazyiq oʻtkazdim, koʻngli(im)da oʻylab, gunoh qildim, 9 yomon koʻngil bilan Tangri(lar) tangrisi 10 burxonning tanasidan qon chiqardim. 11 Toʻgʻri, chinakam noʻmdan nafratlandim. 12 (Undan) tondim, toʻgʻri koʻngilli ruhoniylar 13 jamoatlari (orasida) janjal keltirib chiqardim. 14 Pok, aybsiz arxant⁹

⁵ bavagʻir (sansk.) — koinotning oliy nuqtasi,

⁶ arvish — biron sutraning nomi boʻlishi mumkin; boshqa qadimgi turkiy yozma yodgorliklarda ham «arvish eligi» (bilimlar hukmdori) degan ibora bor.

⁷ uygʻurcha nashrida *bilmatim*.

⁸ uygʻurcha nashrida oguli.

⁹ arxant — nirvonga, xotirjamlikka erishish yoʻlida oxirgi bosqichga yetishgan avliyo.

(va) dintarlarni¹⁰ o'ldirdim, 15 onamni, otamni yo'q qildirdim. 16 Mana shunday besh turli "qarshilashtirmoq" 17 degan gunoh (va) qilmishlarni 18 qildim. Tana bilan, uchta 19 til bilan, to'rtta ko'ngil bilan o'ttiz 20 xil ish-amallar bilan yo'llarini buzdim. 21 Bu yomon qilmishlarni 21 o'zim qilgan bo'lsam, boshqalarga

III. 5a (üçünç bîsh)

1 ayip qilturtum ärsär, qilu turmish— 2 larigh körüp iyin ögürtim säwintim ärsär, 3 qiltaçılar birlä bir köngüllük boltum 4 ärsär, qilmishlarin ymä tutup ög— 5 düm, alqadim ärsär, ädgü qutlugh yalanguq— 6 lar üzä yoq quruq yala urup, 7 mün qadagh sözlädim ärsär, azu 8 ymä tängin tirusuqin çighin sun— 9 in shing'in qawin kürin küriligin 10 tinlghlarigh ärtim äshüklätim ärsär, azu 11 yawizigh ädgü tip kögätdürüp, ädgük 12 (yawiz tip qutiqarturup äsükük) kirtü ärmäz, ük ärür tip titim ärsär, 13 azuça ymä kkirlig tabçaligh yawiz 14 artaq ash içkülärig adinlarqa birdim 15 ärsär... inçip alti yol içintäki 16 ög qangqa qadash bolmish tinlghlarigh 17 örlättim ämgättim isig özlärin— 18 tin öngi adirtim ärsär, azu 19 wihar sāngrām astupqa sanligh ädig 20 tawarigh, azu ymä törttin 21 singarqi bursang quwraghlarqa sanligh 22 ädig tawarigh (azuça ymä yügärüki kösünügmä bursang quwraghlarqa sanligh ätig tawarigh) quntum altum oghurladim.

Mazmuni:

1 (ham) aytib qildirdim: qilganlarini 2 ko'rib, keyin maqtadim, o'zim sevindim. 3 (Shunday) qiladiganlar bilan bir fikrda bo'ldim. 4 Qilgan ishlarini yana asos qilib olib, maqtadim, 5 duo qildim. Yaxshi, muqaddas odamlarga 6 yo'q (yerdagi) yolg'on, shubhalarni ushlab olib, 7 illatu gunohlarni to'nkadim, yoki 8 yana tengi, tarozusi, chig'ig¹¹, suni¹², 9 shingi¹³, qivi¹⁴, kur kuriligi¹⁵ orqali 10 jonzotlarni yo'ldan urdim. Yoki 11 yomonni yaxshi deb maqtab, yaxshini 12 (yomon deb qo'llab-quvvatlab, u nuqsonlidir, u) haqiqiy emas, (u) shaytondir, dedim. 13 Yoki yana kir, yomon, yovuz 14 qabih yegulik-ichguliklarni boshqalarga berdim. 15 Shu tariqa olti yo'l ichidagi 16 ona, otaga qarindosh bo'lgan

¹⁰ dintar — moniylik jamoasiga mansub odam, moniylik oqimi jamoasi a'zosi.

¹¹ chig'ig — xitoycha uzunlik o'lchovi birligi bo'lib, taxminan 30 sm. ga to'g'ri keladi.

¹² sun (xitoycha) — 3,2 sm. ga to'g'ri keladi.

¹³ shing (xitoycha) — hajm o'lchovi birligi, taxminan 1. 035 litrga to'g'ri keladi.

¹⁴ qiv — o'lchov birligi bo'lishi mumkin.

¹⁵ kur kurligi — hajm o'lchovi birligi.

jonzotlarga 17 azob berdim, jonlaridan 18 ertaroq judo qildim. Yoki 10 sajdagoh va ibodatxona qurilishlariga tegishli (deb ko'plab) mol-mulkni, yoki yana to'rt 21 tarafdagi ruhoniylar jamoatlariga tegishli 22 (ko'plab) mol-mulkni (yoki yana yuqoridagi istaklari bor ruhoniylar jamoatlariga tegishli mol-mulkni) o'g'irladim, olib ketdim, talon-taroj qildim.

5b

1 ärkimçä tapimça işlättim ärsär, 2 tngri tngriş burxanning iduq nom— 3 lugh yrliqinça ä(v)rilmädim, yorimatim 4 ärsär, baqshilarning ulughlarning 5 körkütmish busghunmish ötünçä ärkünçä 6 inçip ävrilmädim ärsär, (bu) yänä 7 burxan pratuikabut arxant bu üç 8 türlüq qutlughlarqa täggülük köni 9 nomta yoritaçilarigh körüp söküp sarsir 10 tutap üçüzlöp köngüllärin qarınların 11 irinturtum, borçinturtum, örlättim ämgät— 12 tım ärsär, özümtä yigläriğ körüp 13 künilädim ärsär, özümtä yawizlarigh 14 körüp üçüzlädim asqançulatim ärsär, 15 nom bushita, tawar bushita azlantim 16 qiyirghaqlantim ärsär, biliksiz bilik— 17 kä örlütüp t(ä)rs tätrü körüm üzä 18 köngülüm köküzüm tätrilip ädgü törülär— 19 tä bishrunmatin ögrätinmätin. Amru 20 ayigh qilinçlarigh oq ashtim öklättim 21 ärsär, burxanlarning ulsuz tübsüz 22 ädgülär üzä ülgü täng turup

Mazmuni:

1 O'z erkim bo'yicha, xohishim bo'yicha sarf qildim. 2 Tangri(lar) tangrisi burxonning muqaddas no'mli 3 yo'l-yo'rig'iga rioya qilmadim, (o'sha yo'l-yo'riqlar bo'yicha) yurmadim. 4 Ustozlarning, ulug'larning 5 ko'rsatmasi, nasihatlar, iltimosi, talabi bo'yicha 6 shu tariqa yurmadim. Yana 7 burxon, pratiyikabut, avliyo — bu uch 8 turli muqaddaslarga aloqador to'g'ri 9 no'mda yuradiganlarni ko'rgan(im)da, ularni so'kib, haqorat qilib, 10 azob berib, (ulardan) nafratlandim, ko'ngillarini, tanalarini 11 behalovat qildim, azobladi, ranjitdim. 12 O'zimdan yaxshilarni ko'rganimda, 13 (ularga) hasad qildim. O'zimdan yomonlarni 14 ko'rganimda, (ularni) kamsitdim, (ammo ularga) xushomad (ham) qildim. 15 No'm sadaqa qilishda 16 qizg'anchilik qildim. Nodonlikka yetishib, ters tasavvur bilan 18 ko'nglim, qalbim (ham) teskari bo'lib qoldi, yaxshi qonunlarni 19 o'rganmadim. Doimo 20 yomon qilmishlarnigina ko'paytirdim, oshirdim. 21 Burxonlarning cheksiz 22 yaxshiliklari(ning) hajmiga va o'lchoviga rioya qilib (turgan bo'lsam ham)

III. 6a (üçünç alti)

1 ayighladim tantim ärsär, nomugh nom ärmaz 2 tip tidim ärsär,

¹⁶ uyg'urcha nashrida *armaz yk* deb o'qilgan.

nom armazig¹⁶ nom ol tip 3 kökättürtüm ärsär, muni munçulayu 4 töri bügä qilmish quratismish qop 5 türlüq suy iyinçu aghir ayigh 6 qilinçlarimin ämti bükünki bu 7 künitā qamagh ontin singarqi bügü 8 biliglig burxanlar çin kirtü arigh 9 süzük bilgä bilikläri üzä, çin 10 kirtü y(a)ruq yashuq közläri üzä, çin 11 kirtü tanuqlamaqlari uqmaqlari üzä 12 çin kirtü tüzülmäkkä tägmäkläri 13 üzä, alqughun birtäg bilü 14 yarliqazunlar. 15 Alqughun birtäg körü yrliqazunlar. 16 Amti m(ä)n kirtkünç köngüllük ärtmiş, 17 ög qanglarim Idaga toyin sundari 18 täri tarim azghan çäçäk tarim 19 tolq nom ughushintaqi tinlgılar birlä 20 işig özümün bärü umugh inagh tutup 21 ol qamagh burqanlar üskintä bu qamagh 22 aghir ayigh qilinçlarimin ani barça qalisiz 23 ökünürm(ä)n, bilünürm(ä)n, açınurm(ä)n,

Mazmuni:

1 ularni haqoratladi, rad qildim. (Ularning) no'mi — no'm emas, 2 deb aytdim. No'm bo'lmagan (narsan)ni (bu) no'mdir, deb 3 maqtadim. Mana shunday 4 tartib bo'yicha qilmishlarni ko'paytirgan ko'p 5 turli gunoh, zulm, og'ir, yomon 6 qilmishlarimni endi bugungi 7 kunda jamiki o'ng tomondagi dono aql egalari — 8 burxonlar chinakam, pok, 9 (nihoyatda) toza dono bilimlari bilan, chinakam 10 yorug', nurli ko'zlari bilan, chinakam 11 guvohlik berganlari, tushunganlari bilan, 12 chinakam muvofiqlikka erishganlari 13 bilan, hammani birday bilib, 14 (hammaga) marhamat qilsinlar. 15 Hammani birday ko'rib, marhamat qilsinlar. 16 Endi men ishonchli ko'ngilni paydo qilgan 17 onam, otalarim (uchun), Idaga (uchun), ruhoniylar Sundari (uchun), 18 Tari tarim¹⁷, O'zg'an chechak tarim (uchun), 19 hamma no'm qavmidagi jonzotlar uchun 20 issiq jonimdan kechib, umid, ishonchni (mahkam) tutib, 21 o'sha hamma burxonlar oldida, ana shu hamma 22 og'ir qilmishlarimning hammasi (uchun) butunlay 23 pushaymon bo'lyapman, (gunohlarimni) tan olyapman, tashvishlanyapman.

6b

1 yadinurm(a)n yashurmazm(a)n baturmaz— 2 m(ä)n örtmāzm(ä)n kizlāmāzmn. 3 Qilmayuq ayigh qilinçlarigh ikiläyü 4 taqi qilmazm(a)n. Qilmish ayigh qilinç— 5 larimin barçani ökünü bilünü 6 kisanti ötünü tägünürm(a)n. Qayu 7 männing üç yawlaq yollarta kämishtäçi 8 tamu prit yilqu azuninta asuri— 9 lar yirintä ulati säkiz türlüq 10 täginçsiz orunlarqa

¹⁷ tarim — xonlar naslidan bo'lgan ayollar va bolalar ismiga qo'shib aytiladigan unvon. Odatda ularga murojaat qilinganda, shu so'z aytilgan (qarang: Devonu lug'atit-turk, 1-jild, 376-bet).

ilttäçï aghir 11 ayigh qilinçlarim ärsär, ular barça 12 qalisiz yumqi arisun, alqinzun, 13 tishit kshanti bolzunlar. 14 Kïn kälïgmä ödlärtä yawlaq tüş— 15 ïn utlisin ashaghali tägïmlïg 16 bulayin. Qlti (näçök) öngrä ärtmïs öd— 17 täkï alqu ulugh bodistwlarning burxan 18 qutinga qatighlanur ärkän, ökünüp 19 bïlïnïp kshanti çamxuy qilinip suy 20 ïrïnçü aghir ayigh qilinçlari nätäg 21 ariti alqinti tishit kshanti bolti— 22 lar ärsär. Ançulayu oq mänïng ymä 23 ularning tak suy ïrïnçü

Mazmuni:

1 (qilmishlarimni) batafsil aytib beryapman, yashirmayapman, saqlab o'tirmayapman, 2 berkitmayapman. 3 Qilmaydigan yomon qilmishlarni ikkinchi marta 4 qilmayman. Qilgan yomon qilmishlarimning 5 hammasi (uchun) tavba qilyapman, 6 iltijo qilyapman. Shunday qilib, 7 meni uchta yomon yo'llarga olib boruvchi — 8 do'zax, jin, hayvonot olamiga, iblislar 9 yurtiga, yana sakkiz xil 10 borib bo'lmaydigan joylarga olib boradigan og'ir, 11 yomon qilmishlarimdir. Ularning hammasi 12 butunlay, bitta (ham) qolmay yo'q bo'lsin, bartaraf bo'lsin, 13 (gunohlari uchun) butunlay tavba qilsinlar. 14 So'ngra kelajak zamonlarda yomon to'lov (va) 15 (yomon) mukofotdan foydalanish uchun keraksiz 16 bo'layin. (Shu) tariqa ilgari o'tgan zamondagi 17 jamiki ulug' bo'disatvlar burxon 18 baxt-saodatiga yetishgan ekan, (ular endi) pushaymon bo'lganlar, 19 anglab, tavba qilish marosimini o'tkazganlar, gunohu 20 yomonliklar, og'ir, yomon ishlari shu tariqa 21 kechirilgan, poklangan, (o'zlari) tavba qilganlar. 22 Shunday qilib, yana 23 ular kabi gunohu

III. 7a (üçünç yiti)

1 aghir ayigh qilinçlarim arizun alqin— 2 sun alqinzun tishit kshanti 3 bolsunlar. Qilu tügätmiş qilinç— 4 larim arizun akqinzun. Qilmaduq 5 ayigh qilinçlarigh ikiläyü taqi qil— 6 mazman. Qlti näçük kïn 7 kälïgmä ödtäkï alqu ulugh bodistw— 8 lar burxan qutinga qatighlantughlarinta 9 suy ïrïnçü aghir ayigh qilinçlarin 10 kshanti çamxuy qilip, nätäg aritdi— 11 lar alqindurtilar ärsär. Ançulayu 12 mänïng ymä suy ïrïnçü aghir ayigh 13 qilinçlarim ularning tak arizun, 14 alqinzun, tishit kshanti bolzun— 15 lar. Qilu tügätmiş aghir ayigh qilinç — 16 larim arizun, alqinzun. Qilmaduq 17 aghir ayigh qilinçlarigh ikiläyü taqi 18 qilmazmn. Qlti näçük ämtï bu 19 közünür ödtäkï ondin singar 20 yirtinçülärtä ärmä alqu ulugh 21 bodistwlar burxan qutinga qatighlanip 22 suy ïrïnçü aghir ayigh qilinçlarin

Mazmuni:

1 yomon qilmishlarim arisin, yo'q bo'lsin, 2 barham topsin, (gunohlarim uchun) tavba(m qabul) bo'lsin. (Oldin) qilingan qilmishlarim

4 kechirilsin. Qilmagan 5 yomon qilmishlarni ikkinchi marta yana qilmayman. 6 Shunday qilib, 7 kelajak zamondagi jamiki ulug' bo'disatvlar 8 burxon baxt-saodatiga yetishish uchun intilganda, 9 gunohu qilmishlari uchun 10 tavba qilish marosimini o'tkazsinlar, (ular) qanday qilib poklanib, 11 (gunohlarini) bartaraf qilgan bo'lsalar, shu tariqa 12 mening ham gunohu 13 qilmishlarim ularnikiga o'xshab arisin, 14 yo'q bo'lsin, (gunohlarim uchun) tavba(m qabul) bo'lsin. 15 Qilgan gunohu qilmishlarim 16 arisin, yo'q bo'lsin. Qilmagan 17 og'ir yomon qilmishlarni ikkinchi marta yana 18 qilmasman. Shu tariqa endi bu 19 hozirgi zamonda o'ng tarafdagi 20 olamlarda kuchli, jamiki ulug' 21 bo'disatvlar burxon baxt-saodatiga yetishishga intilib, 22 gunohu og'ir qilmishlaridan

7b

1 ökünüp, qaqinip, bİLİnİp, uqunup, 2 ksanti çamxuy qilip nātäg aritdi 3 alqindurtılar ärsär. Ançulayu oq 4 mänİng ymä suy İrİnçü aghir 5 ayİgh qİlİnçlarım ularning tāk ök 6 arİzun, alqİnzun, tİshİt kshanti 7 bolzunlar. Qİlu tügätmİsh aghir 8 ayİgh qİlİnçlarım arİzun, alqİnzun. 9 Qİlmaduq aghir ayİgh qİlİnçlarİgh İkİ— 10 lāyü taqİ qİlmazm(a)n tip munçu— 11 layu sözlāyü ökünü, qaqİnu, bİLİnü, 12 uqunu, kshanti çamxuy qİsarlار. 13 Ötrü suy İrİnçü aghir ayİgh qİlİnç — 14 lar ariyur alqİnur. 15 Qawsikiya birük kİm qayu tİnİghlar 16 qayu qayu awant tİtagh oghrinta suy 17 aghir ayİgh qİlİnçİgh qİsarlار. 18 Ötrü ol tİnİghlar ol ol qİlmİsh ayİgh 19 qİlİnçlarİn äng mİntİn¹⁸ bİr ksan 20 ödtä ymä kİzlägülük yashurghuluq 21 ärmäz. Taqİ nä ayİtmİsh krgäk bİr 22 kün bİr tün ulatİ üküsh tälİm

Mazmuni:

1 o'kinib, pushaymon bo'lganlar, (gunohlarini) anglab, uqib, 2 tavba qilish marosimini o'tkazib, shu tariqa poklanganlar, 3 (gunohlaridan) forig' bo'lganlar. Shu tariqa 4 mening ham gunohlarim og'ir, 5 yomon qilmishlarim ularniki kabi 6 arisin, (gunohlarim) bartaraf bo'lsin, tavba(m qabul) 7 bo'lsin. Oldin qilgan og'ir, 8 yomon qilmishlarim arisin, (gunohlarim) bartaraf bo'lsin. 9 Qilmagan og'ir, yomon qilmishlarni ikkinchi marta 10 yana qilmayman, deb shu tariqa 11 so'zlab, o'kinib, pushaymon bo'lib, (gunohlarini) anglab, 12 uqib, tavba qilish marosimini o'tkazsinlar. 13 Shundan keyin gunohlari, og'ir, yomon qilmishlar 14 ariydi, (gunohlari) bartaraf bo'lsin. 15 (Ey) Kavsikiya, agar qaysi jonzotlar 16 qaysi bir sabab vajidan 17 gunoh qilsalar, 18 so'ngra o'sha jonzotlar

¹⁸ uyg'urcha nashrida *angmintin*; bu so'z qadimgi turkiy tilda biron ma'noni anglatmaydi.

o'sha qilgan yomon 19 qilmishlarini chinakam bir lahzalik 20 zamonda yana yashira 21 olmas. Tag'in shuni aytish kerakki, bir 22 kecha-kunduzda yanada ko'p, bir talay,

III. 8a (üçünç sākiz)

1 uzun ödlärtä kizlāsār, yashursar, 2 qačan bīrök ol tinlighlar ol antagh 3 aghir ayigh qilinçlarintin arimaq tīlā- 4 sār, öz qilmish qilinçlaringa ärtüngü 5 uyatsar, aymansar, kīn kälīgmä öd-6 tākī ayigh yawuz tūsh bīrgūsīngä 7 artughra qorqsar, bälīnglāsār, ötrü 8 ol tinl(i)ghlar qlti bashta tamtulmish 9 tūntä tutunmish küyār otugh öçürgälī 10 tawranurça, ol suy īrīnçü aghir 11 ayigh qilinçlarin açā yada ökünü 12 bīlīnū kshanti qilmish k(ä)rgāk. Ötrü ol 13 suy īrīnçü aghir ayigh qilinç(lari) ariyur, 14 alqīnur. Taqi yāmā kīm qayu tinl(i)ghlar 15 azun azunta öküş adligh tawar-16 ligh bay barimligh äwtä baraghta tugha-17 yīn tīp kōsāsār, asu yāmā āng īlkī 18 burxan qutinga yangirti kōngül öri- 19 tīp, maxayan nom īçīntä bishrunghali 20 ögrätīngälī saqīnsar, ötrü ol tinl(i)gh-21 lar yāmā ök ökünmāk yalwarmaqligh 22 kshanti qilmaqligh arigh sūzük saw

Mazmuni:

1 uzoq zamonlar (gunohlarini) yashirib yursa, 2 qachonki o'sha jonzotlar o'shanday 3 og'ir, yomon qilmishlari uchun nihoyatda 5 uyalsalar, kelajak zamonda (unga qilmishlari) 6 yomon, yovuz natija berajagidan 7 ko'proq qo'rqa, vahimaga tushsa, so'ngra 8 o'sha jonzotlar boshqa rad qilingan 9 tunda tutayotgan, kuyayotgan o'tni o'chirgani (borganday) 10 shoshilib, o'sha gunohli, og'ir, 11 yomon qilmishlarini ochiq-oydin (aytib), pushaymon bo'lib, 12 tushunib, tavba qilishi kerak. Keyin o'sha 13 gunohli, og'ir, yomon qilmish(lari) poklanadi, 14 yo'q bo'ladi. Yana kim qaysi (bir) jonzotlar, 15 olam(da) qayta tug'ilyotgan(im)da, ko'p mol-mulkli, 16 to'kin-sochin xonadonda tug'ilay, 17 deb orzu qilsa, yoki yana eng birinchi 18 burxon baxt-sadodatiga qaytadan ko'ngil uyg'otib, 19 maxayana no'mi ichida xayolga cho'may, 20 ta'lim olay, deb o'ylasa, o'sha jonzotlar, 21 yana pushaymon bo'lish, iltijo qilish, 22 tavba qilish (bilan), toza, pok so'z

8b

1 üzä k(ä)ntü aghir ayigh qilinçligh kkīr-2 lārīn tabçalarin yumush arutmish 3 kārğāk. Azu yāmā üstünkī yīg 4 oghushta, tūztä bramanlar oghush-5 inta, bāglār oghushinta toghayin. Ulati, 6 yītī ārdīnīkā tūgällīrk, Çakira-7 vart īlīg qan bulayin tīp kōs-8 āsār, yāmā ök ökünmāk yalvarmaqligh 9 ksanti qilmaqligh arigh sūzük saw 10 üzä ayigh qilinçligh kkīrīn tabça-11 sin arilti yumish aritmish kārğāk. 12 Azu yāmā

Çaturmxarançing tngri 13 yirintä, Istrayastirish tngri yirintä, 14 Yäm tngri yirintä, Tusit tngri 15 yirintä, Nirmanarati tngri yirintä, 16 Parinirmidawashawarti tngri yirintä 17 toghayin tip közäsärlär yämä ök 18 ökünmäk yalvarmaqqligh ksanti qilmaq- 19 ligh süzük saw üzä yawlaq ayigh 20 qilinçligh kkirlärin tabçalarin 21 yumish aritmish kärgäk. Azu yämä 22 Brahmaqayiq atligh Azrua quwraghi 23 tngri yirintä, Brahmapuniqit atligh

Mazmuni:

1 bilan o'zining og'ir, yomon qilmishli kirlarini, 2 iflosliklarini yuvib, tozalashi 3 kerak. Yoki yana nufuzli, yaxshi 4 qavmda asl braxmanlar qavmida, beklar qavmida tug'ilayin, yana 6 yetti xazinaga kam-ko'stsiz (erishay), 7 Chakiravart¹⁹ xon bo'layin, deb orzu 8 qilsa, yana pushaymon qilish, 9 iltijo qilish, tavba qilish (bilan), toza, pok 19 so'z bilan yomon qilmishli, kir, iflosligini 11 tozalab, yuvib poklanishi kerak. 12 Yoki yana Chturmaxaranch²⁰ tangri 13 yurtida, Istrayastrish²¹ tangri yurtida, 14 Yam²² tangri yurtida, Tusit²³ tangri 15 yurtida, Nirmanarati²⁴ tangri yurtida, 16 Parinirtidavashavati²⁵ tangri yurtida 17 tug'ilayin, deb orzu qilsa, yana 18 pushaymon qilish, iltijo qilish, tavba qilish 19 (bilan), pok so'z bilan yomon 20 qilmishlarini, kirlarini, iflosliklarini 21 yuvib, tozalashi kerak. Yoki yana 22 Braxmukagik²⁶ ismli Azrua jamoati 23 (va) tangri yurtida, Braxmapuchukit²⁷ ismli

III. 9a (üçünç toquz)

1 Azrua buyruqlari ärgülüg tngri yir- 2 intä, M(a)xabrahmi atligh ulugh Azrua 3 ärgüsü tngri yirintä, Baritap 4 atligh az yaruqlugh tngri

¹⁹ Chakrivart — bo'disatvlardan biri bo'lishi mumkin.

²⁰ Chturmaxaranch (sansk.) ikki so'zdan — *chatur* (to'rt) *maxaraja* (ulug' podshoh) so'zlaridan iborat.

²¹ Istrayastrish (sansk.) — "o'ttiz uch yer" degan ma'noni bildiradi. Buddaviylik aqidasi ga ko'ra, Sumer tog'i cho'qqisi markaz hisoblangani holda, uning to'rt tomonining har bir tarafida sakkiz olam bor, deb tushunilgan. Bu olamlar qo'shilganda, hammasi o'ttiz uch olam bo'ladi. "Istrayastrish tangri yeri" so'zi ana shu o'ttiz uch yurti bildiradi.

²² Yam (sansk.) — orzu qilingan olti yurtning biri.

²³ Tusit (sansk.) — orzu qilingan yurtning biri.

²⁴ Nirmanarati (sansk.) — orzu qilingan yurtning biri.

²⁵ Parinirtidavashavati (sansk.) — orzu qilingan olti yurtning biri.

²⁶ Braxmigakuk (sansk.) — braxmi va hind dinining yaratuvchilaridan biri; braxmi va hind dinlarining uch asosli ilohlaridan biri.

²⁷ Braxmapuchukit (sansk.) — braxmi va hind dinining yaratuvchilaridan biri.

yirintä, 5 Abramanap atligh ölgüsüz yaruqlugh 6 tngri yirintä, Abaswar 7 atligh arigh yaruqlugh ünlüg tngri 8 yirintä, Baritaship atligh az arigh 9 tngri yirintä, Abramanasup atligh 10 ölgüsüz arigh tngri yirintä, Subakrs 11 atligh tolu arigh tngri yirintä, Anaba-12 rak atligh bulitsiz tngri yirintä, 13 Puniabarsap atligh buyan Toghma tngri 14 yirintä, Barxatbal atligh käng 15 tüshlög tngri yirintä, Abarx atligh 16 buzulmaqsiz tngri yirintä, Adap 17 atligh çulmaqsiz tngri yirintä, 18 Sidarsa atligh uz kürür tngri yir- 19 intä, Sidarsan atligh uz közünür 20 tngri yirintä, Against atligh 21 öng alqinçusi tngri yirintä, 22 tughayin tıp közäsärlär, y(ä)mä ök

Mazmuni:

1Azrua buyruqchilari istiqomat qilishi uchun tayinlangan tangri yurtida, 2 Mxabraxmi²⁸ ismli ulug' Azrua 3 maskani (va) tangri yurtida, Baritap 4 ismli ozgina nuri (bor) tangri yurtida, 5 Abramanap ismli o'lmaydigan nur 6 tangri yurtida, Abasavar 7 ismli pok nurli, (pok) ovozli tangri 8 yurtida, Baritasup ismli uncha pok bo'lmagan 9 tangri yurtida, Abramanasup ismli 10 o'lmaydigan toza tangri yurtida, Anabarak 12 ismli bulutsiz tangri yurtida, 13 Pinabursap ismli himmatli To'g'ma tangri 14 yurtida, Barxatbal ismli keng, 15 mevaga (boy) tangri yurtida, Abarx ismli 16 aynimaydigan tangri yurtida, Adap 17 ismli bunuqson tangri yurtida, 18 Sidarsa ismli yaxshi ko'radigan tangri yurtida, 19 Sidarsan ismli sevimli ko'rinadigan 20 tangri yurtida, Aganist ismli 21 rang yo'qoladigan tangri yurtida 22 tug'ilayin, deb orzu qilsalar, yana

9b

1 ökünmāk yalwarmaqligh kshanti qil — 2 maq süzük arigh suw²⁹ üzä alqu 3 ayigh qilinçligh kkirlärin tabçalarin 4 ariti yumish aritmish kargäk. Asu 5 yämä Soridpan qutin, Sakardagham qut— 6 in, Anagham qutin, Arxant qutin, 7 Pratyikabut qutin bulayin, tıp köz— 8 äsärlär, ilati üzlünçü orunqa 9 tägip tügäl bilgä bilikkä, 10 arigh süzük bilgä bilikkä, saqinghu— 11 luqsiz sözlägülüksüz bilgä bilikkä, 12 täbränçsiz bilgä bilikkä, köni 13 tüz toymaq bilgä bilikkä tägäyin 14 tıp kösäsärlär, y(ä)mä ök ökünmāk 15 yalwarmaqligh kshanti qilmaqligh arigh 16 siliğ suw üzä ayigh yawlaq qilinç-17 ligh kkirlärin tabçalarin artugh 18 ariti yumish aritmish kargäk. Nä 19 üçün tıp tisär, 20 Qawsiqiya alqu nomlar barça til— 21 taghtin ötkürü togharlar, tiltagh— 22 tin ötkürü očärlär, anin m(a)n 23 kirtütin kälmiş öngi öngi blgülärin

²⁸ Mxabraxmi (sanskrit) — ikki qismdan — maha (katta, ulug') va brahma (xudo) tashkil topgan bo'lib, "ulug' xudo" ma'nosini bildiradi.

²⁹ uyg'urcha nashrida saw (so'z).

Mazmuni:

1 pushaymon qilish, iltijo qilish, tavba qilish 2 (bilan), toza, pok suv hamma 3 yomon qilmishini, kir, iflosligini 4 tozalab, yuvib poklanishi kerak. Yoki 5 yana So'ridpan baxt-saodatini, Skardagam baxt- 6 saodatini, Anagam baxt-saodatini, arxant baxt-saodatini, 7 pratiykabut baxt-saodatini topayin, deb orzu 8 qilsalar, shu tariqa oxirgi o'ringa 9 yetib, mukammal dono bilimga, 10 toza, pok dono bilimga, mushohada qilib 11 bilib bo'lmaydigan, so'zlab bilib bo'lmaydigan dono bilimga, 12 tirishib bilib bo'lmaydigan dono bilimga, to'g'ri 13 mukammal dono bilimga erishay, 14 deb orzu qilsalar, pushaymon qilish, 15 tavba qilish (bilan) toza, 16 pok suv bilan yomon qilmishli 17 kirini, iflosligini yanada 18 tozalab, yuvib poklanishi kerak. Nima uchun 19 deb so'rasa, 20 (ey) Kavsikiya, hamma no'mlar turli asosdan 21 o'tkazilib paydo bo'ladi, (turli) sababdan 22 o'tkazilib barham topadi. Shuning uchun men 23 haqiqatdan kelgan boshqa-boshqa alomatlarining

III. 10a (üçünç on)

1 tutmaqiğ,³⁰ öngi öngi blgülärin 2 öçmäkiğ yarliqayurman. Nä 3 üçün tıp tısär, tiltaghlari öngi 4 öngi üçün, Kawsikiya, birük 5 ärtmiş ödkı nomlar tiltaghlari küçintä 6 öçsär alqinsar, ayigh qilinçlıgh 7 kkır tabça idı ymä qilmasar, ötrü 8 toghdaçi nomlar inçip bu közünür 9 öddä toghmaqın toghqalı umazlar. 10 Közünür ödtä toghqalı umaghuçi 11 ärsär, ötrü kın käligmä ötdäki 12 tüş birtäçi adartmaqi ymä ikiläyü 13 taçi turu umaz. Nä üçün turu umaz tıp 14 tısär, alqu itıgılgı nomlar tözi 15 yoq quruq üçün, kırtütin kälmiş 16 mänsiz kışışiz tinlıghsız yashaghlisiz 17 üzä yarliqançuçi blgü tözlüg nom— 18 larta töz üzä tutsar, toghmaqi 19 öçmäki³¹ yoq üçün. Yänä toghdaçi 20 nomlar ymä yoq quruq tözlüg üçün, 21 aning ökünmäk, yalbarmaqlıgh kshanti 22 qilmaqlıgh arıghta arıgh süzüg suw 23 üzä yumaqtin aridinmaqtin ötrü

Mazmuni:

1 mazmun-mohiyatini, har xil alomatlarining 2 yo'qolib ketmasligini iltijo qilaman. Nima uchun 3 deb so'rasalar, sabablari har 4 xil (bo'lgani) uchundir. (Ey) Kavsikiya, agar 5 o'tgan zamondagi no'mlar sababi kuchidan 6 o'chib ketsa, yo'qolsa, yomon qilmishli, 7 kir, iflos (ishlarni) aslo qilmasa, so'ngra 8 paydo bo'ladigan no'mlar bu hozirgi 9 zamonda tug'ilmoq bilan tug'ila olmaydilar. 10 Hozirgi zamonda (qayta) tug'ilgani

³⁰ uyg'urcha nashrida — tutmaqin.

³¹ uyg'urcha nashrida — öçmäkär.

qodir bo'lmasa, keyin kelajak zamonda 12 foyda beradigan (va) zarar keltiradigan — bu ikkalasi 13 yana (birga) tura olmaydi. Nima uchun birga tura olmaydi, deb 14 so'rasalar, jamiki faoliyatdagi no'mlarning hammasi 15 yo'q, behuda (bo'lgani) uchundir. Haqiqatdan paydo bo'lgan 16 "Mensiz", insonsiz, jonzotsiz, behayotlik 17 bilan, shafqatli alomat, asosi bor no'mlar 18 mohiyati bilan

10b

I kin käligmä ödlärtä ikiläyü 2 täbrätkäli toghurghali umaz. Yänä 3 ymä Kawsikiya alqu nomlar barça 4 töz nomqa tayaqligh titir. Ol tinligh 5 tayaq boltaqi töz nom yänä sözlägülük— 6 süz titir. Nä üçün sözlägülük— 7 süz titir tip tisär, alqu blgü— 8 lärtin ärtmiş kaçmış kätmış üçün, 9 aning antagh titir. Kawsikiya birük 10 kim qayu tüzünlär oghli, tüzün— 11 lar qizi bu muntagh tütrüm täring yürüg— 12 lük çinshu tigmä ärtükdäg nom töz — 13 intä kırıp... aghir ayagh qop süzüg 14 kirtkünç köngül öritip, nom tözin toyunu, 15 igit yanglugh saqinçlarigh öçürü, 16 kshanti qilsar, antagh suy irinçu 17 aghir ayigh qilinç yoq öçmägülük ari— 18 maghuluq (muni munçulayu) bilinu uqunu kshanti 19 qilsar, bu titir yoq tözlüg nomlarta 20 bar tözlüg nom bütümäki. Aning bu 21 yörügüg tutup, munçulayu ulugh ashigh— 22 in körüp, ökünmäk yalbarmaq kshanti 23 qilmaq üzä anin aghir ayigh qilinç—

Mazmuni:

I kelajak zamonlarda ikkinchi marta 2 olg'a yurgani, paydo bo'lgani qodir bo'lmas. Yana 3 (ey) Kawsikiya, jamiki no'mlar barcha 4 asos no'mga tayanadigandir, deyiladi. O'sha jonzotga 5 tayanach bo'ladigan asos no'm yana so'zlab bo'lmaydigandir, 6 deyiladi. Nima uchun so'zlab 7 bo'lmaydigan deyiladi, deb aytsa, jamiki alomatlarini 8 (chetlab) o'tgani, ko'chib o'tgani, ketgani uchun, 9 u shunday deyiladi. (Ey) Kawsikiya, agar 10 kim qaysi aslzodalar o'g'li, aslzodalar 11 qizi bu singari mazmunli, teran ma'noli, 12 ajoyib, har bir o'tib ketadigan odamday, no'm mohiyatiga 13 kirsar, nihoyatda hurmatli, g'oyat pok 14 ishonchli ko'ngil qo'zg'atsa, no'm mohiyati bilan to'yib, 15 yolg'on, yanglish o'y-fikrlarni (o'zidan) quvsa, 16 tavba qilsa, shunday gunohu 17 og'ir, yomon qilmishlarning yo'qolmaydigani, arimaydigani 18 (bo'lmas. Buni shu tariqa) bilib, uqib olib, tavba 19 qilsa, bunday aytiladigan asosi yo'q no'mlardan 20 asosi bor no'm paydo bo'ladi. Uning bu 21 talqiniga rioya qilib, shu tariqa katta foydasini 22 ko'rib, pushaymon qilish bilan, iltijo qilish, tavba 13 qilish bilan uning og'ir, yomon qilmishli

III. 11a (üçünç bir yğirmı)

I ligh kkır tabçaların birtäm öçür— 2 mäkın, ari(t)maçın yarlıqayurmn.

3 Yänä ymä qayu tinlighlar birök tört 4 türlüq nomlarqa tügällig ärsär, 5 ötrü ol tinlighlar suy ayigh qilinç— 6 ligh kkır tabçalarıq birtäm 7 aritghali uyurlar. Qayular ol 8 tört tıp tısär inça qlti äng il— 9 kī, kōnī öngärü köngül turghurmaqtin 10 kōnī öggä tükällig ärsär, ikintī, tüt— 11 rüm täring yörüglük nom tözintä ayigh—12 lamaqsız çulwusuz ärsär, üçünç, yangi 13 boshghutlugh bodistwlar üzä ymä 14 tügäl bilgä biliklig ol tıp ayan— 15 çang köngül öritmiş ärsär, törtünç, 16 alqu tinligh(lar) oghlaninga ädgü saqinç 17 saqinsar. Bu tütir tört türlüq 18 nomlar ayigh qilinçligh kkır tabça—19 larigh birtäm öçürtäçī aritdaçī. 20 Ötrü tngri tngriş burqan bu 21 yörügüq taqī blgülük <oqitu>³² yrliqaghali 22 shlok üzä ikläyü inça tıp 23 yrliqadi: bir uçlugh köngülün üç

Mazmuni:

1 kir, iflosliklarini tamomila o'chirishni, 2 tozalashni iltijo qilaman. 3 Yana qaysi bir jonzotlar to'rt 4 turli no'mlarga (nisbatan) komil bo'lsalar, 5 keyin o'sha jonzotlar gunohli, yomon qilmishli, 6 kir, iflosliklarini butunlay 7 toza qilgani qodir bo'ladilar. "Qaysilar o'sha 8 to'rt (turli no'm)?" deb so'rasalar, (ular) quyidagilardir: eng birinchisi, 9 to'g'ri, ishonchli ko'ngil uyg'otish bilan 10 to'g'ri idrokli, komil bo'lsa, ikkinchidan, asosli 11 (va) chuqur talqinli no'm asosida 12 haqoratsiz, g'iybatsiz bo'lsa, uchinchidan, yangi 13 shogird bo'disatvlarga yana 14 mukammal dono bilimli (jonzot) udir, deb hurmatli 15 his-tuyg'u namoyon qilgan bo'lsa, to'rtinchidan, 16 jamiki jonzot bolalariga yaxshi niyat 17 qilsa. Mana shu to'rt turli 18 no'm yomon qilmishli kir, iflosliklardan 19 butunlay xalos qiladi, aritadi". 20 Keyin Tangri(lar) tangrisi burxon bu talqinni, yana alomatni <o'qitib> marhamat qilish uchun 22 oyat vositasida ikkinchi marta shunday deb 23 gapirdi: "Bir maqsad, (bir) ko'ngil bilan uch

11b

1 ärdinç köyü köshätü tutsar, tiring 2 nomlarta arighlamaqsız çulwusuz 3 bolsar, tügäl bilgä biliklig <tıp> ayan— 4 çang köngül turqursar, ädgü saqinç 5 saqinsar, ariyur ayigh qilinç adartmaq—6 i. Taqī ymä Qawsikiya tört 7 türlüq ayigh qilinçlar ol alp tariq— 8 ghuluq kitgülük qayular ol tört 9 tıp tısär, inça qlti äng ilkī 10 bodistwlar yighinmaqinta ärtinçü 11 aghir ayigh qilinçigh qilmish ärsär, 12 ikintī, tayshing nomlarta til sal— 13 mish çulwu sözlämish ärsär, üçünç, 14 kntününg ädgü yiltizin birtäm 15 üzmiş käsmish ärsär, törtünç, 16 yirtinçükä artughraq ilinmiş

³² Turkiya nashrida shu so'z kiritilgan.

yap— 17 shinmish köngüllük ärsär. Bu tört 18 türlüğ <ajigh> qilinçlar alp tariqghu— 19 luq tütürlär. Bu tört türlüğ 20 alp tariqghuluq ayigh qilinçlarning 21 yüründäğr yänä tört türlüğ yığ 22 üsdünk'r ögrätig'lär titir. Ol 23 ögrätig'lärtä ögrätinsär bu ayigh

Mazmuni:

1 xazinani saqlab, (mahkam) ushlasa, teran 2 no'mlarni haqorat qilmaydigan, g'iybat qilmaydigan 3 bo'lsa, mukammal dono bilim shudir, <deb> hurmatli 4 ko'ngil paydo qilsa, yaxshi niyat 5 qilsa, (o'zi) pok bo'ladi, bartaraf bo'ladi 6, yomon qilmishlarni o'sha kuch(dan) 7 mahrum qiladigan (bo'lsa), 8 (kuchni) ketkizadigan (gunohlardan) qaysilari o'sha to'rttasi?" deb 9 so'rasalar, (bular) quyidagilardir: eng birinchisi, 10 bo'disatvlar to'pida (kimdir) haddan tashqari 11 og'ir (yomon) qilmish qiladigan bo'lsa, 12 ikkinchidan, maxayana no'mlaridan shubhalanib, 13 bo'hton qilib, g'iybat so'zlaydigan bo'lsa, uchinchidan, 14 o'zining yaxshi ildizini butunlay 15 uzib, kesib tashlagan bo'lsa, to'rtinchidan, 16 dunyoga ortiq bog'langan, yopishib olgan 17 his-tuyg'ulari bilan bo'lsa. Bu to'rt 18 turli <yomon> qilmishlarni kuch(dan) mahrum qiladigandir, 19 deydi. Bu to'rt turli 20 kuch(dan) qoldiradigan yomon qilmishlarning 21 davosi yana to'rt turli a'lo, 22 yuqori (darajadagi) ta'limotdir, deyiladi. O'sha 23 ta'limotlardan (o'zi) o'rgansa, bunday yomon

III. 12a (üçünç ik'i yğrmi)

1 qilinçlar tariqar, kitar. Qayu— 2 lar ol tört türlüğ yığ bashdinçi 3 ögrütig'lär tıp tısär, inça qiti 4 äng ilki ondin singarqi burqan— 5 larqa ögün köngülün yaqin tutup, 6 qilmish ayigh qilinçlarin yashurma— 7 tin buturmatin aç a yada söz — 8 lämäk. İkinçi alqu bışh azun 9 tinlighlar üçün ol oq burxanlarigh 10 nom nomlayu yrliqaghua ödüğçi 11 bolmaq. Üçünç qamagh tinlighlarning 12 qilmish ädgüläringä iyin ögürmək. 13 Törtünç kntü ök qilmish buyan 14 ädgü qilinçlarin barçani üzäliksiz 15 üstünki yığ köni tüz turmaq burxan 16 qutinga äwürmək. Bu ärür tört 17 türlüğ yığ bashdinçi ögrätig— 18 lar tıp yarliqadi. Anta ötrü tngri 19 xani Xormuzta tngri tngri(lar) tngri — 20 si burxanqa inça tıp ötüg 21 ötündi: "Ati kötrülmish ayaghqa 22 tägimlik tngrim, inçip bu yirtinçü

Mazmuni:

1 qilmishlar tarqalib ketadi. "Qaysilar 2 o'sha to'rt turli yaxshi, eng a'lo 3 ta'limotlar?" deb so'rasa, (bular) quyidagilardir: 4 eng birinchisi, o'ng tarafdagi burxonlarga yaqin turib, 5 idrokini, his-tuyg'ularini 6 qilgan yomon qilmishlarini yashirmasdan, 7 berkitmasdan ochiq-oshkora so'zlamak. 8 Ikkinchisi, hamma besh olamning 9 jonzotlari uchun o'sha

burxonlarga 10 no‘mni va’z qildirib, iltijo qilishga vositachi 11 bo‘lmoq. Uchinchisi, hamma jonzotlarning 12 qilgan yaxshiliklariga muvofiq ravishda xursand bo‘lmoq. 13 To‘rtinchisi, o‘zininggina qilgan xayrli, 14 yaxshi ishlari bilan hammani abadiy, 15 yuqori, yaxshi, to‘g‘ri, haqiqiy burxon 16 baxt-saodatiga yo‘naltirmoqdir. Mana shular to‘rt 17 turli yaxshi ta’limotlardir” 18 deb javob berdi. Shundan keyin tangri 19 xoni Xo‘rmuzta tangri tangri(lar) tangrisi 20 burxonga shunday deb iltimos 21 qildi: “(Ey) nomi ulug‘langan, hurmatga 22 sazovor tangrim! Shunday qilib, bu olamdagi

12b

1 tãki tinlighlarta bar antagh tüzünlär 2 iduq tayshing nomtaqi yarliqça 3 yoritaçilar. Bar ymä antagh tinligh— 4 lar iduq tayshing nomtaqi yarliqça 5 yorimataçilar. Näçükün yänä tngřim 6 ol antagh ikř öngř yorigha 7 yoridaçi tüzünlär oghli, tüzünlär 8 qizi bu qamagh tinlighlarning qilmish 9 buyan ädgü qilinçlarına iyın ögř— 10 kälř boltuqar. Yänä tngřř tngřřř 11 burxan řnça tıp yarliqadi: 12 “Qawsikiya křm qayu tinlighlar ap 13 iduq tayshing nomtaqi yorighça yorighali 14 udaçi bolsunlar, ap ymä iduq 15 tayshing nomtaqi yorighça yorighali 16 umadaçi bolsun, umasarlar ymä 17 inçip ol tüzünlär oghli, tüz— 18 ünlär qizi tünlä küntüz alti 19 öddä birtřn singar ong angřn— 20 larintaqi tonlarin³³ açınip, ong třz— 21 lärin çökädřp, ayalarin qawshurup 22 aghir ayagh qop süzüg křrtkünç 23 köngülřn bř üçlügh ögřn köngülřn

Mazmuni:

1 jonzotlar (orasi)da borki shunday aslzodalar, 2 (ular) muqaddas maxayana no‘midagi yo‘l-yo‘riq bo‘yicha 3 yuradiganlardir. Borki yana shunday jonzotlar, 4 (ular) muqaddas maxayana no‘midagi yo‘l — yo‘riq bo‘yicha 5 yurmaydiganlardir. Qanday qilib yana, (ey) tangrim, 6 shu singari ikkita boshqa (-boshqa) yo‘l-yo‘riq bo‘yicha 7 yuradigan aslzodalar o‘g‘li, aslzodalar 8 qizi bu jamiki jonzotlar qilgan 9 himmatli, ezgu ishlariga loyiq (ravishda) sevinishga 10 sazovor bo‘ladilar?” Yana tangri(lar) tangrisi 11 burxon shunday deb aytdi: “12 (Ey) Kavsikiya, qaysi bir jonzotlar xoh 13 muqaddas maxayana no‘midagi yo‘l-yo‘riq bo‘yicha yurishga 14 qodir bo‘lsinlar, xoh yana muqaddas 15 maxayana no‘midagi yo‘l-yo‘riq bo‘yicha yurishga 16 qodir bo‘lmasin(lar), qodir bo‘lganlari ham 17 shu tariqa o‘sha aslzodalar o‘g‘li, aslzodalar 18 qizi kechayu kunduz olti 19 zamonda janub tomonga o‘ng yelkalaridagi 20 to‘nlarini ochib, o‘ng tizzalari 21 bilan cho‘kkalab, kaftlarini (bir-biriga)

³³ uyg‘urcha nashrida aonlar deb xato yozilgan.

qovushtirib, 22 ko'p hurmat-ehtirom (bilan) g'oyat pok sodiq 23 ko'ngil bilan, bir maqsad, idrok va his-tuyg'ular bilan

III. 13a (üçünç üç ygırmı)

1 ondin singar yirtinçüdäki tinligh-2 larning qilmish buyan ädgü qilinçlaringa, ädgülük äwrishläringä iyin 4 ögirsär säwinsär, ötrü ol tüzün— 5 lär oghli, tüzünlär kizi ülgü— 6 lançsiz tanglançsiz buyan ädgü 7 qilinçigh alirlar. Anta yänä ol 8 tüzünlär oghli, tüzünlär qizi 9 inça tıp tırmış krgäk. 10 Qlti bu ontin singarqi yirtinçü— 11 daki qamagh tinligh oghlanining yügäri 12 bu közünür ötdä qilu turur näçä 13 buyan ädgü qilinçlari ädgü awirshlari 14 ärsär, inça qlti bushi birmak 15 çaghshapt köshätmäk bilgä birläktä 16 ögrätinmäktä ulati. Ämti m(ä)n ularning 17 ol antagh buyan ädgü qilinçlarninga 18 ädgülük äwrishläringä artughraq iyin 19 ögürürmn säwünürmn. Bu männing 20 iyin ögirmäktin turmish buyan 21 ädgü qilinçlarim küçintä üzäliksiz 22 üstünki yig tüz tuymaq 23 atlgı burxan qutiligh ulugh tüşkä

Mazmuni:

1 o'ng tomondagi olamlarning jonzotlari 2 qilgan himmatli, ezgu ishlariga, 3 ezgu sa'y-harakatlariga muvofiq 4 xursand bo'lib, sevinsa, keyin o'sha aslzodalar 5 o'g'li, aslzodalar qizi hisobsiz, 6 tengi yo'q himmatli, ezgu 7 ishlarini qiladi. Unda yana u 8 aslzodalar o'g'li, aslzodalar qizi 9 shunday deb aytishi kerak: 10 "Shu tariqa bu o'ng tarafdagi olamda 11 hamma jonzot bolasining shu paytdagi, 12 bu hozirgi zamonda qilib turgan qancha 13 himmatli, ezgu ishlari, ezgu sa'y — harakatlari 14 shunday qilib sadaqa bermoq, 15 amr(larga) rioya qilmoq, dono bilim bilan 16 mashq qilmoq va boshqalardir. Shunda men ularning 17 shunday himmatli, ezgu ishlariga, 18 ezgu sa'y-harakatlariga ko'p 19 xursand bo'laman, sevinaman. Bu mening 20 o'z shod-xurramligimdan kelib chiqqan himmatli, ezgu ishlarim kuch-qudratidan abadiy, 22 yuqori, yaxshi, himmatli, to'g'ri idrok 23 degan burxon baxt-saodatiga ega ulug' to'lovga,

13b

1 utliqa tagdäçi bulayin. Qlti 2 bu közünür ötdäki qamagh tinlgılar— 3 ning qilmish buyan ädgü qilinçlaringa 4 ädgülük äwrishläringä nätäg iyin 5 ögürür ärsär, m(ä)n ançulayu ymä 6 öngrä ärtmiş ötdäki tinlgı-7 larning qilu tügätmiş buyanlaringa, 8 kın kälıgmä ötdäki tinlgılar— 9 ning qilghuluq buyanlaringa, alquqa 10 barça birtäk iyin ögürürmn, 11 säwünürmn. Yana ikinti oghur— 12 in bu oq közünür ötdäki ondin 13 singar yirtinçütä ärtıgmä qamagh 14 bodistwlarning näçä buyan ädgü 15 qilinçlari, ätgülük ishlari ärsär, 16 inça qlti äng ilki burxan qut— 17 inga

yangirdi köngül örtmāk, 18 yuz kälplärig ärtürüp, aning 19 içintä qilghuluq ulugh buyanlarigh 20 bütürmāk, toghmaqsiz nom taplaghin 21 bulmaq, äwrilñsüz törügä tägmāk, 22 bir toghumlugh ikintä orunta 23 olurmaqta ulati ämtä m(ä)n ol

Mazmuni:

1 mukofotga yetishadigan bo'layin. Xuddi 2 shu hozirgi zamondagi jamiki jonzotlar 3 qilgan ezgu ishlariga, 4 yaxshi xulq-atvorlariga qanchalar zavq-shavq bilan 5 xursand bo'lsa, men shu tariqa yana 6 oldin o'tgan zamondagi jonzotlarning 7 qilgan ezgu ishlariga, 8 keyin kelajak zamondagi jonzotlarning 9 qiladigan ezgu ishlariga — hammasi uchun 10 birday zavq-shavq bilan shod bo'laman, 11 sevinaman, yana ikkinchi zamonda — 12 kelajak zamonda o'nta 13 tomondagi olamda turuvchi jamiki 14 bo'disatvlarning qanchalar ezgu ishlari, 15 yaxshi ishlari bo'lsa (ular uchun sevinaman), 16 xuddi shu kabi eng birinchi burxon baxt-saodatiga 17 yana istak paydo qilmoq, 18 ne-ne zamonlarni o'tkazib, shu 19 orada qiladigan ezgu ishlarni 20 bajo aylamak, ibtidosiz no'm maqtoviga 21 erishmoq, sobit qonun-qoidaga yetishmoq(dan), 22 bir tug'ilishdan, ikkinchi o'rinda 23 o'tirishdan (sevinaman). Yana endi men o'sha

III. 14a (üçünç tört ygirmä)

1 qamagh bodistwlarning ol antagh ädgü— 2 lüg işläringä barça yiligtin 3 söngüktin bärükü qop süzük 4 kırtküñ köngülüm üzä aghir aya— 5 maqin artuqraq iyin ögürürmn, 6 säwınürmn. Qlti bu kösünür öt— 7 dākı bodistwlarning qilu turur buyan 8 ädgü qilinçlaringa, ädgülüg işläringä 9 nätäg iyin ögürür ärsärmn, 10 ançulayu ymä öñgrä ärtmiş öt— 11 dākı bodistwlarning qilu tükätmış 12 buyanlaringa, kın kälıgmä ödtäkı 13 bodistwlarning qilghuluq buyanlaringa 14 alquqa barça birtäk iyin 15 ögürürmn, säwınürmn, ögärmn, 16 alqayurmn. Yana ymä üçünç oghur— 17 in mn bu oq köshünür ödtäkı on— 18 tin singarqi yirtinçütä 19 ärigmä qayu näçä könı tüz toyugh— 20 li iduq burxanlar ärsärlär, kım ol 21 qamagh burxanlar üzälıksız üz— 22 düñkı yığ könı tüz tuymaqıgh 23 tuyup, alp bulghuluq burxan qutin bulup

Mazmuni:

1 jamiki bo'disatvlarning o'shanday yaxshi 2 ishlari uchun jamiki miyadan, 3 suyakdan chiqqan butunlay pok, 4 ishonchga to'la ko'nglim bilan, chuqur hurmat 5 bilan, ko'p zavq-shavq bilan shod bo'laman, 6 sevinaman. Xuddi bu hozirgi zamondagi 7 bo'disatvlarning qilayotgan ezgu 8 ishlariga, yaxshi ishlariga 9 qanchalar zavq-shavq bilan xursand bo'lsam, 10 shu tariqa yana oldin o'tgan zamondagi 11 bo'disatvlarning

bajarib tamomlagan 12 ezgu ishlariga, keyin kelajak zamondagi 13 boʻdisatvlarning qiladigan ezgu ishlariga- 14 hamma-hammasiga birday zavq-shavq bilan 15 shod boʻlaman, sevinaman, xursand boʻlaman, 16 duo qilaman. Yana uchinchi paytda 17 men bu hozirgi zamondagi oʻnta 18 tomondagi olamda 19 turuvchi qanchalik toʻgʻri, chinakam his qilgan, 20 muqaddas burxonlar boʻlsalar, oʻsha 21 jamiki burxonlar tuganmas, eng 22 yaxshi, toʻgʻri tuymaqni 23 his qilib, qiyinchilik (bilan) erishiladigan burxon baxt-saodatiga erishib,

14b

1 imirigma qamagh tinlgh oghlani uchun 2 uzaliksiz nom tilgan awirip, tidigh— 3 siz nom bushi birip nomlugh kowrukug 4 toqip, nomlugh labayigh urup, nomlugh 5 tughugh oru tikip, nomlugh yaghmur 6 yaghidip, bish azun tinlgh oghlanlarin 7 suzuk kirtkunch kongul orutip, 8 nom bulunchinga tagurup, alqinmaqsiz 9 tugamakstz incku mangi uza tutu— 10 rup, qlti budistwlarning pratyikabut— 11 larning arxantlarning adgulgug 12 toz yiltizlaringa tukallig qilu 13 yrliqamaqligh qayu iduq ishlari arsar, 14 amti mn ol qamagh burxanlarning 15 ol antagh iduq ishlaringa qop suz— 16 uk kirtkunch kongulin artughra qiyin 17 ogirurmn, sawinurmn. Oga 18 alqayu, taginurmn. Qlti bu kozunur 19 otdaki ondin singarqi qamagh 20 burxanlarning iduq ish kutuglar— 21 inga³⁴ natag iyin ogirur arsar, 22 m(a)n anculayu oq yma ongra artmish 23 otdaki ondin singarqi qamagh

Mazmuni:

1 atrofdagi jamiki jonzot bolasi uchun 2 tuganmas noʻm gʻildirakni aylantiradilar, chek-chegarasiz 3 noʻm sadaqasi berib, noʻmli doʻmbirani 4 urib, noʻmli karnayni chaladilar, noʻmli 5 tugʻni yuqori tikib, noʻmli yomgʻir 6 yogʻdiradilar, besh olamning jonzot(lari) bolalarida 7 pok, toza koʻngil qoʻzgʻatadilar, 8 noʻm istagiga yetishib, abadiy, 9 tuganmas, xotirjam shodlikni saqlaydilar, 10 shu tariqa boʻdisatvlarning, pratyikabutlarning, 11 avliyolarning yaxshi, 12 toʻgʻri mohiyatlarini komil qilib, 13 marhamat qiladilar, qanday muqaddas ishlari boʻlsa, 14 endi men oʻsha jamiki burxonlarning 15 oʻshanday muqaddas ishlari uchun tamomila pok, 16 ishonchli koʻngil bilan, koʻp zavq — shavq bilan 17 shod boʻlaman, sevinaman, maqtab, 18 (ularga) marhamat qilaman. Shu tariqa hozirgi 19 zamonda oʻnta tomondagi hamma 20 burxonlarning muqaddas ish-amallari uchun 21 qanchalar zavqlanib shod boʻlsa, 22 men (ham) shu tariqa oldin oʻtgan 23 zamondagi oʻnta tomonda hamma

³⁴ uygʻurcha nashrida kutuglarinca

III. 15a (üçüncü bësh ygïrmï)

1 burxanlarning qilu tügätmïsh iduq 2 ishlärïngä, kïn kälïgmä ötdäki
3 ondin singarqi qamagh burxanlar— 4 ning ymä alquqa barça bïr— 5
täk iyin ögïrürmn, säwïnürmn. 6 Ögä alqayu tägïnürmn tïp 7 munçulayu
yangin bu muntagh sözläyü 8 iyin ögïrmïsh krgäk. 9 Anta ötrü ol tüzünlär
oghli, 10 tüzünlär qizi ärtïngü ulugh 11 bädük buyanligh yükmäkig³⁵
buyan— 12 ligh tïrkïng tözi tükätï qilmish 13 qazghanmish bolurlar. Nä
üçün 14 tïp tïsär, a Qawsiqiya, inça 15 qlti Gang uguzdaki qum³⁶ saninça
16 üç ming ulugh ming yïrtïnçülär 17 bolsarlar, ol ança yïrtïnçü— 18
däki tinlghlar barça arxant qutin 19 bulip, aqïghsiz ädgü³⁷ törügä tägmïsh
20 bulsarlar, anta yana kïm ärsär 21 bir tüzünlär oghli, tüzünlär 22 qizi
ol ança tänglïg sansiz saqïsh— 23 siz arïgh turuq arxantlar quwraghinga
Mazmuni:

1 burxonlarning bajargan muqaddas 2 ishlari uchun, keyin kelajak
zamondagi 3 o'nta tomondagi hamma burxonlarning 4 hammasi uchun
birday 5 zavqlanib shod bo'laman, sevinaman, 6 maqtab, (ularga)
yetishaman, deb 7 shu tariqa, shu tarzda, so'zlab 8 zavqlanib xursand
bo'lish kerak. 9 Shundan keyin o'sha aslzodalar o'g'li, 10 aslzodalar
qizi juda ulug', 11 g'oyat saodatli "hodisa"ni, saodatli 12 yig'inni to'liq
amalga oshirgan bo'ladilar, 13 (ularga) erishadigan bo'ladilar. Nima
uchun 14 deb so'rasalar, ey Kavsiqiya, (sababi) quyidagichadir: 15 Gang
daryosidagi qum miqdoricha, 16 uch ming, necha-necha ming olamlar
17 bo'lsinlar. O'sha olamlardagi 18 jonzotlarning hammasi avliyo(lar)
baxt-saodatini 19 topib, alg'ov-dalg'ovsiz, yaxshi qonunga yetishgan 20
bo'lsalar, u yerda yana kim bo'lsa, 21 bir aslzodalar o'g'li, aslzodalar 22
qizi o'shancha miqdordagi son-sanoqsiz 23 pok avliyolar jamoatiga

15b

1 bir azunta kätgülük tonin kädïmïn, 2 yïgülük içkülük ashin suwsusin,
tüşhägülük 3 toltin tushakin iğlāmīshstäki 4 otin ämïn³⁸ bu tört türlüğ 5
tapighin udughin tapinsar, udunsar³⁹ 6 ol ança çin kïrtü bursang 7
quwraghlarqa tapinmaqtin turmish 8 ulugh buyan ädgü qilinçigh yämä

³⁵ uyg'urcha nashrida yükmäkïn; yükmäk so'zi falsafiy termin bo'lib, sezgi a'zolari bilan obyektiv borliqning o'zaro aloqasi natijasida paydo bo'ladigan hodisadir. Bu termin tub mohiyati bilan uncha ahamiyatli bo'lmagan hodisaga nisbatan qo'llanadi.

³⁶ uyg'urcha nashrida quw

³⁷ uyg'urcha nashrida ögü

³⁸ uyg'urcha nashrida — nomin.

³⁹ uyg'urcha nashrida ökünsär.

9 bu iʼyin oʻgurmaklig buyan ädgü 10 qılbnçigh oqshatsar, yöläshtürsär, 11 mīng ülüshintä birīngä ymä 12 yitmäz. Nä üçün yitmäz tīp 13 tīsär, tapigh udugh qılmaqtin 14 turmish buyan ädgü qılınç ärsär, san— 15 ligh saqishligh ülgülüg qolulugh tītīr. 16 Yänä alqu buyanlar barça anta 17 tütülmäz üçün, anin antagh tītīr. 18 İyīn oʻgirmäktin tormish buyan 19 ädgü qılınç ärsär, sansiz saqishsiz 20 ülgüsüz qolusuz tītīr. Yana 21 ätmih kältäçī küzünür bu üç öd— 22 kī buyanlar barça anta tutulur 23 üçün anin antagh bolur. Ani üçün

Mazmuni:

1 bitta olamda kiyadigan toʻni bilan, kiyimi bilan, 2 yegulik, ichguligi bilan, oshi bilan, suvi bilan, toʻshab qoʻyadigan 3 oʻrin-toʻshagi bilan, kasal boʻlganda (kerak boʻladigan) 4 dori-darmonlari bilan, bu toʻrt turli 5 xizmati-yu ibodati bilan sajda qilib, iltijo qilsa, 6 oʻsha chinakam, haqiqiy rohiblar 7 jamoatiga sajda qilib turgan, 8 ulkan ezgu ishi bilan, yana 9 zavqlanib shod boʻlishi bilan, ezgu 10 ishlari bilan solishtirsa, qiyoslasa, 11 ming ulushdan biriga ham 12 yetmaydi. “Nima uchun yetmaydi?” deb 13 soʻrasa, xizmat-u ibodat qilishdan 14 hosil boʻlgan ezgu ishlarining 15 son-sanogʻi bor, vaqti, oʻlchovi bor, deyiladi. 16 Yana hamma ezgu ishlar(ning) barchasi u yerda 17 tutilmaydiganligi (qabul qilinmaydiganligi) uchun shunday deyiladi. 18 Zavqlanib shod boʻlishdan hosil boʻladigan ezgu 19 ish esa son-sanogʻi yoʻq, 20 oʻlchovi, vaqti yoʻq, deyiladi. Yana 21 oʻtgan, kelajak, hozirgi — bu uch zamondagi 22 ezgu ishlar(ning) hammasi u yerda tutiladi (qabul qilinadi). 23 Shuning uchun (u) shunday boʻladi. Shuning uchun,

III. 16a (üçünç alti ygrmī)

• 1 [anin antagh bolur. Ani üçün]⁴⁰ kīm qayu tinlghlar ölgülünçsüz täng— 2 länçsüz üsdünki yig buyan ädgü 3 qılınçigh qılayin tīp kösäsärlär, 4 ötrü ol tinlghlar bu iʼyin oʻgirmäk— 5 lig yig ögrätügdä üsüksüz tüt— 6 çī üruk usati ögrätinmiş 7 krgäk. Taqi ymä qayu uzun ton— 8 lugh tinlghlar tīshī ätözīn ärip, 9 ärkäk ätözīn bulayin tīp kös — 10 äsärlär, ymä bu oq iʼyin ögir— 11 mäklig yig ögrätügdä ögrätin— 12 mīsh krgäk. SİZİGSİZİN ol kösüş— 13 i qangay, tükällig irkäk ätöz— 14 üg bulghay, tip yarliqadi. Anta 15 ötrü tngri qani Xormuzta tngri 16 tükäl bilgä tngri tngri 17 burxantin bu nomlugh yrliqigh 18 ashidu täginip, yana tngri tngri 19 burxanqa inça tīp ötütü 20 uqa tägintim ati kötrülmish 21 tngrim. İyīn

⁴⁰ qavs ichidagi jumla uygʻur nashridan.

öğirmäklük buyan ädgü 22 qilinçning ulugh türlüg yığın

Mazmuni:

1 [shunday bo'ladi. Shuning uchun] kim qaysi jonzotlar beo'lchov, beqiyos 2 yuqori, yaxshi, ezgu 3 ishlarni qilayin, deb orzu qilsalar, 4 u jonzotlar zavqlanib shod bo'lishni, 5 yaxshi odatni doimiy, 6 mutassil ravishda o'rganishi 7 kerak. Yana qandaydir ayol 8 jonzotlar, ayollik tanamni o'zgartirib, 9 erkak tanasiga ega bo'lay, deb orzu qilsalar, 10 yana zavqlanib shod bo'lishni, 11 yaxshi odobni o'rganishi 12 kerak. Shubhasizki, o'sha orzusi 13 qonadi, mukammal erkak tanasiga 14 yetishadi" deb javob berdi. Shundan 15 keyin tangri(lar) xoni Xo'rmuzta tangri 16 komil, dono, Tangri(lar) tangrisi 17 burxondan va'z javobni 18 eshitib bo'lgach, yana Tangrilar tangrisi 19 burxonga shunday deb iltimos qildi: 20 "Tushundim, (ey) nomi ulug'langan 21 tangrim, zavqlanib shod bo'lishni, ezgu 22 ishlarning ulug'(ligini), turlicha yaxshiligini,

16b

1 atruqin amti köshüşüm tægünür 2 tngřim, ötügçı bulmaq buyan ädgü 3 qilinçning ulugh, türlük yığın, adruq — 4 in nomlayu yrliqaghay ärti kım, 5 kınkı tinlighlar uqzunlar, bılzün — 6 lăr. Kın kälıgmä ötdäki budistw— 7 larigh yügärü nom tılğanın äwırtgü— 8 kä köshüş örtüzünlär. Amti bu 9 közünür ötdäki burxanlarigh yügärü 10 nom tılğanın äwırtgälı köngül turghur— 11 sunlar, tngřim tıp tıdı. 12 Anta ötrü tügäl bılğä bılıglıg 13 tngřı tngřısı burxan Xormuzta tngřı — 14 kä inçä tıp yarlıqadı: inçä 15 ärsär, tngřılär ilıgiyä, tıtrü 16 tinglaghil. M(ä)n sanga nomlayu bırayın. 17 Qawsıqiya bırük kım qayu tüz— 18 ünlär oghli, tüzünlär qizi 19 üzälıksız üsdünkı yığ köñı, 20 tüz tuymaq burxan qutin bulayın 21 tıp közäsärlär, ötrü ular 22 iduq tayshing nomtaqi yorighça yorip, 23 tünlä küntüz alti ötdä

Mazmuni:

1 afzalligini! Endi orzularimga yetishaman, (ey) tangrim. 2 (Men) iltimos qiluvchi bo'lib ezgu 3 ishning ulug', turlicha yaxshiliklarini, har xilligini 4 va'z qilib, marhamat qilgay edikim, 5 keyingi jonzotlar uqib olsinlar, bilib qo'ysinlar. 6 So'ngra (ular) kelajak zamondagi bo'disatvlarni 7 yuqori no'm g'ildiragini aylantirishga 8 orzu-niyatlarini ko'rsatsinlar. Endi bu 9 hozirgi zamondagi burxonlarda yuqori 10 no'm g'ildiragini aylantirgani istak paydo qilsinlar, 11 (ey) tangrim", deb javob berdi. 12 Shundan keyin mukammal, dono bilimli 13 Tangri tangrisi burxon Xo'rmuzta tangriga 14 shunday deb gapirdi: "Unday 15 bo'lsa, (ey) tangrilar xoni, yaxshilab 16 tinglagin. Men senga va'z qilib berayin, 17

(ey) Kavsikiya. Agar kim qaysi aslzodalar 18 o'g'li, aslzodalar qizi 19 doimo yuqori, yaxshi, to'g'ri 20 fahmlash (bilan) burxon baxt-saodatini topayin, 21 deb orzu qilsalar, keyin ular 22 muqaddas maxayana no'mining yo'l-yo'riqlari bo'yicha yurib, 23 kecha-yu kunduz olti paytda

III. 17a (üçünç yiti ygrmî)

1 qlti öngrākî törüçä süzüκ 2 kırtküñç köngülün bîr üçlüğh 3 ögîn inçä tîp tîmîsh krgāk. 4 Amti m(ä)n işig özümüzün 5 bärü inanurbiz, ondın singarqı 6 qamagh burxanlarqa qayu nāçä 7 üsälıksız üsdünkî yig köñi 8 tüz tuymaq burxan qutın bulu 9 yrliqap, taqi nom tîlgän'nin äwîrâ 10 yrliqamaz (kan)⁴¹ nirwanqa kırgälî 11 oghrayu yrliqamış böğü bîlîklîğ 12 burxanlar ärsärlär, ol qamagh 13 burxanlar qatınga yîlîkîmîztîn, 14 söngükümîztîn bärü qop süzüκ 15 köngülümüz üzä tübümüzni yîr— 16 kâ tägürüp yîñçürü tübün yükünüp, 17 ötügçî bolu tægînürbîz. 18 Ol qamagh böğü bîlîklîğ burxanlar 19 ulugh yrliqançuçi köngül örtü 20 yrliqap, ulugh nom tîlgän'nin äwîrâ 21 yrliqazunlar. Ulugh nomlugh yaghmur 22 yaghıtu yrliqazunlar. Ulugh

Mazmuni:

1 shuningdek, oldingi qonun bo'yicha pok, 2 sodiq ko'ngil bilan, bir maqsad 3 (bilan), niyat bilan shunday deb aytish kerak: 4 "Endi men issiq jonimizdan 5 kechib ishonamiz o'nta tomondagi 6 jamiki burxonlarga! Qachonki 7 doimo ustun, yaxshi, to'g'ri 8 fahmlash (bilan) burxon baxt-saodatini topib, 9 marhamat ko'rsatib, yana no'm g'ildiragini aylantirmagan 10 xon(larni) nirvonga kir(giz)ish uchun, 11 tayyorlash (uchun) dono, bilimli 12 burxonlar bo'lsalar, o'sha jamiki 13 burxonlar baxt-saodati uchun iligimizdan, 14 suyagimizdan (voz) kechamiz, butunlay pok 15 ko'nglimiz bilan ildizimizni yerga 16 tegizamiz, egilib, ta'zim qilamiz, 17 iltijo qiluvchi o'laroq yetishamiz. 18 O'sha jamiki dono, bilimli burxonlar 19 ulug', marhamat qiluvchi istak qo'zg'atib, 20 iltifot qilib, ulug' no'm g'ildiragini aylantirib, 21 marhamat qilsinlar. Ulug' no'mli yomg'ir 22 yog'dirib, marhamat qilsinlar. Ulug'

17b

1 nomlugh yula tamturu yrliqazun— 2 lar. Kırtü nom tözlüg yolugh oruq— 3 ugh y(a)ritu, yaltritu y(a)rliqazunlar. 4 Näng inçip nirwanqa kırü y(a)rliq— 5 matın yırtınçütä ürkäç uzun 6 ödün mängün turu yarliqap, 7 alqu tinlgh oghlanların qop ämgäk— 8 lărıntın osquru qutqaru yarliqap, 9 alqınmaqsız tügämäksız inçkü 10 mängi üzä qamaghuni bîr

⁴¹ uyg'urcha nashrida — yrliqamaz xan.

⁴² uyg'ur nashrida shu so'zdan oldin bular orttirilgan.

täk 11 inçgülük mängülük qilu yrliqaz— 12 unlar. Bu⁴² bızıng ötügçı 13 bolmaqimiz tiltaghinta ötkürü 14 ütlüm näçä buyan ädgü qilinçları— 15 miz turti ärsär, ol buyan ädgü qilinç— 16 larimizni barça üzälikisiz yig 17 köni tüz tuymagh burxan qutinga 18 äwirä täginürbiz. Qlti öngrä 19 ärtmiş, kın käligmä, amti közünür 20 bu üç ödkı budistwlar ötügçı 21 bulmaq buyan ädgü qilinçların nätäg 22 üsälıksiz üsdünki yig köni 23 tüz tuymagh burxan qutinga äwürdi

Mazmuni:

1 no'mli mash'ala yondirib, marhamat qilsinlar. 2 Haqiqiy no'm mohiyati bor yo'lni 3 harakatga keltirib, yoritib, marhamat qilsinlar. 4 Shunday qilib, nirvonga kirish (ular)ga nasib bo'lmay, olamda uzoq, uzun 6 zamon, abadiy tursinlar, marhamat qilib, 7 jamiki jonzot bolalarini butunlay azoblaridan 8 xalos qilsinlar, qutqarsinlar, marhamat qilsinlar. 9 Yo'qolib ketmay, tugab bitmay, tinch-omon, 10 xursandlik bilan hammasini birday 11 xotirjam, shod-xurram qilib, marhamat qilsinlar. 12 Bu bizning iltimoschi 13 bo'lishimiz sababidan yuz bergan (bo'ladi. Shuning) 14 natijasida qanchalar ezgu ishlarimiz 15 paydo bo'lgan bo'lsa, bu ezgu ishlarimizning 16 hammasi (bilan), doimiy, yaxshi, 17 to'g'ri fahmlash (bilan) burxon baxt-saodatiga 18 erishamiz. Shuningdek, ilgari 19 bo'lgan, keyin keladigan, hozirgi 20 — bu uch zamondagi bo'disatvlar iltimoschi 21 bo'lib, ezgu ishlari bilan, qachonki 22 doimiy, yuqori, yaxshi, to'g'ri 23 fahmlash (bilan) burxon baxt-saodatiga erishgan,

III. 18a (üçünç säkız ygrmı)

1 lar äwirärlär äwürgäylär ärsär, 2 ançulayu oq bız ymä ötügçı 3 bulmiş buyan ädgü qilinçimizni 4 üsälıksiz üsdünki yig⁴³ köni tüz 5 tuymaq burxan qutinga äwirä täginür— 6 bız tıp timış krgäk. Bu titır 7 nom tilgänin äwürgükä ötügçı bulmaq— 8 ligh yig ögrätig. Qawsiqiya birök 9 kım qayu kışı bu üç mıng ulugh mıng 10 yirtınçütä tolu yıtı ärdinı urup 11 kırtütin kälmişkä aghir ayagh tapigh 12 udugh qilsar, ikintı yana bir kışı 13 kırtütin kälmiş yig⁴⁴ nom tilgän— 14 in äwırtgälır ötügçı bulsar, munung buyani 15 ashnuqi yirtınçütä tulu yıtı 16 ärdinı urup bushi birmış buyanta 17 utar yigätır. Nä üçün tıp tısär, 18 ashnuqi buyan ärsär, tawar bushi 19 titır. Kınki buyan ärsär, nom bushi 20 titır. Qawsiqiya üç mıng ulugh 21 mıng yirtınçütä tolu yıtı ärdinı 22 urup bushi birmäk buyan yämä tur— 23 sun, birök kım qayu kışı Gang

Mazmuni:

⁴³ uyg'ur nashrida shu so'z üsdünki so'zidan oldin kelgan.

⁴⁴ Turkiya nashrida kälmişig nom.

1 erishayotgan, erishadigan bo'lsalar, 2 shu tariqa biz yana iltimoschi 3 bo'lganimiz (uchun), ezgu ishimiz bilan, yuqori, yaxshi to'g'ri 5 fahmlash (bilan) burxon baxt-saodatiga yetishamiz, 6 deb aytish kerak. Bunday 7 no'm g'ildiragini aylantirishga iltimoschi bo'lmoq 8 yaxshi odatdir, (ey) Kavsikiya. Agarkim 9 biron odam bu uch ming, son-sanoqsiz 10 olamda to'liq, yetishgan xazinani joylashtirib, 11 haqiqiydan paydo bo'lgan (jonzot)ga hurmat bilan xizmat 12 qilsa, ikkinchi tomondan, yana bir odam 13 haqiqiydan paydo bo'lgan yaxshi no'm g'ildiragini 14 aylantirgani xizmatkor bo'lsa, ularning xizmati 15 oldingi olamda to'liq, yetuk 16 xazinani joylashtirib, sadaqa bergan savobdan 17 (ham) yuqori bo'ladi. Nima uchun deb so'rasa, 18 oldingi savob (ish) mol-dunyo sadaqasidir. 19 Keyingi savob (ish) esa no'm sadaqasi 20 deyiladi. (Ey) Kavsikiya, uch ming, son-sanoqsiz 21 olamda to'liq, yetuk xazinani 22 joylashtirib, sadaqa bermoq(ning) savobi yana bo'lsin. 23 Agarkim qaysi bir odam Gang

18b

1 ögüztäki qum saninça üç mïng 2 ulugh mïng yïrtïnçülärtä tolu yïti 3 ärdinilär urup, qamagh burxanlarqa aghir 4 ayagh tapigh udugh qilsar, ikintï 5 yana bir kishï yalanguz bir ök 6 burxanigh nom tilgänin äwïrt— 7 käli ötügçi bulsar, munung buyan— 8 i yämä ök ashnuqi buyanta utar 9 yigädür. Nätägin utur yigädür tïp 10 tïsär, kïnkisï nom bushi tïtir. 11 Ashnuqisi tawar bushi tïtir. Nom bushi— 12 ning yänä bïsh⁴⁵ türlük yïg ashig— 13 i bar tïtir. Qayular ol bïsh tïp 14 tïsar, inça qlti: äng ilki nom 15 bushi ärsär, özkä adinaghuqa 16 bïrlä ashighligh tïtir. Tawar bushi 17 näng inçip antagh ärmäz. Ikintï, 18 nom bushi ärsär, tinlighlarigh üç 19 oghush yïrtïnçütïn üntürghäli 20 udaçi tïtir. Tawar bushi yalanguz 21 az anaranmaq oghush yïrtïnçütïn yämä 22 üntürü ärmäz. Üçünç, nom bushi 23 ärsär, tüz nomlugh ätözüg

Mazmuni:

1 daryosidagi qum miqdoricha (olamlarda), uch ming, 2 son-sanoqsiz olamlarda to'liq, yetuk 3 xazinalarni joylashtirib, hamma burxonlarga 4 izzat-hurmat (bilan) xizmat qilsa, ikkinchidan, 5 yana bir odam yolg'iz, tanho 6 burxonning no'm g'ildiragini aylantirgani 7 iltimoschi bo'lsa, buning savob(lar)i 8 yana oldingi savob (ish)dan 9 yuqori bo'ladi. "Nima uchun yuqori bo'ladi?" deb 10 so'rasalar, keyingisi no'm sadaqasidir. 11 Oldingisi mol-dunyo sadaqasidir. No'm sadaqasining 12 yana besh turli yaxshi, foydalisi 13 bordir. "Qaysilar o'sha besh (turi)?" deb 14

⁴⁵ uyg'ur nashrida — bushi.

so'rasa, (ular) quyidagichadir: birinchidan, no'm 15 sadaqasi bo'lib, (ham) o'ziga, (ham) boshqa birovga 16 baravar foydalidir. Mol-dunyo sadaqasi 17 aslo unday emas. Ikkinchidan, 18 no'm sadaqasi bo'lib, jonzotlarni uch 19 turli olamdan chiqarib olgani 20 qodirdir. Mol-dunyo sadaqasi (esa) bitta, 21 oz sevadigan toifa olamidan ham (jonzotlarni) 22 chiqarib ola bilmas. Uchinchidan, no'm sadaqasi 23 esa to'g'ri no'mli tanani

III. 19a (üçünç toquz ygrmī)

1 arittaçi titir. Tawar bushi yänä 2 yanturu ät ätözlüg⁴⁶ ärsär, ökli- 3 tür. Törtünç, nom bushining töz- 4 i näçägä tägi alqinçsiz tügätinç- 5 siz titir. Tawar bushi tözi yana 6 t(ä)rkkäyä ödün alqintaçi, tükä- 7 taçi ärür. Bishinç nom bushi ärsär, 8 oghrayu biliksiz bilikig üçägü- 9 nī tarqartaçi titir. Tawar bushi 10 yalanguz az nizwanigh oq kävär, küçsi- 11 rätür. Ani üçün yämä Qawsikiya 12 ötügäçi bulmaqtin turmish buyan 13 ädgü qilinç ölgülänçsiz, tängläñçsiz, 14 yöläştürgülüksiz titir. Qlti m(ä)n 15 öngrä asankiligh uzun yolta 16 bodistwlar yorighinta yoriyur ärkän. 17 Öküsh qurla burxanlarqa 18 nom tilghänin äwürtgäli ötügçi 19 boltum. Ol oq buyan küçintä burxan 20 qutin bultuqimta üç mīng ulugh 21 mīng yirtinçününg qanghi ulugh 22 Azrua tngri mīnī nom tilgänin

Mazmuni:

1 poklaydigandir. Mol-dunyo sadaqasi esa yana 2 qaytadan tana bo'lsa, (u) kattalashadi. 3 To'rtinchidan, no'm sadaqasining 4 ildizi o'shangacha doimiy, tuganmasdir. 5 Mol-mulk sadaqasi ildizi yana 6 tezlik bilan yo'qoladigan, tugaydigandir. 7 Beshinchidan, no'm sadaqasi esa 8 yig'ilib, nodonlikni, (ya'ni) uch (zahar)ni 9 tarqatadi, deyiladi. Mol-mulk sadaqasi esa 10 faqat oz hayajonnigina bo'shashtiradi. 11 Shuning uchun ham (ey) Kavsikiya, 12 iltimoschi bo'lishdan hosil bo'lgan savob (ish) va 14 ezgulik — o'lchovsiz, solishtirib bo'lmaydigan, 14 tengi yo'qdir. Shu tariqa men 15 oldingi son-sanoqsiz, uzun yo'lda 16 bo'disatvlar yo'l-yo'rig'i bo'yicha yurar ekanman, 17 ko'p marta burxonlarga 18 no'm g'ildiragini aylantirish uchun iltimoschi 19 bo'ldim. O'sha savob (ish) kuchidan burxon 20 baxt-saodatini topganimda, uch ming, son- 21 sanoqsiz olamning xoni ulug' 22 Azrua tanri mendan, no'm g'ildiragini

19b

1 äwürgäli ötünti. Qlti m(ä)n öngrä 2 qamagh tinligh oghlanin inç

⁴⁶ nashrlarda ätözüg; bizningcha, ätözlüg bo'lishi kerak.

mängilīg 3 qilghalir üçün öngräki burxanlar— 4 igh nirwanqa kürü yrlıqamazun, 5 ür kīç,⁴⁷ uzun ödün yirtinçüdä turu 6 yrlıqazunlar tıp ötüğçi 7 bultum. Ol oq buyan küçintä on (türlüg) 8 küç, tört türlüg (qorquñsız bılğä bılıknıng) ürük ozati 9 ornanmish ök turughlar. Ulugh ädgü 10 öglı köngül ulugh yarlıqançuçi köngül— 11 tä ulati savsız saqıshsız qamagh— 12 ligh nomlarigh tanuqlaghali bultum. Näçä— 13 tä bürük m(ä)n nirwanqa kürü yrlıqazar 14 m(ä)n, ymä inçip ädgütı ök nomlugh 15 shazinim öçülmätin alqınmatin 16 surati ödkä täğınçä kädki yirtinçü— 17 dä särilip turur. Yana yämä Kawsiki— 18 ya qaru männing nomlugh ätözüm 19 ärsär, arigh süzüg oqshatghuluqsuz 20 adruq adruq soquñıgh öng körk 21 bılğülärin ülgülänçsız tänghlänçsız (bılğä bılıgların ülgülänçsız tänghlänçsız)⁴⁸ 22 ädgü ädrämlärin saqınu, sözläyü 23 yitınçsız tıtır. Qamagh bish azun

mazmuni:

1 aylantirgin, deb iltimos qildi. Shu tariqa men oldingi 2 jamiki jonzot bolalarini tinch-omon, shod-xurram 3 qilish uchun, (ular) oldingi burxonlarni 4 nirvonga kiritmasin (deb), 5 azalgi uzoq zamon(dagi) olamda istiqomat qilib, 6 marhamat topsinlar, deb iltimoschi 7 bo'ldim. O'sha savob (ishning) kuchidan o'n (turli) kuch-qudrat, 8 to'rt turli (jasur aql, bilim) doimiy (ravishda) 9 o'mashib, turib qoldi. G'oyat buyuk, 10 aqlli ko'ngil bilan, g'oyat marhamat qiladigan ko'ngil bilan 11 yana son-sanoqsiz jamiki 12 no'mlarga guvohlik bergani muvaffaq bo'ldim. Shuningdek, 13 agar men nirvonga kirib, marhamat topadigan bo'lsam, 14 yana yaxshi no'mli 15 ta'limotim o'chmasdan, yo'qolmasdan, 16 surati⁴⁹ zamonga yetguncha oxirgi olamda⁵⁰ 17 qat'iy turibdi. Yana (ey) Kavsikiya, 18 mening no'mli tanamning 19 esa pok, toza, tengsiz, 20. go'zal, yoqimli, rang 21 alomatlariga ko'ra tengi yo'q 22 yaxshi fazilatlari bo'lib, (bu haqda) o'ylab, so'zlab 23 tugatib bo'lmaydi. Jamiki besh olam

III. 20a (üçünç ulush ygrmı)

1 tinlghlar oghlani ol nomlugh ätöz— 2 üm oghrinta ädgükä, mängikä 3 tägmäklärin yüz mıng tümän kalp 4 ödlärkä tägi nomlap, sözläp 5

⁴⁷ uyg'urcha nashrida ürki3.

⁴⁸ qavs ichidagi so'zlar Turkiya nashridan.

⁴⁹ Surat — zamonning cheksizligini bildiruvchi mifologik tasavvur bo'lishi mumkin.

⁵⁰ "Oxirgi olam" tushunchasini boshqacha diniy oqimlardagi olam haqidagi tasavvurlar bilan aralashtirmaslik kerak. Bu o'rinda "oxirgi olam" — eng so'nggi, mukammal mavjudlik shaklidir.

tügätinçsiz titir. Ol oq nom— 6 lugh ätözüntä yana alqu nom— 7 lar barça qalisiz tutulurlar. Alqu 8 nomlarta yana nomlugh ätözüm 9 tutulmaz. Mängü mängi ärip inçip 10 mängi tip atqantaçi körümkä 11 sanmaz. Nizvanligh köngültä blgür— 12 mä(mä)kr⁵¹ üzä ikün ara üzülür 13 üçär, oshughlugh ärsär, y(ä)mä inçip 14 yana üzültäçi ol, atqanghuluq 15 üzülmäk körüm ärmäz, siyur tinlighlar— 16 ning adruq adruq öngi ärmäz, körüm— 17 lärin, blgürtür adruq adruq 18 çin kirtü ärür körümlärin, yurar tinligh— 19 larning nizvanligh b(ä)k baghlarin 20 çughlarin antagh bagh çugh yoq kım yürül— 21 mägülük shashilmaguluk. Oriturur 22 küsälämül titmä ädgülüg töz yiltizlärin

Mazmuni:

1 jonzotlar bolasi o'sha no'mli tanam 2 tufayli ezgulikka, tinchlikka 3 yetishishlarini yuz ming tuman kalp 4 zamonlargacha va'z qilib, so'zlab 5 tugatib bo'lmaydi. O'sha no'mli 6 tanamda yana jamiki no'mlarning 7 hammasi to'liq saqlanadi. (Ammo) jamiki 8 no'mlarda no'mli tanam 9 saqlanmaydi. (No'mli tanamga) abadiy shod-xurramlik bo'lsa ham, 10 abadiy shod-xurram deb ataladigan tasavvurga 11 tobe emas. Kuchli hissiyotli ko'ngilda zohir bo'lmasdan 12 shu bilan ikkovining orasida uzilib, 13 yo'q bo'ladi. Shuningdek, yana shu yo'sinda 14 uziladi, lekin bir-biriga bog'liq holda 15 uzulmoq tasavvur emas. Bu jonzotlarning 16 turli-tuman rangi bo'lmaydi, tasavvurlarini 17 namoyon qiladi, turli-tuman, 18 haqiqiy tasavvurlarini, yuradigan jonzotlarning 19 kuchli hissiyotli, mustahkam arqonlarini, 20 tugunlarini! Unday arqon, tugun yo'qki, yechilmaydigan 21 bo'lsin! Paydo qilinar 22 (ko'ngilda) istakka mos deb ataladigan yaxshi ildizlarini!

20b

1 (Antagh ädgülüg töz yiltiz yoq) kım örnägülük yasharmaghuluq ürä 2 tügätip bütmayük, bushmayuk ädgülüg 3 töz yiltizlarigh bütürür, bishirur. 4 Bümish bishmish ärsär, ötrü oz— 5 ghurur, qutqarur. İnçip tügirsiz 6 täbirsiz alqu tiki çughi 7 iraq, öngi ödrülmish, ürük amil 8 itigsiz ärsinmäkkä tügällik, 9 inçkü mängilüg, üç ödlärtä 10 ärtmiş ärip yana üç ödläriğ 11 blgürttäçi, shrawaklar pratyikabut— 12 larning blgüklärintin ünmiş, 13 ärtmiş, öngi säçülmish alqu ulugh 14 budisatwlarning bishruni yorighuluqi, 15 qamagh böğü biliklig burxanlarning 16 adirsiz birtäg tözi tübi 17 titir. Muntagh osughlugh

⁵¹ uyg'ur nashrida — blgürmäki

⁵² Turkiya nashrida — tilgän

nom— 18 lugh atözümin ymä oghrayu öngrä— 19 kī qum saninça burxanlarig nom nom— 20 laghali nomlugh tilgänin⁵² äwirtgäli 21 ötügçi bolmish buyan ädgü qilinç 22 küçintä tanuqlamish bolmish ärürmän. 23 Anin kīm qayu tinlighlar üzäliksiz

Mazmuni:

1 (Unday yaxshi ildiz boshqa yo‘q)ki, ushlaydigan, ko‘karmaydigan (bo‘lsin). (Bu ildiz) tugatib 2 oxiriga yetkazilmagan, yetilmagan ezgulik 3 ildizlarini yetiltiradi. 4 (Ular) yetilgandan keyin 5 najot beradi. Shunday qilib, 6 tinch-osoyishta, hamma g‘alva-yu g‘avg‘odan 7 uzoq, rangi ajrab turadi, xotirjam, 8 zulmsiz hukmronlikka erishtiriladi, 9 shod-xurramlikka (etishtiradi), uch zamondan 10 oshib o‘tgan bo‘lib, yana uch zamonni 11 ko‘rsatadi. (Bu) Shravaklar,⁵³ pratyikabutlarning 12 bilim-donoliklaridan o‘sib chiqib, 13 ilgarilab ketgan, boshqa (tomonlarga) sochilib ketgan jamiki ulug‘ 14 bo‘disatvlarning xatti-harakati (va) ishlaridir (deyiladi), 15 jamiki dono bilimli burxonlarning 16 ajralmas yaxlit, birday asosidir 17 deyiladi. Bunday ko‘rinishdagi no‘mli 18 tanam bilan aynan azaliy, 19 (dengiz) qumi singari (son-sanoqsiz) burxonlarga (no‘m) va‘z qilgani, 20 no‘mli g‘ildirakni aylantirgani 21 iltimoschi bo‘lgan savob, ezgu ishlari 22 kuchi bilan guvohlik beryapman. 23 Shuning uchun qaysi bir jonzotlar tuganmas,

III. 21a (üçünç bir ötüz)

1 üstünki yig köni tüz tuymaq 2 burxan qutin közäsärlär, ötrü 3 ular birär shlok birär padak... nom— 4 larigh nomlaghali nomlaghali yämä 5 ögrätinmiş krgäk. Birär shlok 6 birär padak nom nomlamaqdin 7 turmish buyan ädgü qilinçigh taqi 8 ülgülägäli tanglaghali boltuqmaz. Taqi 9 nä ayitmish krgäk burxanlarigh 10 nom nomlaghali, nomlugh tilgan 11 äwirtgäli, nirwanqa kirmätin yirtin— 12 çütä turgurghali ötügçi bolup, 13 otlayu ötünmaktin turmish buyan ädgü 14 qilinçning sanin saqishin kīm ülgü— 15 lägäli, sanaghali ughay tip yrliqadi. 16 Ol ödün tngri qani Xormuzta 17 tngri yana ok tngri tngriš 18 burxanqa inça tip ötündi: ati 19 kötrülmish, ayaghqa tägimlik tngrim, 20 antagh ärsär, kīm qayu burxan quti 21 kösüshlük tüzünlär oghli, 22 tüzünlär qizi üzäliksiz üz— 23 tünki yig köni tüz tuymaq burxan 24 quti üçün üç türlüg kölungülük

Mazmuni:

1 ustun, yaxshi, to‘g‘ri tuymaq(ni), 2 burxon baxt — saodatini orzu qilsalar, 3 ular bir shlok, bir padak no‘mni 4 va‘z qilish uchun, o‘qitish

⁵³ shravaklar — Buddaning ta‘limoti va budda ta‘limotiga ergashuvchilar.

uchun ham 5 (bu aytilganlarni) o'rganishi kerak. Bir shlok, 6 bir padak no'mni va'z qilish bilan 7 hosil bo'lgan ezgu, yaxshi ishni yana 8 (hech narsa bilan) o'lchab, solishtirib bo'lmas. Yana 9 nima aytish kerak? Burxonlarga 10 no'm va'z qilgani, no'mli g'ildirakni 11 aylantirgani, nirvonga kirmasdan dunyoda 12 turgani iltimoschi bo'lib, 13 maslahat berib, iltimos qilishdan hosil bo'lgan yaxshi, ezgu 14 ishlarning son — sanog'ini kim o'lchab, 15 sanab bera oladi?" deya javob berdi. 16 Shu paytda tangri(lar) xoni Xo'rmuzta 17 tangri yana Tangri(lar) tangrisi 18 burxonga shunday deb iltimos qildi: "(Ey) nomi 19 ulug'langan, hurmatga sazovor tangrim! 20 Unday bo'lsa, qaysi (bir) burxon baxt-saodatini 21 orzu qiladigan aslzodalar o'g'li, 22 aslzodalar qizi tuganmas, 23 yuksak, yaxshi, to'g'ri tuymaq burxon 24 baxt-saodati uchun uch turli g'ildirakli 21b

1 nomlarta ädgü qilinçqa qatighlan— 2 sarlar, kusalamul tigmä ädgülüg 3 töz yiltiz tiksär, tarisarlar, 4 ol antagh ädgü qilinçlarin ädgülüg 5-yiltizlarin nätäg burxan qutiinga 6 äwürgülük ol tıp ötündi. 7 Anta ötrü tügäl bïlgä bïliklig 8 tngri tngrisi burxan Xormuzta 9 tngrikä inçä tıp yarliqadi: 10 tngrilär ilgi Qawsiqiya, kim 11 qayu burxan quti kösüshlün üç 12 türlüg kölungülük nomlarta 13 bishruni qatighlanu buyan ädgü qilinç 14 qilsarlar, ötrü ol tinlighlar 15 tünlä küntüz alti ötdä qop 16 süzük, kirtkünç köngülün ol 17 qilmish buyan ädgü qilinçlarigh tuta 18 inçä tıp timiş krgäk: 19 qayu maning ilkisiztin bärükü öd— 20 körü bu künkü künkä tägi üç ärdin— 21 lig tarighlagh içintä saçmish, tarimish 22 näçä buyan ädgü qilinçlarim ärsär, 23 qlti ayaça ash birmiş atudça

Mazmuni:

1 no'mlarda yaxshi ishlarga tirishib harakat qilsalar, 2 yaxshi urug'li har qanday yaxshilikning 3 ildizini tiksa, eksa, 4 u o'shanday yaxshi ishlari bilan ezgulikning 5 ildizlarini qanday qilib burxon baxt-saodatiga 6 aylantiradi?" deb so'radi. 7 Shunda mukammal dono bilimli, 8 Tangri(lar) tangrisi burxon Xo'rmuzta 9 tangriga shunday deb javob berdi: 10 "Ey tangrilar xoni Kavsiqiya, qaysi bir 11 burxon baxt-saodatga (erishish) orzusi bilan uch 12 turli g'ildirak⁵⁴ no'mlari bilan 13 kamol topib, (shu yo'lda) harakat qilib, savobli, yaxshi ish 14 qilsalar, keyin o'sha jonzotlar 15 kechayu kunduz olti zamonda tamomila 16 pok, ishonchga to'la ko'ngil bilan o'sha 17 qilgan savob, ezgu ishlariga rioya qilib, 18 shunday deb aytishi kerak: "19 Mening azaldan tortib bu zamonga — 20 bu kunga qadar uch xazinali 21 haydalgan dalaga sochgan,

⁵⁴ uch turli g'ildirak — buddaviylikda najot topishga olib boradigan uchta yo'l.

ekkan 22 qancha savobli, ezgu ishlarim bo'lsa, 23 xuddi kaftcha yegulik bergan, hovuchida

III. 22a (üçünç ikî otuz)

1 suw tutmish, tütüshlük, kârîshlîğ 2 tinlîghlarigh tüz baz qilmish, tüzün 3 bursang quwraghlartin üç inagh 4 almish, çqsaptlîgh sanwarta turmish, 5 ökünü bîlinü kshanti qilmish, ot— 6 layu yalbara ötüğçi bol— 7 mish, öküş türlüg oghrin iyîn 8 ögîrmîsh, ulati äng mîntîn⁵⁵— yîlqi 9 azunintaqi irinç yrliq tinlîghlarqa 10 mâng saçmaq, ash bîrmäktä ulati 11 tiltaghlartin <turmisg>⁵⁶ qayu näçä buyan ädgü qilinç— 12 larim ärsär, amti m(ä)n alqu qamagh 13 tinlîghlar bîrlä alquni barça äsir— 14 kânçsîz, ökünçsîz köngülîn qamagh bîsh 15 azuntaqi tinlîghlarqa äwîrä 16 täğînrî biz, yana mänîng qutrulmaq 17 bölüklüg ädgü yiltizta 18 tutulmish qlti tükäl bîlgä tängrî 19 tängrîsî burxanning bîlgülüğî 20 körgülüğî iduq tayshing nomlarqa 21 sanlîgh ülgülänçsîz, tänglänçsîz, 22 tidighsîz, tutuqhsuz arîgh süzüğ

Mazmuni:

1 suv tutgan, yoqtirmaydigan dushman 2 jonzotlarni itoat ettirgan (bo'lsam), aslzoda 3 rohiblar jamoatlaridan uch umid — 4 ishonch olgan (bo'lsam), amrlarga rioya qiladigan sanvarda⁵⁷ turgan (bo'lsam), 5 (gunohlari uchun) pushaymon qildirgan, tavba qildirgan (bo'lsam), 6 (ularga) nasihat qilib, yolvorib, iltimoschi bo'lgan (bo'lsam), 7 ko'p turli holatga muvofiq 8 xursand bo'lgan (bo'lsam), shuningdek, azaldan beri hayvonot 9 olamidagi baxtsiz, nochor jonzotlarga 10 yegulik sochmoq, ovqat bermoqdan, yana (shunga o'xshash) 11 sabablar bilan (yana) qanchalar savob, ezgu ishlar qilgan 12 bo'lsam, endi men jamiki 13 jonzotlarni, hammani 14 (pok) ko'ngil bilan hamma besh 15 olamdagi jonzotlarga bag'ishlayman, 16 (ularga) yetishaman. Yana mening qutulmog'(imga) 17 tegishli, menga tobe bo'lgan, yaxshi ildiz(im)ga 18 rioya qilgan, shuningdek, komil dono tangri 19 tangrisi burxonning zukkoligiga (tegishli), 20 ko'rishga (tegishli), muqaddas tayshin no'mlarga rioya qilgan 21 o'Ichovsiz, beqiyos, 22 cheksiz-chegarasiz, toza, pok

22b

1 näçä buyan ädgü qilinçlarim ärsär, 2 ularni yämä bîsh azun tinlîgh 3 oghlaninga äwîrä täğînrîm(ä)n. 4 Taqi ymä mänîng yrinç⁵⁸ umughsuz—

⁵⁵ uyg'ur nashrida — ängmîntîn.

⁵⁶ Turkiya nashrida shu so'z qo'shilgan.

⁵⁷ sanvar — bu so'z bo'disatvga erishishdagi bir bosqich bo'lishi mumkin.

⁵⁸ Turkiya nashrida shu so'z o'rinda — anaz.

5 mung blgükä ilinmämäk köngültin 6 blgütin, yämä öngi bulmamaq 7 köngültin toghmish näçä buyan ädgü 8 qilinçlarim ärsär, ani alquni 9 barça bish azun tinlgh oghlaninga 10 äwirä täginürm(ä)n. Bu männing 11 irinç umughusuznung buyan ädgü qilinç— 12 larim küçintä qamagh bish azun tinlgh— 13 lar barça çintamani ärdinilig 14 ilikkä tügällik bulzunlar. 15 Ayalarin yadtuqta tüü türlüg 16 ärdinī yinçü yaghidip qamagh tinlgh— 17 lar kösüşin qanturtaçi bolzun— 18 lar. Bayumaqligh mängilär 19 üzä, alqinçsiz bilgä biliklig 20 ädrämlär üzä, tükätinçsiz 21 ädgü nomta tilangurmaqlar üzä 22 tidighsiz bolup, ol qamagh tinlgh— 23 lar birla üzäliksez üstünki

Mazmuni:

1 qanchalar savob, yaxshi ishlarim bo'lsa, 2 ularni ham besh olamning jonzot 3 bolasiga bag'ishlayman. 4 Yana mening baxtsiz, bechora, 5 umidsiz alomatga bog'lanmaydigan ko'ng(lim) sababli, yana boshqa natijalarga yetishtirgan 7 ko'nglimdan tug'ilgan qanchalar savob, ezgu 8 ishlarim bo'lsa, uning hammasini 9 jamiki besh olamning jonzot(lari) bola(lar)iga 10 bag'ishlayman. Bu men — 11 baxtsiz, bechoraning savob, ezgu ishlarim 12 qudratidan jamiki besh olam jonzotlarining 13 hammasi Chintamani xazinasini bor 14 qo'l sababli komillikka yetishsinlar. 15 Qo'llarini cho'zganda, har turli 16 xazina yog'dirib, jamiki jonzotlar 17 istagini qondiradigan bo'lsinlar. 18 Boyimoqlik shodligi bilan, tuganmas donolik, 20 fazilati bilan, tuganmas 21 ezgu no'mdan va'z qilishlari bilan, 22 qarshiliksiz bo'lish bilan, jamiki jonzotlar 23 bilan tuganmas, yuksak

III. 23a (üçünç üç otuz)

1 yig köni tüz tuymaq burxan qutinga, 2 tügäl bilgä bilikkä trk tägmäkim bulz— 3 un. Yana bu muntagh buyan äwirmäklig 4 tiltaghtin ötkürü ötlüm turmish 5 buyan ädgü qilinçlarigh yämä burxan 6 qutinga oq äwirä tägintürm(ä)n. Qlti 7 nätäg öngrä ärtmiş öddä— 8 ki budistwlar budistwlar yorighinta 9 yorip qilmish buyan ädgü qilinçlarigh burxan 10 qutinga tükäl bilgä bilikkä äwürti— 11 lar ärsär, amti közünür, 12 kin käligmä öddäki budistwlar 13 yämä qilmish buyan ädgü qilinçlarin 14 nätäg burxan qutinga tükäl bilgä 15 bilikkä äwürtilär, äwürärlär, äwürgäy— 16 lar ärsär, ançulayu oq yämä m(ä)n 17 äwrinçkänçig qogh parmanular saninça 18 tinlgh oghushlari birlä qop qamagh 19 qilmish buyan ädgü qilinçlarimın üz— 20 äliksez üstünki yig köni tüz 21 tuymaq burxan qutinga tükäl bilgä 22 bilikkä äwirä täginürm(ä)n. Bu buyan 23 ädgü qilinçim küçintä qamagh bish

Mazmuni:

1 yaxshi, to'g'ri fahmlash (bilan) burxon baxt-saodatiga, 2 mukammal

dono bilimga tezda yetishay. 3 Yana shunday savob (ishni) bag'ishlash 4 sababidan, yuksak natijani, 5 xosiyatli savob, ezgu ishlarni ham burxon 6 baxt-saodatiga bag'ishlayman. Shu tariqa 7 oldingi o'tgan zamondagi 8 bo'disatvlar, bo'disatvlar yo'lidan 9 yurib, qilgan savob, ezgu ishlarini burxon 10 baxt-saodatiga, mukammal dono bilimga bag'ishlagan 11 bo'lsa, endi hozirgi zamondagi, 12 keyin kelajak zamondagi bo'disatvlar 13 ham qilgan savob, ezgu ishlarni 14 shu singari burxon baxt-saodatiga, mukammal, dono 15 bilimga, bag'ishlagan, bag'ishlayotgan, bag'ishlaydigan 16 bo'lsalar, shu tariqa yana men (ham) 17 doimo harakatda bo'lib turadigan chang-to'zonlar miqdoricha 18 jonzot urug'— aymoqlari bilan birga 19 qilgan jamiki savob, ezgu ishlarim bilan 20 yuqoridagi tuganmas, yaxshi, to'g'ri 21 tuymaq burxon baxt-saodatiga, mukammal, dono 22 bilimga yetishaman. Bunday savob, 23 ezgu ish(lar)im qudratidan jamiki besh

23b

1 azun tinlghlar birla koni tuz tuymaq 2 burxan qutinga, tugäl bilgä bilik — 3 kä trk tagmäkim bulzun. Qlti 4 bu bizning baqshimiz qangimiz umugh— 5 umuz inaghimiz ulugh yarliqançuçi 6 köngüllüg tükäl bilgä tngri tngrişi 7 burqan Angmagat iltä, 8 Narayançan ögüz qidighinta, Mxa— 9 bodi sögüt töbintä, Wçirligh 10 wçirasan örgün üzäsintä bk 11 baghdashinu oluri yrliqap saqinghuluq— 12 suz, sözlägülüksüz, tidighsiz arigh, 13 süzüik alqinçsiz tükätinçsiz 14 nom aghiliqta ornanip, d(ä)rni tigmä 15 ädrämlär Surunggashamabodi atligh 16 täring samati dyança tayaqlighin 17 qorqinçigh qashinçigh Shmnu qanin 18 ülgüsüz sansiz süülüg 19 quwraghi birlä barçani utup 20 yigätip, qayu näçä tuyghuluq bilgülük 21 nom ärsär, alqinu barça bir kshan 22 öddä kädin tuyunup üzälük— 23 siz üstünki yig burxan qutin bulu

• Mazmuni:

1 olamning jonzotlari bilan to'g'ri tuymaq(qa), 2 burxon baxt-saodatiga, mukammal dono bilimga 3 tez yetishadigan bo'layin. Shu tariqa 4 bu bizning ustozimiz, otamiz, umid-ishonchimiz buyuk shafqatli 6 qalb egasi, komil, dono, Tangri(lar) tangrisi 7 burxon Angmag'at elida, 8 Narayanchan daryosi bo'yida, Mxabodi 9 daraxti ostida, Vchirlig' 10 Vchirasan taxti ustida mahkam 11 oyoq chalishtirib o'tiribdi, (u) marhamat ko'rsatib, xotirjam 12 sukut saqlab, nihoyatda pok, 13 toza, tuganmas 14 no'm xazinasida joylashgan, (u) darni deb ataladigan 15

⁶⁰ samati — chuqur diniy mushohada ko'rinishlaridan biri.

fazilatları (bilan), Surungashamabodi nomli 16 chuqur samati⁶⁰ tafakkuri bilan qurollangan, 17 qo'rqinchli, vahimali Shmnu xonining 18 son-sanoqsiz harbiy 19 jamoasi bilan qo'shib, (ularning) hammasini 20 mag'lub qilgan, qanchalar bilishga oid 21 no'm(larning) hammasini bir lahzalik 22 paytdan keyin角度 anglab, doimiy, yuksak, oliyjanob burxon baxt-saodatini topgan,

III. 24a (üçünç tört otuz)

1 yarliqap artamaqsiz mǎngülüg nomugh, 2 artamaqsiz mǎngülüg asighigh, birtām— 3 lārī tanuqlayu yrliqadi ārsār, ançu— 4 layu oq yāmā bīz umughsuz qangim 5 īdāgā toyin ögīn suntari azghan çāçāk tārīm 6 īmārīgmā alqu qamagh tinlghlar 7 bīrlā bu qamagh bīsh azun tinlgh oghlan— 8 larin bīrlā üsh alinip munçulayu yīg 9 bashtinqi kōnī tüz tuymaqigh tuyup 10 üzālīksīz üstünkī yīg burxan 11 qutin bulayin, taqī ymā qlti nātāg 12 Amitaayusi atlgħ tngřī burxan, 13 Wiçarabrabi atlgħ tngřī burxan, 14 Kalinanbrabi atlgħ tngřī burxan, 15 Kunabrabi atlgħ tngřī burxan, Aksubi 16 atlgħ tngřī burxan, Singabrabasi 17 atlgħ tngřī burxan, Tasabrasi 18 atlgħ tngřī burxan, Ratnagkari atlgħ 19 tngřī burxan, Brabanggari atlgħ 20 tngřī burxan, Buranbrabi atlgħ tngřī 21 burxan, Samantabrabi atlgħ tngřī 22 burxan, Suwastiki atlgħ tngřī burxan, 23 Kalinansiri atlgħ tngřī burxan,

Mazmuni:

1 marhamat ko'rsatib, o'tkinchi bo'lmagan, ya'ni abadiy no'mni, 2 o'tkinchi bo'lmagan abadiy foydani butunlay tasdiqlab, marhamat qilgan. Shunday qilib, yana biz — umiddan mahrum(lar), otam 5 Idaga to'yin⁶¹, onam Suntari azg'an chechak tarim⁶² 6 (boshchiligida) jamiki jonzotlar 7 bilan birga, besh olam jonzot bolalarining (hammasi bilan) 8 birga ish qilib, shu tariqa eng 9 birinchi to'g'ri tuymaqni his qilib, 10 doimiy, yuqori, oliyjanob burxon 11 baxt-saodatini topaylik. Yana shuningdek, 12 Amitayusi degan tangri burxon, 13 Vichayabrabi degan tangri burxon, 14 Kalinanbrabi degan tangri burxon, 15 Kunabrabi degan tangri burxon, Aksubi 16 degan tangri burxon, Sinqabrabasi 17 degan tangri burxon, Tasabrabasi 18 degan tangri burxon, Ratnagkari 19 degan tangri burxon, Brabangari 20 degan tangri burxon, Buranbari degan tangri 21 burxon, Samantabrabi degan tangri 22 burxon, Suvastiki degan tangri burxon, 23 Kalinansiri degan tangri burxon,

⁶¹ tuyin — budda monaxi.

⁶² tarim — xon avlodidan bo'lgan ayollar va bolalar ismiga qo'shib aytiladigan unvon.

1 Alanggarkalyani atlgħ tngri burxan, 2 Adrmautari atlgħ tngri burxan, 3 Drmadiwaçi atlgħ tngri burxan, Subrawi 4 atlgħ tngri burxan, Raçabraxmi atlgħ 5 tngri burxan, Udaranidi atlgħ tngri 6 burxanta, ulati muni munçulayu 7 öngrä artmiş ayaghqa tägimlig 8 böğü biliklig burxanlar qlti nätäg 9 öngrä ärtmiş, kın kältäç, ämti 10 közünür bu üç ödlärtä adin— 11 lar tägingülük tüşh ätözläri blgü— 12 rtmä ätözläri üzälüksüz yığ 13 üstünki köni tüz tuymaq burxan 14 qutin bulu yrliqamishlarin körkütü 15 yrliqap, nomlugh tïlgän äwïrïp ülgü— 16 süz sansiz tinlghlarigh ozghuru qut— 17 gharu yrliqadilar, yrliqayur— 18 lar, yrliqaghaylar ärsär, ançulayu 19 oq m(ä)n ymä qutrulmaq kösüshlög 20 tngrim qamagh tinlgh oghlanlari bïrlä 21 ol antagh yöläshtürgülüksüz üstünki 22 yığ tüzkarinçsiz ädgülärig äksük— 23 süz tügäl bütürgäli ugaçi bolayin.

Mazmuni:

1 Alangkarkalvani degan tangri burxon, 2 Admatuari degan tangri burxon, 3 Dramadivachi degan tangri burxon, Subravi 4 degan tangri burxon, Rachabraxmi 5 degan tangri burxon, Udaranidi degan tangri 6 burxon, yana shuningdek, 7 azaldan yuksak, hurmatga sazovor, 8 dono, bilimli burxonlar 9 ilgari o'tgan, keyin keladigan, hozir 10 ko'rinib turgan — bu uch zamonda boshqalar 11 yetishadigan tush tanali, belgurtma 12 tanali, doimiy, oliyjanob, 13 yuqori, to'g'ri tuymaq(li) burxon 14 baxt-saodatini topadilar, e'tiborga sazovor bo'lganlarini ko'rsatib, 15 marhamat topadilar, no'mli g'ildirakni aylantirib, son-16 sanoqsiz jonzotlarni qutqarib, xalos 17 qiladilar. Shu tariqa (jonzotlarga) marhamat qilgan, marhamat qilayotgan, 18 marhamat qiladigan bo'lsalar, shu singari (men ham) 19 yana qutulmoqni orzu qilgan, 20 (ey) tangrim, jamiki jonzot bolalari bilan birga 21 o'shanday tengsiz, yuksak, 22 oliyjanob, mukammal fazilatlarini bekamu ko'st, 23 tugal paydo qilishga qodir bo'layin.

MAHMUD KOSHG'ARIYNING "DEVONU LUG'ATIT-TURK" ASARIDA KELTIRILGAN SHE'RLARDAN

Alp Er To'ja öldimü,

Esiz azun qaldimu,

Özläk öçin aldimu,

Emdi yüräk yırtılır.

(Alp Er To'nga (Afrasiyob) o'ldimi, Esiz dunyo qoldimi, Dunyo

undan o'chini oldimi, Endi yuraklar yaralanmoqda) (MK, I, 77).

Bulnar meni ulas k z,
Qara menjiz, qizil y z.
Andin tamar t kal t z,
Bulnap yana ol qa ar.

(Xumor ko'zli, qora xolli, qizil yuzli sevgilim meni asir qiladi. Uning lablaridan shirinlik tomadi. Meni asir qilib, o'zi mendan qochadi) (MK, I, 92).

K r p ne  k qa madin,
Yamar suwin ke madin,
Tawarinni sa madin,
Yes n seni aar b ri.

(Yengib, asir qilinganga qarata aytadi: Meni ko'rishing bilan nega qochmading. Yamar suvini kechmading. (Boshingni saqlash uchun) mol-mulkingni tashlab keta qolmading. Endi seni sirtlonlar yesin) (MK, I, 108).

Erdi  z  er nl r,
Erd m begi, bilig ta ,
Ayd   k     g tl r,
K nl m bolur a ar sa .

(Ilgari ilm cho'qqisini egallagan, fazilat ustalari bo'lar edi. Ular ko'p o'gitlar aytib ketganlar. Ularni eslasam, ko'nglim ko'tariladi) (MK, I, 116).

 wr q ba   qazlayu,
Sa raq tolu k zl y ,
Sa inq qod  kezl y ,
T n-k n bil  sewin lim.

(Ivriqning boshi g'ozday, tubi ko'z (kosasi)day to'lgan. Qayg'uni uning ostiga ko'maylik-da, kecha-kunduz sevinaylik) (MK, I, 126).

Endik ki i titils n,
El t r  yitils n,
Toql , b ri yetils n,
Qa  u yem  saw lsun.

((Qilichimiz bilan qayg'uni ochaylikki), ahmoqlar yo'lga tushsinlar,

el ishi tuzalsin, qo'zi bilan bo'ri birga yursin, bizdan qayg'u-g'am
yo'qolsin) (MK, I, 131).

Türlüg çečäk yarıldı,
Barčın yađım kerildi,
Učmaq yeri körüldi,
Tumluğ yana kelgüsüz.

(Ko'klamni ta'riflab aytadi: Turli chechaklar ochildi, go'yo ipak
gilam yozilganday. Jannat yeri ko'rindi. Sovuq qaytib kelmaydi) (MK,
I, 141).

Öpkäm kelip oğradım,
Arslanlayu kökrädım,
Alplar başın toğradım,
Emdi meni kim tutar.

((Yovga qarshi) g'azabim kelib xezlandim, arslon kabi na'ra tortdim,
botirlarning boshini uzib tashladim, endi menga kim yetadi) (MK, I,
146).

Erdi aşın taturğan,
Yawlaq yağğ qačurğan,
Opraq süsin qaytarğan,
Bastı ölüm axtaru.

(Bir kishining o'limiga achinib aytadi: U qo'noqlarga osh beradigan
(saxiy), yovuz dushmani qochiradigan, O'g'roq askarini qaytaridigan
(bahodir) edi. Afsus, o'lim uni yanchdi) (MK, I, 471).

Iglädi meniñ ađaq,
Körmäzip oğrı tuzaq.
Iglädım andın uzaq,
Emlägil emdi tuzaq.

(Yashirin tuzoqni ko'rmay, mening oyog'im ilindi. Uzoq vaqt
qiynaldim. Ey sevgilim, endi o'zing davola) (MK, I, 361).

Sendä qačar sundılač,
Mendä tınar qarğıläč,
Tatlığ otar sunduwač,
Erkäk tiši učräšur.

(Shoir yoz bilan qish munozarasini ta'riflaydi. Yoz qishga aytadi: Sa'va sendan qochadi, menda qaldirg'och rohatlanadi. Bulbul yoqimli sayraydi, erkak va urg'ochi (hayvonlar) juftlashadi) (MK, I, 481).

QADIMGI TURK OTA SO'ZLARI

Tilin tergikā tegir. — (Kishi) shirin so'z bilan dasturxonga yetishadi (MK, I, 404).

Alp čerigdā, bilgā tirigdā. — Botir jangda sinaladi, dono majlisda (MK, I, 369).

Otuğ uđguč birlā öčürmäs. — O'tni alanga bilan o'chirilmaydi (MK, I, 187).

Ot tesä ağız küymäs. — O't degan bilan og'iz kuymas (MK, I, 78).

Bar — baqır, yoq — altun. — Bor narsa — mis (qadsiz), yo'q narsa — oltin (MK, I, 341).

Uma kelsä, qut kelir. — Mehmon kelsa, qut kelar (MK, I, 118).

Ağılda oğlaq tuğsa, ariqda otı ünär. — Og'ilda buzoq tug'lsa, ariqda o'ti unadi (MK, I, 96).

Qoš qılıč qınqa sığmas. — Qo'sh qilich bir qinga sig'maydi (MK, I, 340).

Buldači buzağu öküz ara belgülük. — Bo'ladigan buzoq yoshligidayoq ho'kizlar orasida belgi beradi (bilinadi) (MK, I, 480).

Yazıdaqı süwlin eđärgäli, ewdägi taqağu ičğınma. — Qirg'ovul oviga chiqsang, uydagi tovuqni unutma (MK, I, 418).

Ewdägi buzağu öküz bolmas. — Uyda o'sgan buzoq hech vaqt ho'kiz bo'lmaydi (MK, I, 417).

Nečä munduz ersä, eš eđgü, Nečä egri ersä, yol eđgü. — (Yo'lda) yolg'izlikdan ko'ra, qancha ahmoq bo'lsa ham, hamroh yaxshi, cho'lda qanchalik egri bo'lsa ham, yo'l yaxshi (MK, I, 426).

Qutsuz quduğqa kirsä, qum yağar. — Qutsiz quduqqa kirsä, qum yog'ar (MK, I, 426).

Tawğaç xannıñ turquşı telim tenlämäšip bıčmas. — Tavg'ach xonning ipakligi mo'l, lekin o'lchamay kesilmaydi (MK, I, 402).

Ot tütünsiz bolmas, yigit yazuqsız bolmas. — O't tutunsiz bo'lmas, yigit gunohsiz bo'lmas (MK, I, 380).

Nečä yitik bičäk ersä, öz sapın yanymas. — Pichoq qancha o'tkir bo'lsa ham, o'z sopini yo'nmaydi (kesmaydi) (MK, I, 366).

Quđuğda suw bar, it burni tegmäs. — Quduqda suv bor, lekin itning burni tegmaydi (MK, I, 356).

Qırq yılqa tegin bay çığay tüzlädür. — Qırq yilgacha boy bilan kambag'al tenglashadi (MK, I, 333).

Qul — yağı, it — böri. — Qul — dushman, it — bo'ri (MK, I, 324).

Yılan kendü egrisin bilmäs, tewäy boyn'n egri ter. — Ilon o'z egriligini bilmaydi-da, tuyaning bo'ynini egri deydi (MK, I, 147).

Qaz qopsa, ördäk kölig igänür. — G'oz ko'tarilsa, ko'l yuzini o'rdak egallaydi (MK, I, 128).

MISOLLAR OLINGAN MANBALAR

AT — Og'a-ini tiginlar qissasi: A.von Gabain. Altürkische Grammatik. Leipzig, 1950. 283–285-b.

AH — Ahmad Yugnakiy. «Hibatu-l-haqoyiq» dostoni: Arat 1992, 41-81.

Attuhfa — Aituhfatuz zakiyatu fillug'atit turkiya (Turkiy til (qipchoq tili) haqida noyob tuhfa). Tarjimon va nashrga tayyorlovchi S. Mutallibov. Toshkent, 1968.

DTS — Древнетюркский словарь. Л., "Наука", 1969.

IB — Irq bitigi: С.Е. Малов. «Памятники древнетюркской письменности». М-Л, 1951. 80–92-b.

MK — Mahmud Koshg'ariy. "Devonu lug'atit-turk". — Toshkent, I jild — 1960; II jild — 1961; III jild — 1963.

ML — 'Ali Şir Nevayi. Muhakemetü'l-Lugateyn. Ankara, 1996.

Mch — Mo'yun-cho'r bitigi.

MS — Qadimki uyğur yezigidiki "Maytri simit" I. Ürümçi, 1987.

STs — "Syuan-szan kechmishi" asari: Л.Ю. Тугушева. Уйгурская версия биографии Сюань-цзана. М, 1991.

K — Kul tigin bitigi: *Ka* — kichig bitig, *K*, *Kb* — ulug' bitig, *K. I-III*, *Kc* — toshning taroshlangan qirralari va ters tomonidagi yozuv.

KTt — Kitab-i Mecmu-i Tercüman-i Türki ve Acemi ve mugali. Ankara, 2000.

Ton — To'nyuquq bitigi.

O — O'ngin bitigi.

Oy — Oltun yorug'. So'zboshi, izohlar va qadimgi turkiydan o'zbekchaga tabdil muallifi Nasimxon Rahmon, Toshkent, "Fan", 2009.

OD — O'g'uzxoqon dostoni: А.М. Щербак. Огуз-наме Мухаббат-наме. М, 1959. 11–110-b.

E — С. Е. Малов. Енисейская письменность тюрков. М. — Л.: 1952.

Huast. — «Huastuanift»: Q. Sodiqov. Eski turkiy bitiglar. Toshkent, 2009. 85–98-b.

X — Bilga xoqon bitigi: *X* — toshning yuz tomonidagi yozuv, *Xa*, *Xb* — ikki yonidagi yozuv, *Xc* — toshning ters yogʻidagi yozuv, *X. I-II* — taroshlangan qirralardagi yozuv.

QB — Yusuf Xos Hojib. “Qutadgʻu bilig”. Nashrga tayyorlovchi Q. Karimov. Toshkent, “Fan”, 1971.

TALABALARGA TAVSIYA ETILADIGAN ASARLAR

Abdurahmonov Gʻ., Rustamov A. Qadimgi turkiy til. -Toshkent, 1982.

Айдаров Г. Язык орхонских памятников древнетюркской письменности VIII века. Алма-Ата, 1971.

Аманжолов А.С. История и теория древнетюркского письма. Алматы, 2003.

Кононов А.Н. Грамматика языка тюркских рунических памятников VII–IX вв. Л., “Наука”, 1980.

Кизласов И.Л. Древняя письменность Саяно-Алтайских тюрков. М., 1994.

Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. М.-Л., 1951.

Малов С.Е. Енисейская письменность тюрков. Тексты и переводы. М.-Л., 1952.

Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности Монголии и Киргизии. М.-Л., 1959.

Mahmud Koshgʻariy. Devonu lugʻatit-turk. I–III. Toshkent, 1960–1963

XI–XV asrning turkiy yozuvidagi yodgorliklar. — Tuzuvchilar Mahmudov Q., Sodiqov Q. Toshkent, 1994.

Насилов В.М. Древне-уйгурский язык. М., 1963.

Oltun yorugʻ. Soʻzboshi, izohlar va qadimgi turkiydan oʻzbekchaga tabdil muallifi Nasimxon Rahmon, Toshkent, “Fan”, 2009.

Rahmonov N. Ruhiyatdagi nur murodi. Toshkent, Abdulla Qodiriy nomidagi Xalq merosi nashriyoti, 2002.

Rahmonov N, Matboboyev B. Oʻzbekistonning koʻhna turkiy-run yozuvlari, Toshkent, “Fan”, 2006.

Sodiqov Q. Uygʻur yozuvi tarixi (Manbashunoslik va kitobat tarixi masalalari). Toshkent, 1997.

Sodiqov Q. Koʻk turk bitiglari: matn va uning tarixiy talqini. Toshkent, 2004.

Sodiqov Q. Turkiy yozma yodgorliklar tili: adabiy tilning yuzaga kelishi va tiklanishi. Toshkent, 2006.

Тугушева Л.Ю. Уйгурская версия биографии Сюань-цзана. М., 1991.

Щербак А.М. Огуз-наме. Мухаббат-наме. М., 1959.

MUNDARIJA

Kirish	3
Birinchi bo'lim. Qadimgi turkiy tilning shakllanishi va taraqqiyoti	
Qadimgi turkiy tilning manbalari	7
Turkiy tillar tarixini davrlashtirish. Oltoy nazariyasi	16
Ilk turkcha davr	22
Qadimgi turkiy adabiy til xususiyatlari	31
Qadimgi turkiy va mo'g'ul tillari munosabati	36
Ikkinchi bo'lim. Qadimgi turkiy yozuvlar	
Turkiy-run yozuvi	41
Turkiy-run yozuvining topilish tarixi	43
Turkiy-run alifbosining ildizlari	46
Tis (Nad-Sent-Miklosh) guruhi alifbosi	49
Yevroosiyo guruhi alifbosi	50
Osiyo guruhi alifbosi	55
Talas yozuvi	56
Runiy alifbo xususiyatlari	56
Uyg'ur yozuvi	58
Alifbo tizimi va imlo prinsiplari	59
Qadimgi turkiy tilning uyg'ur yozuvidagi yodgorliklari	61
Uchinchi bo'lim. Qadimgi turkiy tilning fonetik xususiyatlari	
Unlilar tizimi	69
Unlilar cho'ziqligi	71
Undoshlar tizimi	72
Tovush o'zgarishlari	75
Singarmonizm	76
To'rtinchi bo'lim. Qadimgi turkiy til leksikasi	
Ko'p ma'nolilik	79
Evfemizm	81
Omonimlar	81
Sinonimlar	82
Antonimlar	86
Iboralar	86
Qadimgi turkiy tilning leksik qatlami	88
Beshinchi bo'lim. Qadimgi turkiy tilning morfologik xususiyatlari	
So'z yasalishi	104
So'z turkumlari	113
Ot	113
Sifat	123
Son	124
Olmosh	127
Ravish	129
Fe'l	130
Yordamchi so'zlar	144
Oltinchi bo'lim. Qadimgi turkiy tilning sintaktik-stilistik xususiyatlari	
Ilova. Matnlardan namunalari	162

Nasimxon Rahmonov, Qosimjon Sodiqov

O‘ZBEK TILI TARIXI

*5220100 — Filologiya (O‘zbek filologiyasi) fakultetlari
talabalari uchun darslik*

O‘zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti,
100083, Toshkent, «Buyuk Turon» ko‘chasi, 41.
Tel: 236-55-79; faks: 239-88-61

Muharrir: *Z. Mirzahakimova*
Texnik muharrir: *I. Jumanov*
Musahhih: *H. Zokirova*
Dizayner: *N. Mamanov*

Bosishga ruxsat etildi 22. 07. 2009-y. Bichimi 60 x 84 $\frac{1}{16}$. Ofset qog‘ozi. Shartli
bosma tobog‘i 14,7. Nashriyot-hisob tobog‘i 14,0. Soni 1000 dona.
8-son buyurtma.

«START-TRACK PRINT» MCHJ bosmaxonasida chop etildi.
Manzil: Toshkent shahri, «8-mart» ko‘chasi, 57-uy.